

...бо дзе скарб ваш, там будзе
і сэрца ваша.

Ад Мацвея. VI, 21

Янка Брыль

Дзе скарб ваш

Лірyczная проза

Мінск «Мастацкая літаратура» 1997

Над фотаздымкам

Зроблены ён улетку трыццаць шостага года, пра што гаворыць надпіс на адвароце, у вёсцы Рачканы на Ляхавіччыне, што дадам цяпер.

Гэтую вёску тады я ўжо ведаў: мы з братам хадзілі туды на год раней.

Маці казала, што ў нашых з Мішам паводзінах «усе свечкі загарающа ад яго, старэйшага». Так было з нечаканым вяртаннем з гімназіі і захапленнем філософіяй Льва Талстога, з дзіўным і смешным для вёскі вегетарыянствам, так было і з паходам у тыя невядо-мыя Рачканы, на спатканне з малёванцамі. Уладзімір Кот, наш намнога старэйшы сябар з Міра, добра-такі нагаварыў нам пра тых рачканскіх «аднадумцаў», з якімі ў яго была такая ўжо дружба, што «панская» паліція ў сваіх пратаколах, якія захаваліся ў архівах, і самога яго называла малёванцам. Да «свечак», якія і сапраўды шмат у чым загараліся ад схільнага да захаплення Мішы, трэба дадаць і маё ўзроставае падпрадкаванне яго аўтарытэту, а яшчэ і ту ўласцівасць майго характару, якая праяўлялася ў сяброўстве не толькі з братам: я легка, а то і залішне лёгка паддаваўся ўплыву таго, з кім сябраваў і хацеў сябраваць. Так было і паўтаралася пазней, у розных жыццёвых абставінах, а ў маленстве і раннім юнацтве быў адзін Міша.

З Рачканамі, алроч ягонага ўплыву і сваей у мяпе цікавасці, было яшчэ і жаданне пабачыць свету, выйсці ў новае, вольнае. Наша жыццёвая прастора ў той час распасціралася ў адзін бок, на ўсход, на трыццаць кіламетраў, да павятовых Стоўбцаў, куды я аднойчы вазіў у бальніцу старую цётку, маміну сястру, на захад — на сорак, да ваяводскага Наваградка, дзе і я пакаштаваў гімназіі, на поўнач — у Налібоцкую пушчу, куды мы за дваццаць — дваццаць пяць кіламетраў ездзілі зімой па дровы, дзэравякі або жэрдзе, а на поўдзень — толькі нейкіх дзесяць да вёскі Крышылоўшчына, дзе жыў наш другі, таксама намнога старэйшы сябар-аднадумец, бацька люднай ды небагатай, працавітай сям'і Якаў Ваўчок, кнігалюб, што вучыўся ў мірскім гарадскім вучылішчы, а потым спаквала сабраў нямала добрых кніжак, якія шчодра пазыччаўся. Ну, а тыя Рачканы, што таксама на поўдні і нешта на шэсцьдзесят кіламетраў далей — колькі яшчэ Беларусі, да таго ж у пышнай красе пачатку пагодлівага лета!..

Што ж да Мішы, дык у яго, апроч агульнага для нас абодвух, было яшчэ і толькі сваё, вельмі нялёгкае, што мы з ім анік не моглі падзяліць пароўну. Ён толькі што прайшоў прызыўную камісію, якая «здала» яго ў кавалерью, а туды бралі ўвосені. Яно, хутчэй за ўсё, можа здарыцца якраз у гэтую восень, а ён цвёрда намерыўся адмовіцца ад вайсковай службы як пацыфіст, за

што будзе суд і турма... Задумацца было над чым. І ў гэтым нашым паходзে, які хто-небудзь вясёлы мог бы назваць і прошчай, Міша, старэйшы за мяне на тры гады, адчуваў патрэбу больш чым краязнаўчую...

Тое, што ў нас гэтымі днямі, пасля веснавой работы, перад сенакосам, ішло перасыпанне хлявоў, з нанятымі двумя цеслямі з суседняй вёскі, не здавалася нам перашкодай. Сёмуха — трыв дні свят з дадаткам, «градавой серадой», — думалі справіцца. На адзін дзень усё ж перабралі, за што нагарэла ад маці, пад справядлівае маўчанне брата Колі, яшчэ не жанатага гаспадара, што ўвосені вярнуўся з вайсковай службы, і пад стрыманае недаўменне цесляў, дарэчы, нашых дваюрадных братоў, старэйшых за нас і сямейных.

Цяпер я тую «распусную» дзіўнасць нашых паводзін бачу нібы нават старонімі вачыма, скрэзь пэўную паблажлівасць да юначай наўнасці думаю, што ў нас тады інакш быць і не магло,— без пошукаў, без імкнення да глыбейшага сэнсу жыцця...

І так — Рачканы.

Секта малёванцаў узнікла ў канцы мінулага стагоддзя на Кіеўшчыне. Душою яе быў Кандрат Аляксеевіч Малёваны (1845-1913), малапісменны кіеўскі мешчанін-стальмах, рэлігія якога ўся была ў любові да брата-чалавека і да жывых істотаў, адкуль і пайшло і адмаўленне ад службы

ў войску, ад удзелу ў любой вайнё, а таксама і вегетарыянства. За свае пропаведзі Малёваны доўгімі гадамі пакутаваў у шпіталях для псіхічнахворых, катаваўся царскай паліцый, але ў веры сваёй быў нязломны. За яго і ягоных паслядоўнікаў заступіўся Талстой і іншыя прадстаўнікі перадовой рускай інтэлігенцыі, што абумовіла веданне малёванцаў і за мяжою. У чатырохтомным дзённіку «Яснополянские записки» славака Душана Макавіцкага, сябра Льва Мікалаевіча і яго асабістага лекара, Малёваны і малёванцы згадваюцца часта. Талстой высока цаніў этычна-маральны стрыжкань веры гэтага прадстаўніка народных нізоў, яго цвярозае адмаўленне ад містыкі, у 1907 годзе ў Яснай Палане сустракаўся з Кандратам Аляксеевічам, яго вясёлай пявенняй сястрой і талковым сынам, шаўцом, ахвотна і многа, паважліва гутарыў з імі, з прыемнасцю слухаў іх «божественные песни, заунывные, похожие на малороссийские народные». Пры ўсім гэтым вялікі пісьменнік і мысліцель крытычна ставіўся да адмоўнага ў малёванстве, скажам, да іх адмаўлення культуры і да асобы іх кіраўніка, якога паслядоўнікі называлі нават «Спасителем», «Христом», а той не надта супраціўляўся, а да прарочых «пісаній» Малёванага наогул адносіўся іранічна.

На Беларусь, зрэшты, толькі ў Рачканы, малёваншчына прыйшла дзякуючы рачканцу па

прозвішчы Болтуць, які служыў салдатам у Фаставе пад Кіевам, сустракаўся з малёванцамі і самім Малёваным, і вярнуўся адтуль настолькі апантаным, што захапіў новай верай ці не большую палавіну вялікай паўночна-палескай вёскі. Імя і па бацьку таго Болтуця, якога ў трывцаць пятых ужо не было, я забыўся. Як быццам Іосіф, Юзік. Затое перад вачыма і цяпер стаіць адна незвычайная паперына — надрукаванае і пропісам запоўненае пасведчанне, выдадзене Болтуцю пра тое, што ён па сваіх рэлігійных перакананнях сапраўды не можа прымаць удзелу ў вайне са зброяй і таму службу ў Чырвонай Арміі павінен адбываць санітарам у заразным шпіталі. Даведка падпісана ўпаўнаважаным па справах веравызнання Уладзімірам Чартковым, адным з найбліжэйшых сяброў і аднадумцаў Л. М. Талстога, а законную сілу гэтай даведцы давала надрукаваная на адвароце спасылка на адпаведную пастанову Савета Народных Камісараў ад 4 студзеня 1919 года — што мне запомнілася дакладна — за подпісамі Леніна і БончБруевіча. Такая вось гісторыя!..

На даўнім ужо, фармаце паштоўкі, здымку ў цэнтры невялікай групы рачканцаў — іхні высокі госьць, Іосіф Вігдорчык, публіцыст Бен-Адам, прадстаўнік на Польшчу сусветнага пацыфіцкага «Інтэрнацыонала противников войны». Са свайго Беластока ён спачатку прыехаў у Мір, да

Ката, адтуль да нас з Мішам, у Загора, а тады ўжо ў Рачканы. У нас ён спаў у гумне, на свежым сене (чым не раскоша ў парыўнанні з душнай хатай!), аднак прастудзіўся, выглядае па-свойму ссугуленым ды яшчэ вусатапанураватым, хоць па натуры ён дабрадушны, нават крыху сэнтыментальны і вясёлы.

Гаспадар глінабітнай, пабеленай хаты, на рагу якое сабралася група — адзін са старэйшых, актыўнейшых малёванцаў Вінцусь Вінель, з дзіцем на каленях, лысаваты дзядзька з гогалеўскай усмешкай пад вусамі.

Яго маладзейшага брата Пятра, якога мы з Мішам бачылі годам раней, на здымку няма. Інтэлігентны і майстравіты, прыемны ў гутарцы мужчына са сваёй гаспадарлівай жонкай і яшчэ недарослымі дзецьмі, ён падаўся ў Парагвай. Гаварылася — на разведку. Пачаўшы ці не з Баранавіч, а то і з найбліжэйшай чыгуначнай станцыі Рэйтанаў, — на сушки, на моры і на месцы ўжо, у пажаданых, вымараных прэрыях поўной свабоды, — Пятрусь вёў дзённік. Па-гаспадарску грунтоўна расказваючы ў ім пра ўсё, робячы справаздачу і дапаможнік у падарожжы для тых, хто накіруеца следам за ім. Былі там і шчырыя, паэтычныя адхіленні з гумарам і красою ўсяго пабачанага, да парагвайскіх кветак і матылёў уключна. Гэтыя рускамоўныя запісы ён прыслалі брату Вінцусю ці непасрэдна Вігдорчыку, а той размножыў іх на сваёй

нястомнай машынцы. Адна гусценкая, на тоненкай паперы копія таго унікальнага дзённіка цалкам у мяне не захавалася, толькі першыя ды апошнія старонкі, сам не магу ўцяміць, чаму іменна так. А вельмі шкада, бо гэта ж цікава было б апублікаца, балазе ў нас ёськ ажно тры часопісы пра родную гістарычную мінуўшчыну ды спадчыну.

Вінцусь Вінель пазней падасца таксама за акіян. Сын ягоны, паддэтак Казік, які на здымку, да таго часу крыху пасталее, а потым і шчасліва ўратуецца ад злачыннага вайсковага абавязку. Быў і такі разлік у братоў Вінеляў наконт лёсу сыноў, у чым яны абодва нам прызналіся.

Чарнявы Міша Касель, з энергічна складзенымі на грудзях, да лакцёў аголенымі рукамі бондара, стаіць амаль зусім у профіль. Успамінаю наша знаёмыства ў той сёмушны дзень.

На малітвенным зборы малёванцаў, якраз у гэтай пабеленай хаце, песні адразу нагадалі мне даўно знаёмае — «сабранія» пяцідзесятнікаў, пасля апісаныя мною ў «Праведніках і зладзеях», іхнія песні і пропаведзі па хатах, у тым ліку і ў нашай вёсцы, а больш у суседніх Маласельцах, дзе ў трывцаць пятym годзе «братья верующие», сярод якіх і добрыя цеслі, столяры былі, пабудавалі ладны малітвенный дом, які, дарэчы, стаіць, на святы гучыць у садзіку і сёння. Толькі ж спявалі рабчанцы на свой, як падумалася тады, палескі лад, з большай цягучасцю і пэўним

«падывіваннем» у канцы. І песні ў іх — не з песяннікаў, якія пяцідзесятнікам прысыпаліся з Амерыкі, а са складзенага жонкай Чарткова «Сборника песен и гимнов свободных христиан», там былі, з нотамі, і рускія народныя песні, і даўно любімая мною «Молитва» Лермантава — «В минуту жизни трудную», і ўпершыню пачутая, ледзь не маршава бадзёрая песня на слова Някаррасава «Средь мира дольного для сердца вольного есть два пути», і песні на слова іншых, больш ці менш знаёмых паэтаў, рускіх і замежных. Была і песня, аўтар якое не запомніўся, — пра пахаванне Льва Мікалаевіча, што да «мурашак на целе» ўразіла мелодыяй і словамі, найбольш такое страфы:

И роет могилу лопата,
и сыплется желтый песок,
и горем полмира объято —
преставился русский пророк...

Што яшчэ здзівіла тады, дык гэта мнóstva рабых ад воспры, «е» замест «ёсцы», абсечанаць у назвах: «паехаў у Баранавіч», «быў у Ляхавіч» і сёе-тое іншас. Пяцідзесятнікі, напрыклад, вітаюцца словамі «слава нашаму Госпаду», а малёванцы «слава Богу», звяртаюцца таксама: «брат», «сястра», аднак яшчэ і цалуюцца, як родныя пасля доўгай разлукі.

Людзей у хаце, хоць і не малой, было поўна. Душна і потна. Побач са мною дзяబёлая дзеўка, рабая ад воспры, рыжая і шчодра потная, у песнях

галёкала як за ўесь гурт. І Міша Касель, праціснуўшыся да мяне, вельмі дарэчы кіёнүү, каб выйсці, а за парогам прапанаваў прайсціся. Ад хутарское хаты Вінеляў мы памалу, гамонячы, пайшлі ў поле... Ад тых, у каго мы з братам спалі першую ноч, па Евангеллю зайшоўшы ў самую першую ў вёсцы крайнюю хату, я ўжо ведаў, што Касель, на сем гадоў старэйшы за мяне, нядаўна вярнуўся з турмы, дзе адбываў пакаранне за адмову служыць у войску. З яго намёкаў, уздыхаў, усмешак і больш адкрытай шчырасці я адчуў яго пэўнае расчараўванне і ў пацыфізме, і яшчэ больш у малёваншчыне, у якой за такімі вось спевамі, братаннем-сястраннем з пачалункамі была і праста веска, як і ўсе навокал, з шэрай будзённай беднасцю, з нейкім трохі багащем у адных і зайздрасцю ў другіх, з цемрай і варажнечай, не толькі дробязнай, бабскай, але і больш агіднай у праявах, да боек і судоў уключна...

Праз два гады пасля гэтай гутаркі, наведаўшы Рачканы на веласіпедзе, ды адзін, бо Міша мой сядзеў у турме, я запісаў у блакноце, а дома перапісаў у дзённікавы сшытак, які захаваўся:

«Малёванцаў ужо няма. Засталося некалькі сем'яў вегетарыянцаў, дый то яны спыняюцца толькі на вегетарыянстве, а матэрыйяльная няроўнасць ужо не рэжа ім вочы... Чытаюць мала, дзяўчата зусім не чытаюць. Многія нават

не ведаюць, хто такі быў Малёваны. Бібліятэка разабрана, на руках, добрую частку яе Пятрусь Вінель павёз у Парагвай, частка, як хлопцы кажуць, «у музей М.» (цяпер, цытуючы запіс, не могу ўспомніць, чыё гэта прозвішча), частка ў Вінцуся Вінеля і патаемна рыхтуецца да вы вазу ў Парагвай. Ад дзяўчат і маладзейшых хлопцаў аддае пустатой. Старэйшыя хлопцы выйшлі з абшчыны. Мужчыны крывадушнічаюць. Старыя ад Малёванага набраліся адмаўлення навукі, мастацтва, музыкі. Забубёныя «матэрыйялісты» і сектантны...

Словам, прыехаўшы да іх з наіўнай надзеяй адпачыць душою, падмацавацца — робіцца сумна і ўзікае пытанне: «Чым жа вы адрозніваецеся ад усіх людзей? Ці варта ехаць да вас за 60 кіламетраў?.. Паедзе Міша Касель у Парагвай, Вінель — таксама, толькі з-за Пашкі і буду тут калі-небудзь...»

У брэсцкое «wieżenie katne», дзе наш Міша з вясны трывалаць сёмага сядзей, адмовіўшыся ў баранавіцкім пяхотным палку не толькі ўзяць зброю, але і надзець салдацкую форму, пісаць можна было толькі адзін раз у месяц. Таму мае пісьмы яму былі вялікія, пісаў я іх у свабодны ад работы час, на працягу двух-трох вечароў. Па-журналісцку кажучы, цэлая «хроніка бягучых падзеяў», прытым, для большай зручнасці для пана цэнзара, на рускай мове. Пісаў я свайму пакутніку, вядома, і пра расчараўванне ў

малёванцах, і пра тое, як я падзяліўся гэтым расчараўаннем з Вігдорчыкам і як ён мне адказаў. Цытую ў перакладзе:

«Твае заўвагі пра «растайванне» рапканскай ашчыны, пэўна ж, правільныя. Ды гэта, відаць, і непазбежна, і патрэбна. І тое, што адбываецца ў ёй, мусіць, лепш, чым рабіцца чаму-небудзь штучнаму, з намерам утрымаць у цэласці «шкарлупіну» (ашчыну). Уся справа цяпер у тых нешматлікіх паасобных птушанятах, здолыных выконваць свае прызначэнне, якія вылупіліся з яйка (ашчыны). Аднак пры гэтым нам не трэба забывацца, што Богава сіла дзейнічае ў людзях і не заўважна для нас».

Да такіх «птушанят» належала і Пашка, пра якога я пісаў Мішчу:

«Слаўна мы з ім гутарылі начамі ў яго каморцы, куды ён заходзіў «прысыпаць» мяне. Ён мяне любіць, што асабліва паказаў пры развітанні».

Дарэчы, у той каморцы, рана прачнуўшыся, я і запісваў пра сваё раечараўанне.

Яшчэ адно «дарэчы» — пра рапканскую бібліятэку. Там былі не ат сабе выпадковыя кнігі, што трапілі, як у нашым Загоры, да паасобных сялян у «мікалаеўскую» вайну, пасля афіцэрскіх франтавікоў, і не з маёнтковых пакояў у «свабоду» — кнігі малёванцам, асабліва выданні славутага «Посредника», з абедзвюх серыяў: для простага і для інтэлігентнага чытача,

прысыпаліся па пошце і дастаўляліся рапканскім хадакамі з Масквы, магчыма, нават з Ясной Паляны, пачынаючы з гадоў далёка перадваенных і да першых савецкіх, з нейкай яшчэ свабодай кантактаў. У гэтым сэнсе з асаблівай павагай і чуласцю старэйшыя рапканскія малёванцы прыгадвалі імя жонкі Чарткова, Ганны Канстанцінаўны, іх апякункі і заступніцы, жанчыны высакароднай, таленавітай і ў слове, і ў музыцы. З тое іхняй, без перарабольшання кажучы, бібліягэкі нам з Мішам, а потым ужо мне аднаму, таксама прыйшлося сім-тым пажывіцца. Між іншым, Касель падарыў мне тады, у трыццаць сёмым, пераплецены том нумароў часопіса «Голос Толстого и Единение» за 1918 год. Але ж, на жаль, наша загорская бібліятэка ўся вайны не прайшла...

Ці не назаўтра пасля майго запісу ў Пашкавай каморцы ён пазнаёміў мяне з яшчэ адным аднавяскоўцам, Янкам Патаповічам, рэвалюцыянерам і літаратаром, таварышам Максіма Танка на Вільні, пра што Максім згадвае ў сваіх «Лістках календара». Не толькі ён адзін. У кнізе публістычнай спадчыны вядомага журналіста Якуба Міско «Мае маўклівае сэрца» змешчана цёплае слова пра Патаповіча, «Хлопец з вёскі Рапканы». З ім Якуб Герасімавіч сябраўші і ў віленскай беларускай гімназіі, і ў рэвалюцыйным падполлі. Не надта моцны паэт з псеўданімам Янка Чабор, Патаповіч у самым пачатку 1934

года быў адказным рэдактарам першага і апошняга нумара часопіса «Літаратурная старонка», легальнага органа «Літаратурнага фронту сялянска-рабочых пісьменнікаў», з-за гэтага апынуўся на Лукішках, а ў роднай вёсцы, пакуль ён сядзеў, сёй-той і пасмейваўся: «За ўсё адказвае Янка Патаповіч». У трывцаць сёмым ён ужо быў на волі, не дасядзеўшы сваіх пяці гадоў да канца, дзякуючы амністыйі, аб'яўленай пасля смерці Пілсудскага.

Вось як пісаў я Мішу ў вышэйзгаданым пісьме пра гэтае знаёмства:

«Пазнаёміўся ў Рачканах з выдатнай асобай — Янкам Патаповічам. Шчыры, просты, сімпатычны хлопец! Ён друг Максіма Танка па школе і па ідзі. Чытаў у яго нецэнзурныя Танкавы вершы і знайшоў у іх многа сапраўднай красы і сілы. Але правільных, ясных адносін да жыцця няма, штосыці неакрэсленае, што прызнае і Янка. Прагаварылі мы з ім ноч у Мішы Каселя, а ўдзень у канцылярыі іхняга кааператыва «Społem», у чыстым пакой ў яблынях, дзе Янка жыве...»

Прачытаў я тады «На этапах», выратаваны з канфіскаванага тыражу экземпляр, падараваны Патаповічу з аўтографам. А наконт «чагосыці неакрэсленага» ў Танкавай паэзіі цяпер магу дадаць толькі тое, што і Максім у пазнейшых, мінскіх гутарках са мною пра Патаповіча гаварыў прыблізна таксама, намякаючы на тое,

што сямейны, маляванскі, і шырэйшы, талстоўскі, уплыў на сябра яго маладосці быў усё-такі прыкметны.

Напрадвесні 1988 года мне давялося некалькі дзён пабыць у адной балынчай палаце разам з Крапівой. На сваім дзевяноста пятym годзе Кандрат Кандратавіч, зусім аслабелы, сляпы і глухі, любіў пагутарыць пра справу нашага жыцця, па-свойму павольна, удумліва, з яснай галаўою. Тады ён мне сказаў: «Зайздрошчу вам, што вы ўсё запісвалі і цяпер запісваце. А я не запісваў, і вось калі не ўсё, дык большасць усяго і забыўся...»

Запісваў я многа, нямала пісьмаў пісаў і ў юнацтве. Ды вось жа, як на тое, у трывцаць восьмым годзе і дзённік мой заглух, нейкія два-тры кароткія запісы, і пісьмы не захаваліся. Асабліва шкада тых штомесячна-вялікіх ды грунтоўных пісьмаў у брэсцкую турму... И не могу цяпер жыва ўспомніць сваю апошнюю перадваеннную паездку ў Рачканы, таксама ў жніўні і на ровары. Каселя ўжо не было, Вінеля таксама, аднак жа былі і Пашка Болтуць, і Патаповіч, былі нашы гутаркі. Я прыязджаў да яго са сваімі рукапісамі, мы іх, трэба думаць, чыталі, абмяркоўвалі маю задуму выдаць зборнік апавяданняў, у чым ён браўся мне дапамагчы, і рэдагаваннем, і віленскімі выдавецкімі знаёмствамі. Ад усяго гэтага ў мяне застаўся толькі рукапіс перакладу апавядання Гаршына

«Чатыры дні», які я пасылаў яму і атрымаў, адредагаваны па майі просьбе, з невялічкай рэцэнзіяй у канцы, якую хochaща працьгаваць. Як сумна-цёплы напамін пра яшчэ адно сяброўства, абарванае лёсам.

«Паважаны сябра Брыль! Выбач, браток, што так доўга не даваў табе адказу на твой пераклад. Павер, што завалены па вушы рознай работай, ня маю ані хвіліны вольнага часу, проста збоку можна і не паверыць. Але, прачытаўши тваю сёння паштоўку, адлажыў усё другое набок і перагледзеў твой пераклад, робячы сякіятакія папраўкі. Наогул пераклад нязгоршы. Цэлая бяда ў тым, што ты хацеў і хochaш «упростіць» Гаршына, хацеў яго, як сам ты выражается, «апрацаўваць». І вось іменна гэта выйшла не на карысць перакладу. Бо Гаршын такі просты і надзвычай удала апрацаўвалы, што кожды, хто бярэцца яго ўпрошчваць, толькі скрывіць простае. Найлепш было б для твайго перакладу, каб ты амаль даслоўна трymаўся арыгіналу. А тваё адыходжання ад арыгіналу было або лішнім, або і не дакладным. Таксама непатрэбна ты ўнікаў некаторых расійскіх слоў, каторыя ўжываюцца і ў беларускай мове, і заступаў твая словы іншымі, часта горшымі з пункту гледжання таго, што аўтар хацеў імі выразіць. Аб дэталях не буду пісаць, бо на гэта трэба было б шмат часу зужыць. Пры першым спатканні захапі з сабой гэты пераклад, і мы яго абгаворым.

На пунктуацыю не зварочваў асаблівае ўвагі з тым намерам, што ты і сам пры перапісцы на чиста — шмат чаго зменіш. Я хацеў бы толькі пачытаць пераклад тады, калі ты ўжо здэцыдуеш друкаваць, г. зн. у апошніяй яго рэдакцыі.

Ну і на тым канчаю. Навін асаблівых няма. Пры аказіі перадай прывітанне Кату.

З пашанай

Р-ны, 10 сакавіка 1939 г. Янка Патаповіч».

Праз тыдзень пасля атрымання гэтага рукапісу з рэцэнзіяй-прыпіскай дробненікім почыркам я пайшоў у войска. Пішуучы мне, Янка не ведаў, што якраз у адзін з тых дзён, калі ён мною займаўся, я атрымаў «kartę powołania». А ці пісаў я яму з казармаў — не памятаю.

Увесень сямідзесятага года мы з Уладзімірам Калеснікам ездзілі ў Рачканы на машыне,— шукаючы слядоў таго «шчырага, простага, сімпатычнага» хлопца. Пасля вайны я дачуўся, што ён быў вывезены з акулачанымі бацькамі і родзічамі ў саракавым ці сорак першым годзе на ўсход і там, у ссылцы, загадкова прapaў. З дзвюх сем'яў вярнуўся толькі ягоны дзядзька з жонкаю. У іх па-простаму, па-шчыраму гасцінай хаце з прылемным здзіўленнем пачулася, што яны, Патаповічы, на вытнанні пасябравалі сем'ямі з Алесем Пальчэўскім і яго Тамарай Цулукідзе. Хораша гаварылі добрыя, працавітые людзі, Богу душой невінаватыя пакутнікі, пра іншых, таксама невінаватых, пакутнікаў — пісь-

менніка-беларуса і артыстку-грузінку. А потым у Мінску і ад Алеся Восіпавіча я пачуў пра гэтых былых малёванцаў слова прыязныя, з ягонай усмешкай належнага разумення. А вось пра Янку дзядзька ягоны, бацькаў брат, нічога асаблівага, не вядомага мне не расказаў.

У нуднаватых восеньскіх Рачканах, распытаўшы Патаповічаў пра рэшткі знаёмых, мне захацелася ўбачыць адну з найболыш мілых, півучых рачканскіх дзяўчутак, Пашкаву сваячку Настуню. Познім адвячоркам мы з Валодзэм наведалі яе хутарок, дзе я з ёю, загараванай, запрацаванай удавой, трохі паўспаміналі. А цяпер вось зноў прыгадалася, як мы пад ручку з семнаццацігадовай Настуній у гурце расспяванай моладзі ішлі з Вінелевага хутара ў вёску, палівой дарогай каля сцяны высокага ельніку, пад буйнымі зоркамі і нашай маладосці... Але вярнуся да здымка.

Пакуль ехаць у Парагвай, перад гэтым ажаніўшыся, разбагацеўшы на сына, Міша Касель некалькі дзён гасціваў у нас зімою, на пачатку трыйцаць шостага. Паспей зрабіць хвацкі цабэрак, які яны майстравалі з Мішамі двух, больш гаворачы ды смеючыся, чым тыя клёпкі габлюочы ды складаючы ў абручы. Удвух яны і паспрачаліся з папом і дыяканам, якія прыехалі з Турца «па калядзе» і самі, похапкам адмаліўшыся ў нашай хаце, навязалі «зблудшим толстовчикам» спрэчку на рэлігійныя тэмы.

Абодва гарачуны, бондар і памагаты, спрачаліся з бацямі без мяне,— я не любіў такога, тым больш і нашай набожнай маме сынава ды госцева задзірыстасць не спадабалася. «Ну, калі ўжо ты адзін з другім лоба перахрысціца не хочаш, дык хоць жа памаўчы, перачакай...» Так, мне здалося, думала яна на мяне, хоць і я не хрысціўся, крыйдуючы менш. Потым, калі маці, надарыўшы «калянднікай», кудысьці сышла, мне лепш было пасмяяцца з таго, як наш Касель удала імітаваў то здаравеннага, вахлакаватага бацюшку, то танклявага прыгажуна дыяканана з яго падкрэслена рускімі, частымі «допустим» ды «положым», у што мы, рагочучы над стружкамі, укладвалі іншы сэнс, з улікам папоўскіх, не ўсёды зручных, апранаҳаў...

Потым, калі сказаць карацей, мы некалькі гадоў перапісваліся, Касель пісаў нам і з Рачканай, і з Парагваем, спачатку абодвум у Загора, потым, адзін раз, Мішу ў турму, калі я ўступіў яму свой месяц, а мне дахаты і ў войска, пакуль нягодніца-вайна не перашкодзіла, пакуль ён у той экзатычнай далечы без пары не памёр, пра што мы пачулі выпадкова і з вялікім спазненнем.

Цяпер, нарэшце, больш пра Пашку, які на здымку ва ўсёй сваёй шаснаццацігадовай сталасці. З Настуній ён два юрадны па матках, а па бацьку пляменнік таго Болтуця, з якога пачалася рачканская малёваншчына. На тро

гады маладзейшы за мяне, светлы, шчыры хлапчына, якога, як і Каселя, воспавая падзюбанасць не рабіла брыдчайшым. Мы перапісаліся, ён двойчы наведаў наша Загора, першы раз удвух з Вінелевым Казікам на веласіпедах, а другі раз адзін. На адным з фотаздымкаў, зробленым у Міры, Пашка бачыцца паміж мною і паэтам Алеsem Мілюцём,— я рады быў іх пазнаёміць. У канцы сорак чацвёртага года Пашка ваенным трохкутнікам цераз Загора знайшоў мяне ў Мінску, пісаў мне зредку, як падпаручнік артылерыі Войска Польскага, а потым пісаў і з Польшчы, дзе застаўся. Напрадвесні семдзесят трэцяга года, гасцюючы ў Лодзі, у свайго польскага сябра, пісьменніка і перакладчыка Мацея Канановіча, я наведаў Пашку ў недалёкім Александрове. І тая наша сустрэча, праз трыццаць дзесяць гадоў, кажучы шчыра ды сумна, прыемнага ўражання на мяне не зрабіла. Ах, вайна,— скажам яшчэ раз,— колікі яна накруціла ды накарэжыла!.. Колішні весела адкрыты, сардэчны Пашка, ляхавіцкі палішчук, ушчэнт ды павярхойна апалячаны, ператварыўся ў брава-банальнага камбатанта, бяздзетнага ветэрана-пенсіянера, якім яго ў тым гарадку, на той вуліцы ведалі ўсе, у чым мы пераканаліся, распытваючы па назве ды нумары.

Гады праз два мне напісалі пра яго смерць...

У тым самым пісьме, цераз Польшчу, упершыню праз мноства гадоў быў згаданы і той падлетак на фотаздымку, Казік Вінель, які ў Парагваі стаў заможным ранчоўладальнікам, з гордым зямляцкім пералікам раскарчаваных гектараў і багатага пагалоўя. Пра бацьку і дзядзьку Пятра з яго сям'ёю там не было напісаны...

Яшчэ аднаго рачканца на здымку, ладнага з выгляду дзецюка, па-будённаму босага і з прастадушнай усмешкай, не могу прыпомніць.

І вось, яшчэ раз — нарэшце, будзе ў мяне і той, з-за каго і захацелася пісаць гэты ўспамін,— дзеveziaцігадовы Вігдорчыкаў Уладзік, «плод грешной любви» Іосіфа з нашмат маладзейшай за яго, прыгожай і Мілай Нюсіяй, машыністкай, што стала яго другою жонкай.

Уладзік, названы так па дружбе бацькі з Уладзімірам Катом, прыгожанькі па маме. Галоўку нахіліў, прыкленчыўшы спераду на адно калена. У нашай хаце з ім спачатку быў клопат — зусім няежны. Пакуль пыганне не вырашылася вельмі проста — славутымі наваградскімі аладкамі (згадаем «Новую зямлю»), якія так прыйшліся гарадскому адзінцу даспадобы, што ён прасіў іх у «бабушки» кожны дзень. Да мяне ён лашчыўся — і цяпер вось жыва адчулся яго малечыя пацалункі.

У студзені трыццаць восьмага я гасцяваў у Вігдорчыкаў, з Брэста, пасля спаткання з Мішам

у турме, «заглянуўшы» ў Беласток. Некалькі дзён зачытваўся то ў Іосіфавым рукапісным архіве, то каля кніжных палацаў. Гутарыў з ім, ужо ляжачым, глыбока ў душы, шчасліва і сцішнавата ганаручыся тым, што вось жа і не баюся яго туберкулёзу. Удзень Нюся была на працы, Уладзік на вучобе. Каля яны вярталіся, мы ўтрах пазнавата і сціпла абедалі, а потым гаспадыня пасыала нас у двух прайсція так сабе або ў кіно. Ён ужо быў першакласнікам-гімназістам, у акуратнай сіней форме, прыемна і цікава шчабятылавы. І мame дапамагаў. Падмітаючы неяк у суседнім пакоі, ён памалечы крыкліва спіяваў: «И кто со щеткой по квартире шагает, тот никогда и нигде не пропадёт!..» І ў Польшчы моднае тады, савецкае «Легко на сердце от песни веселой». На слове «квартире» співак, як сёння чую, спатыкнуўся і крыкнуў маме ў кухню, спытаўся, як па-руску «mieszkanie», на што пачаў спакойны адказ сваёй нястомнай, мужнай мамусі. Дома ў іх мова была руская, але ж і польская школа рабіла сваё.

Тры дробязі з дзён іхняга гасцівання ў Загоры.

Калі я адвозіў гасцей на станцыю Гародзей, мы з Іосіфам «восседали» на чорнацыратавым сядзенні з металічнымі парэнчыкамі, а Уладзік прымасціўся ў перадку, на сене, засланым святочнай дзяргутай перабіранкай. Каля павароткі на гасцінец былі тады старыя

глінішчы, парослыя нізенькай густой травою, дзе наша палаўіна вёскі пасвіла свіней, з чаго, калі напісаць па-анкетнаму, і я пачынаў сваю працоўную дзейнасць. Убачыўшы статачак, белы, чорны, рабы і розных узростаў, а тым больш тое, як адзін з пастушкоў, нібы спецыяльна, каб пахваліцца перад намі, з'ехаў на сваёй, не задаволенай гэтым, дзюдзі з зялёнага ўзгорачка верхам, Іосіф расчуліўся: «Какая прелест! Как в сказке братьев Гримм!..» Праз чвэртку веку, пазней, калі ўжо я купіў сваім дачушкам тоўсты грымаўскі том, казкі той не знайшоў, дый не надта шукаў, а расчуленасць помніцца.

Другое — як наша мама гаспадыняла з гарадскімі, шаноўнымі гасцямі. Па адэскай памяці, былі і варэнікі, з вішнямі і з тварагом. І калі я перабраў у сваёй ветлівасці — пачаў накладаць тых варэнікаў на талеры, яна кіунула мне выйсці ў кухнёвакоўку і там шапнула: «Гэта ж павінен рабіць кожны сам сабе!..» Не злосна, але з дакорам, строгая ва ўсім.

І трэцяе. У поле мы хадзілі цераз двар Паўлюка Ламана, якога я паапісваў багата: ён і Ячны ў «Забалоцці», і Алісей Цівунчык у «Ніжніх Байдунах», і стары Пятрусь у «Глядзіце на траву». Чалавек каларытны, дасціпны, аptyміст у сваёй шматпакутнасці. У адзін з тых вігдорчыкаўскіх дзён я вяртаўся з поля, а ў Паўлюковым гумне, дзе ішла малацьба ў два цапы, якраз надарылася

паўза, відаць, пераварочванне снапоў у пасадзе. Пачуўся голас дзядзькавага сына Колі, па мянушцы Цюліка. Бацька кніжкі чытаў, браў у нас, чалавек бывалы і на службе ў царскай арміі, і на франтах «мікалаеўскай», а Цюлік, трохі старэйшы за мяне, пяць гадоў запар, пакуль зусім не абрыўдзела і самому яму, і настаўніку, шнураваў у першы клас. А так ён быў дзяцюк спакойны, цягавіты. Дык вось у паўзе — мне на хаду пачулася з гумна — Цюлік спытаўся: «Тато, а праўды гэто, што кажуць, што гэты, што ў Брылёвых,— жыд?» Бацька або не пачуў яго, або адказаў яму цішэй, а то і адмахнуўся нечым падобным на «ну і хрэн з імі!». Зразумей тут, што гэта і чаго ён у іх, у гэтых святых дзівакоў. Дый няма калі разбіраца. Цапты загупалі зноў. Работа важная дый неадкладная — падсушанае на прыгуменным сонцы жытга акалочваюць на першы, доўгачаканы хлеб...

Што ж, дробязі ў мяне. У парыўнанні з тым, што трэба гаварыць далей.

Толькі ўлетку сорак сёмага года ў Скідзелі я пачуў, як загінулі Уладзік і Нюся. Іосіфа ўжо не было трэці год, калі прыйшоў той векапомны чэрвень сорак першага, і, на шчасце, не было — каб яму не бачыць таго, што адбылося.

Нейкаму немцу не спадабаўся ўнатоўпе сагнаных яўрэяў прыгожы юначок, і ён вельмі проста, звычайна застрэліў яго.

А маці ў роспачы кінулася на забойцу...

* * * * *

Гэта было б і ўсё над даўнім фотаздымкам, каб у мяне, апроч яго, не захаваліся яшчэ і тры старонкі, запоўненныя знаёмым, цяжкаразборлівым почыркам чалавека, у якога ўжо ад нямогласіі трэсліся руکі. Тры старонкі чырвоным чарнілам, а тады яшчэ некалькі старонак хімічным алоўкам, дзе мой почырк, тады яшчэ з правым нахілам,— рускія тэксты першых апавяданняў з чырвонай, нязначнай прайкой.

Хочацца напісаць, што Іосіф — нейкі сваяк вядомага рускага скульптара Марка Антакольскага і савецкага паэта Паўла Антакольскага. Калі пра свяцтва з першым я чую перад вайной, дык пра другога, што ён таксама скульптару радня, даведаўся толькі ў пяцідзесятых гадах. Нават збіраўся, праўда, не вельмі настойліва, пазнаёміцца з масцітym Паўлам Рыгоравічам, каб спытацца ў яго пра Вігдорчыка. Не сабраўся.

Перад вайной аўтарытэт нашага беластоцкага сябра як літаратара быў для нас з Мишам і так, без спасылкі на знатнае свяцтва, дастаткова высокі. Ягоны і Валянціна Булгакава, апошняга сакратара Талстога. А ўсё ж і знатны скульптар, пра якога мы чыталі і рэпрадукцыі ягоных твораў бачылі, а тым больш недасяжна вялікі і такі любімы Лей Мікалаевіч значнасць нашых жывых аўтарытэтай хвалююча

падмацоўвалі. З Булгакавым Вігдорчык перапісваўся, пісаў яму ў Чэхаславакію і пра нас, копіі гэтых пісьмаў я бачыў у яго архіве. Ён жа наладзіў нашу перапіску з Валянцінам Фёдаравічам, якая ў мяне працягвалася і пасля вайны, да яго апошніх дзён у Яснай Паляні.

І мне, калі я пачынаў, вельмі хацелася пачуць аўтарытэтнае і, вядома ж, пахвалынае слова пра мае спачатку вершы, а потым і апавяданні. Брата Мішы і сябра Мілюца было мне замала, і я даваў свае рукапісы Ваўчку. Аднак Якаў Марцінавіч, заўсёды важнавата спакойны, сказаў мне толькі пра «некаторыя граматычныя памылкі». Даваў і Кату, але ён, чыгуначны тэхнік па адукцыі, быў ці глухаваты на мастацкае слова, ці вартым чытання лічыў толькі рэлігійную мудрасць. Пасылаў я вершы і на Скідзельшчыну, былуому грамадаўцу Данілу Скварнюку; адмысловы пячнік, весела-мудры кнігалюб, ён па-сяброўску арыентаваў мяне на Багдановіча, пра што я ўжо ўдзячна згадваў у «Сваіх старонках» за 1973 год.

І вось у пачатку трыццаць сёмага года — да знаёмства з Янкам Патаповічам — я асмеліўся звярнуцца са сваім дабром і да Вігдорчыка. Паслаў яму першыя варыянты таго, што даўно ўжо друкуецца ў маіх кнігах — апавяданні «Як маленькі», «Проста і ясна», «Сустрэча», для большай зручнасці пераклаўшы іх на рускую мову. Можа, толькі для самога Іосіфа, а то, чаго

добрага, і з далейшым прыцэлам — на Булгакова...

Працытую, не перакладаючы, водгук толькі на апавяданне «Як маленькі», якое спачатку называлася «Хараство».

«Красота» — очень хорошо,— пісаў ён. — Очень трогательна жалость к живому существу, хотя бы такому отдаленному от человека, как паук, и душевная боль от того, что приходится разрушать такой огромный труд этого существа. Написано просто, хорошим народным языком. Очень хороши, правдивы слова Ганны, и потому картина вполне естественна, художественна... Очень возможно, что у тебя, Ваня, дарование художественное более всего направлено на простое — первым делом для детей — выражение таких вот картинок любви и жалости. И это очень хорошо было бы, если это так. По присланному тобой с радостью вижу, что у тебя есть внутреннее «чутье», ограждающее тебя от сентиментальности и всякой надуманной жалости. Посоветовал бы тебе работать в этом направлении — собирать материал, записывать слышанное, перерабатывать и самому создавать».

Ён распазнаў, угадаў мае запаветнае, якое я ўжо і сам невыглумачальна радасна адчуваў, падтрымаў мяне ў гэтым — з літаратарай першы.

Не збылося толькі яго пажаданне стаць мне дзіцячым пісьменнікам, чаго я хацеў і сам.

Пра наіўнасць

«Наіўны — які не мае, не набыва жыццёвага вопыту, непасрэдны, прастадушны». (Наш Тлумачальны слоўнік.)

«Naiwny — odznaczający się prostotą, szczerością, nie mający doświadczenia, mało uświadomiony, łatwowiejny». (Polski Słownik wyrazów obycz.)

«...Прямой и невинный, простой, просто-дущий, простосердечный, милый за простоту, привлекательный простотою; ребячески прямой, детски откровенный...» (Непараўнальны Даляр.)

****

— Ці пан сам разумее тое, што мне гаворыць?

Гэта пачуў я вясной трынцаць сёмага года ў Баранавічах на вакзале, калі з напісаным там заказным пісьмом ткнуўся... у агенца чыгуначнай касы.

Тут, праўда, была ў мяне не святая або цялячая прастата, а вялікае хваляванне, глыбокае абурэнне тым, што ў «арэшце съедчым» мне не далі спаткацца з братам Мішам. Напісаў яму і пра гэта, і пра тое, што збіраўся сказаць на спатканні, наўна думаючы, што заказное пісьмо яму не могуць не перадаць.

А месяцы праз два, на судзе, і гэтае мае пісьмо зачытвалася, далаучанае да справы ў якасці абвінаваўчага дакумента.

Наіўным, скажам цяпер, было і маё выступленне на tym вайсковым судзе.

Сведкам абвінавачання выступіў дзябёлы плютановы 78-га пяхотнага палка, у нясвежых «драліхах» і начышчаных грукачах-чаравіках. Ён па-службовому далажыў, што «пабаровы» Брыль Міхал, калі яму было загадана зняць свае цывільнае адзенне і надзець «сорты мундурэв», упартага адмовіўся і сказаў, што і зброй таксама не возьме, і ў войску службыць не будзе. Закончыўшы гэтым «не бэндзе», пан плютановы, з не вельмі панскім выглядам, дзергануўся «на бачнасць» і, як і раней, усхапіўшыся для даклада, завучана хлёстка ляснou абцасамі.

Міша ў нязнятай хатнай вопратцы, але ўжо і праз тры месяцы пасля арышту з нейкім сцішнавата няхатнім выглядам,— не памятаю, ці перад плютановым, ці пасля яго даклада,— спакойна, але паволі і неяк трохі напружана расказаў, чаму ён адмаўляеца службыць,— што гэта — яго перакананні.

Пракурор, каротка-тоўсценькі маёрчык, і ў сваёй абвінаваўчай прамове, і ў рэпліках быў калюча-з'едлівы, прыкметна задаволены сваёй дасціпнасцю. Ну, і ківаў на ўсход, не толькі на Талстога, але яшчэ шырэй, далей, сучасней. Мішын расказ ён перрабіў і так:

— Сядзеш у крэпасць — гэта будзе не партрэцкі маляваць, там табе зубкі пачысцяць!..

Спаканне ў тым «арышце», дзе Міша сядзеў да суда, мне другім разам дазволілі, і ён перадаў мне некалькі зробленых там малюнкаў, два з якіх дагэтуль захаваліся. Партрэт алоўкам суседа па камеры — грубаваты валявы твар і разгорнутая кніга на дужай далоні; і не пазіруе чалавек, а сапраўды чытае. Другі малюнак — з памяці, прыемна думаецца, што пра мяне. Каляровымі алоўкамі. Малады сейбіт з поўным хвартухом насення, у белай расшпіленай кашулі, залішне святочных ботах і — яшчэ раз залішне — узнёслы-прыгожы, паэтычны. Даты: 20 і 21 мая. Гэта дапамагло мне ўспомніць, што суд адбыўся ў палаціне чэрвена.

Малюнкі гэтыя і некалькі іншых, якія памятаю цьмяна, пан прокуратар, вядома ж, бачыў.

Калі мне дазволілі слова, як непрадбачаному сведку апраўдання (не памятаю, ці быў хоць які адвакат), маё звонка-палкае выступленне ён перабіў таксама:

— Во, будзе яшчэ адзін апостал пана Гандзі!..

Махатму, як і Талстога, Міша называў у сваім выступленні.

Рэплікай карантыш і мяне не спыніў, і смеху ці ўсмешак у важных суддзяў ад гэтага досціпу не прыпамінаю.

Чуецца мне затое голас старшыні таго выязнога (з Брэста ў Баранавічы) суда, пажылога, саліднага палкоўніка, які таксама, як і

Міша, спакойна, ды ледзь не са спачуваннем сказаў, што «ў хлопца тут вінаваты яго бедныя пераконанні». Памятаю даслоўна.

Мішу далі васемнаццаць месяцаў вайсковай турмы, роўна столькі, колькі тады служылася ў пяхоце, каб пасля адбыцца тэрміну зноў, як нічога ніякага, паклікаць на службу... Pra гэта на судзе гаворкі не было, з гэтым я забягаю наперад.

Вігдорчык, якому я тое сваё выступленне,— вядома ж, на польскай мове,— па памяці запісаная дома, паслаў, неўзабаве прыслаў мне ў Загора яго машынапісную копію, разам з копіяй па-руску напісанага мною апісання суда, што ён тым часам накіраваў, калі за даўнасцю не памыляюся, у Лондан, дзе быў адпаведны цэнтр «Інтэрнацыонала противников войны».

Тыя руска-польскія копіі апісання з майм выступленнем, як і нямала другіх значных рэчаў з нашага з братам даваеннага пацыфісцкага архіва, мы ў канцы сорак дзесятага ці ў пачатку пяцідзесятага года, баючыся майго арышту, у які былі прычынены трывожна верыць, спалілі ў Мішынай хаце, дзе ўсё такое ў наўнай свабодзе захоўвалася.

Праз усю чарнату недарэчных падазрэнняў і «сяброўскіх» паклёпаў я тады шчасліва прайшоў. Колькі ўсё гэта каштавала — тут не буду. Скажу другое:

Як мне хацелася б цяпер перачытаць тую юнацкую наўнасць!..

* * * *

Можа, крыху не да месца, але з усмешкай дадам, што ў тым баранавіцкім прывакзальным рэстаранчыку, дзе я абедаў, здаўшы сваё заказное пісмо, я ветліва панёс пустыя талеркі туды, адкуль яны былі прынесены не мною. Маладая падавальніца сустрэла мяне якраз у кухонных дзвярах і, засмяяўшыся, спыталася:

— Пан мыслі, жэ так бэндзе таней?

Недзе ў шасцідзесятых, з майго сяброўскага расказу пра даўняе, Алёша Карпюк — таксама па наіўнасці? — выкарыстаў гэта ў сваім апавяданні «Афіцыянтка».

З пяявучай памяці

Калі б гэта пісаць пра чужое, літаратурна прыдуманае, дык можна было б пачаць апавяданне так:

Стаялі дзве вёскі, большая, што з нізіны крута ішла ўгору, і меншая, што сціпла асела на шырокай роўнядзі. У вышэйшай ды большай добра спявалі мужчыны, не кавалеры, а найболыш жанатыя; вясновымі вечарамі іх чутно было далека ў наваколле. А ў меншай, нізінай, галасістыя былі дзяўчата; іхнія песні таксама ў сваёй вёсцы не ўмяшчаліся.

Можа, і не заўсёды так было, а толькі ў часе, які апісваю, аднак такі падзел пяявучасці, на мужчын і дзяўчата, бывае, наводзіць на раздум: заканамернасць тут нейкая была ці выпадковасць яшчэ і такая? У маленстве так не думалася, тады мужчынскія песні на вуліцы, часам і перад нашай хатай, то аглушалі, то зачароўвалі мяне збоку і зверху, а ў юнацтве, у вёсцы меншай, я ўжо і сам тым дзяўчатаам рады быў памагаць. Зрэшты, як і мужчынам, у вёсцы большай...

Так вось яно з «чыстай белетрыстыкай» у мяне і не выходзіць — хоцькі-няхоцькі збіваешся на ўспаміны. Захапляючыся вяснянымі песнямі і спевакамі мужчынамі ў Пасынках (у рамане «Птушкі і гнёзды») і ў Ніжніх Байдунах (у вёсцы не толькі з прыдуманай майшай, як папярэдняя, але

сабрапай для аповесці :т некалькіх у адну), я памятаў перш за ўсё пра сваё Загора, сваіх людзей, здалёк па часе і па адлегласці чуў іхня галасы, бачыў воблікі. А ў іншых творах, скажам, у «Думках звычайных» ці ў некаторых замалёўках, зямляцкае гаварылася з поўнай адкрытыасцю, непасрэдна. Можа, усё ўжо і сказана, што мне трэба і варта было сказаць? Думаецца і так. Але ж на працягу доўгіх, ужо і даўжэзных гадоў час ад часу ў памяці хвалююча і журботна брыніць, паўтараецца галасам! тое, што так і не хоча ісці ў нябыт. Такое проста асабістое, аднак і шчымліва неадчэпнае ў сваім праве на памяць, на нейкі глыбейшы сэнс...

Першы ўспамін, які запісваю,— не пра загорскіх стравакоў, а пра пачутае мною ў той вечар, калі ў нас на вуліцы было ціха, а песня дайшла да мяне з-за гары, дзе гасцінец, а потым могілкі, адтуль, дзе веска з дзіўнай назвай Церабостынъ.

Каля нашага калодзежа, хоць неглыбокага, але з крынічна сцюдзёнай, чысцен'кай вадой, за плотам — на градах садок, у якім да ранняга рання застыла ў ціхоцці буйная квеценъ яблыняў. Пасля непазбежнага шоламу, якога я нарабіў тарахценнем круцёлкі, боўцем вядра і цішэйшым пад'ёмам ды пералівам вады ў вядро кухоннае, зноў стала так ціха, што захацелася пастаяць, памаўчаць...

I тут якраз пачулася тая далёкая песня. У ціхім юначым здзіўленні, хутчэй недаўменні, што гэта іменна там, у той, можна сказаць, загадкавай Церабостыні, спываюць тое, што ў нас на вёсцы не гучала ніколі. Нямала песень было ў нас і рускіх, і ўкраінскіх, прынесеных бывальцамі з гарадоў, дзе хто быў у салдатах або на заробках, прынесеных і крыху збеларушчаных, азагоршчаных цераз памяць людзей, ахвочых на песню. А песня, якая пачулася мне як з-за свету, была — перш за ўсё словамі — у нашай хаце, у добра-такі растрэсеным аднатомніку Лермантава, як верш «Воздушны корабль». Тры браты, мы спявалі яе часамі, кожны сабе, але дзякуючы найстарэйшаму, Мікалаю, якому, пакуль бацькі не прывезлі нас з Адэсы ў Загора, было дванаццаць гадоў, і ён пры старэйшых братах, студэнтах, нямала чаму навучыўся. У тым ліку і песням: «Выходжу один я на дорогу», «Не дождаться мне, видно, свободы», так яны, па першых радках, запаміналіся, без назваў. Як і тая, якою я заслухаўся, — «По синим волнам океана».

I тады, каля калодзежа, у мяне было, хочацца меркаваць, не проста адно здзіўленне. А сёння, калі я думаю, як у той песні, на беларуска-прасцецкія галасы, так многа спалучылася — ад Францыі (узнёсла-трагічная паэтызацыя Напалеона), цераз Аўстрыю (верш належыць Зэйдліцу, як і напісана ў падзагалоўку) і Расію (свабодны,

лёгкі лермантаўскі пераклад), мне хораша і сумна бачыцца, як і ў той далёкі вечар неўсвядомлена глыбока, па-агульналюдску значна, паэтычна ўразіла мяне тая песня — кіламетраў за тры, калі напрасткі, палямі...

У гэтym, тады незвычайнym, было і зусіm празаічнае тлумачэнне. І з Церабостыні мужчыны служылі ў царскім войску, бывалі наездамі і жылі даўжэй у рускіх ці абрусельных гарадах. Словам, і кнігі сякіятакія, і памяць былі і там, адкуль чулася песня, і не трэба было мне нават і раўнаваць, чуючи адну з любімых раптам адтуль.

Аднак было для мяне, юнака, у гэтym толькі майі і шчасліва затоеная журба, і прадчуvalыны сум па высокім, размашыстым на ўвесь свет, куды часамі так хацелася з нашай вясковай... ох, не заўсёды расквечанай ды зорачнай, добра-надзейнай рэчаіснасці...

Другі ўспаміn, неадрыўны ад першага.

Дзе амаль цэлае, а дзе і фрагменты рускага або ўкраінскага, у той ці ў іншай меры бязгрэшна ўзятага на беларуска-вясковы лад гэта было ў той гістарычна далёкі час не толькі ў песнях мужчынскіх, у нашым Загоры. Галасістыя дзеўкі ў найбліжэйшых ад нас Маласельцах спявалі таксама і «па-руску» і «па-ўкраінску».

Цёмна-сіні двухтомнік «Украінскі народні піsnі», сорак гадоў таму назад прысланы з аўтографам, як і мне хочацца, можа, і сэнтыментальна зацьтаваць. «Дорогім Іванові

Антоновичу і Ніні Міхайлівні і всій родні — щоб вам усе життя добре співалося! — Леонід і Ніна Смілянскіі». За гэтымі шчырымі словамі старэйшага сябра, кіеўскага пісьменніка, — свае ўспаміны, якія я частковая замацаваў у эсэ «Два штурмы». А тут хачу сказаць пра іншае, тут у мяне самаправёрка памяці. Пры дапамозе і нашага акадэмічнага тома «Песень пра каханне», таксама саліднага, хоць і не ў святочнай, а ў рабочая, шэрай вокладцы серыйнага выданы я скарбаў народнай творчасці.

«Ляціць галка цераз балку». Песня і дастаткова вядомая на абедзвюх братніх мовах, і даўгаватая, каб было і патрэбна і зручна прыводзіць яе поўнасцю. І таму я прывяду з яе толькі адну строфу, узяўшы для парашуння з украінскага і беларускага выданняў.

У іх:

Вийшла, стала над річкою
Тай дываюся в воду...
Тяжко, мати, важко, мати!
Нащо дала вроду?

І ў нас:

Выйшла, стала пад вярбою
Ды дзвівіцца ў воду. —
Цяжка, маці, важка, маці,
Што й дала ўроду.

У слоўніку Грынчанкі: «Урода (врода) — вообще физическое качество, в частности: красота, миловидность».

У нашым Тлумачальным: «Урода — чалавек з фізічным недахопам, з брыдкім ablіччам».

Беларускія фалькларысты песьню гэтую запісалі на Берасцейшчыне. Украінскае значэнне «уроды», красы, на нашу Наваградчыну прыйшло, хутчэй за ўсё, не адтуль, а непасрэдна з Украіны, хоць бы і цераз плытнікаў, пра што я чытаў у Шырмы. І ў нас яна, тая «врода», зразумелася па-ішшаму, па-свойму. Дзеўкі співалі так:

Цяжко, мамо, важко, мамо,
Што радзіла ўродай!..

Бачу іх, незабыўных равесніц, як яны, пабраўшыся пад ручкі ўперамежку з хлопцамі, дзе і мне было месца, ідуць па вуліцы, нібы спецыяльна падсохлай і дзеля свята падмеценай. Чую іх галасы, якія, ад песні да песні, спакваля дабраліся і да тое, што пачынаецца са слоў, калі па-мясцовыму, такіх:

Ляпіць галка цераз балку
І, лягучы, крача.
Ходзіць дзеўка, дзеўка каля гаю
І, ходзючы, плача...

Чую ўсіх, аднак найлепш — за шэсць дзесяцігоддзяў, ды якіх,— да болю выразна чую дагэтуль голас адной. Пранозліва, надрыўна горкае «цяжко, мамо!» гучыць з яе шырокатаўстагубых вуснаў найшчырэй, бо ідзецца тут, плецца не наогул, не так сабе...

Не памятаю, ці сустракаў дзе-небудзь у кнігах такое акрэсленне: «Ох, непрыгожая, ажно шкада

яе». Але адчуванне гэткае знаёма мне даўно і час ад часу паўтараецца, як толькі зноў убачу такую.

Тая мая галасістая не была ажно такою брыдкай, каб толькі па гэтай прычыне шкадаваць яе,— проста найменш прыгожая ў дзяячай чародцы, хоць сама яна, трэба думаць, так не лічыла, а да таго яшчэ дачка нягеглай, панурай бабылькі, сірата, не вядома, ад якога бацькі, з найгоршай у вёсцы хаціны, у вечнай нястачы і на сякіх-такіх заработках, то ў багацейшых суседзяў, а то больш у недалёкім маёнтку. Цудоўны ж голас яе, на дадатак да горкай долі, толькі жаль узмацняў...

Замуж выйшла яна,— я не ведаю, быў далека ад дому,— ці таму, што і яе таксама ж нехта упадабаў, ці па нейкаму так разліку безвыходнасці, аднак калі я праз гады ўбачыў яе дачку — адразу падумалася, што бацька, мне незнаемы, красы ёй, беднай, не дадаў.

Мне трэба было дапамагчы гэтай дзяўчыне, выпускніцы вясковай дзясяцігодкі і, як яе мама ў гэтым узросце, таксама сіраце, якая не так па ведах, як па ня смеласці не набрала летасць патрэбных балаў. Я не любіў такіх дапамогаў, асцерагаўся ад іх, але мая старэнкая вясковая сястра, нібы з матчыным правам загадваць, сказала мне, што тут якраз трэба. І я зрабіў, што мог, у тым інштытуце, дзе працавалі мае знаёмыя. І прыемна было, нават з пэўнай удзячнасцю, што землякі мяне памятаюць, вераць мне, ды яшчэ ад

думкі, што вось табе і нагода паспрыяць адной з сябровак маладосці.

Бо мне ж і песня тая прыгадалася з балочым «цяжко, мамо», і сама спявачка, якую доля не пашкадавала і замужкам пры хваравекім гаспадару, і ранне-ўдовіным цяжкалеццем. Праўда, тады я самую яе не пабачыў, бо яны жылі ў далейшай вёсцы.

Даўно ўсё гэта было. Не толькі даваеннае, але і тое ўжо, як незнамае дзяючо нясмела пазваніла ў нашы гарадскія дзвёры, нават і тое, як яна з дыпломам настаўніцы зноў зайшла, каб ад сябе і ад мамы засведчыць удзячнасць раскошным вясковым букетам. Ужо на пяць сталічных гадоў смялейшая, з выразнымі спробамі папрыгажэць, а то і сапраўды папрыгажэлая ў культурнайсталасці. Ці спявае дзяючына, як маці спявала, так і не спытаўся, ні першы раз, ні пры другой і пакуль што апошній сустрэчы.

Даўно ўсё прамінула...

А песня пра галку, што крача, і дзеўку, што плача,— сяды-тады вяртаецца да мяне сваім сірочым, дзіўнагалосым болем.

Тэма

Мы сустрэліся праз дваццаць з нечым гадоў пасля таго, як загінуў яе муж. Пяеца: «У чужым, далёкім полі...» А тут яшчэ, нібы знарок дзеля таго, каб ёй было крыўдней за ўсіх, паходонка прыйшла пасля перамогі, калі другія мужчыны хто голас жывы падаў, а хто неўзабаве — няхай сабе і праз паўгода — вярнуўся ці пакалечаны, ці і зусім здаровенькі.

Ды тое, ваеннае, калі я трапіў на іх лясныя хутары, было ўжо найгарчэй аплакана. Слёзы ў яе былі ўжо іншыя, навейшыя, хоць таксама ж адтуль, дзе невыгэрна нясцерпная доля.

Пагаварыўшы са мною — у хаце мы былі ўдваіх,— яна пайшла за перагородку, пашамолілася там і выйшла, аберуч трymаочы за краі павялічаны фотапартрэт у бельм, пруткім паспарту. Угляддалася ў яго і плакала, змогшы сказаць мне адно толькі: «Во...» Хлопец яе, адзіны сын — я чуў пра гэта ад людзей і толькі што выслушахаў ад яе,— два гады таму назад, працуячы на балоце, дзе торфазаводская распрацоўкі, быў уцягнуты ў машыну...

Бацька, калі па той песні, загінуў у чужым, далёкім полі. А сын на сватм, недалёкім балоце. Той богведама як і забіты, і паходаваны. А гэты паміраў адзін-адзінюткі на ўсім цэлым свеце, як ні крыгчы... Так мне было адразу ўявілася, калі пачуў пра гэта раней. Ну, а што ўжо там было

хаваць, што засталося ад яго — не пасмей спытатца.

За ўвесь час, пакуль мы сядзелі, спачатку каля стала, а потым за столом, успамінаючы і нашу маладосць, і потым перажытае, хто дзе і як сваё перажываў, яна адзін толькі раз усміхнулася.

У вайну і адразу пасля вайны на першае гора ў яе быў памочнікам тата. Па гадах ужо не змабілізаваны, але яшчэ ўсё дужы і ўвішны. Ён ці прыходзіў, ці возам або саньмі прыязджаў з іхняй вёскі, балазе і не так далека. Цяпер яго ўжо каторы год няма, не пабачыў, як тут яе другі раз ударыла.

Яна расказвала, за кампанію закусваючы крыху пачатую чаракчу.

— Іду я з бабамі і гавару: «Божа мой, Божа, а картопля мая яшчэ ж не абагнаная». А на свой двор ступіла, гляджу — а ўжо ж ён, наш Антось, мыецца каля калодзежа, сарочку зняўшы. Пакуль мы з поліва на абед, дык ён з маёй картопляй і справіўся! Не прошаны, не галошаны!..

Якраз тут яна і ўсміхнулася, хоць і праз слёзы, нібы святлейшыя.

— Кажуць: мужык любіць жонку здаровую, а брат сястру багатую. А ў мяне ж, сам бачыш, ні здароўя таго, ні багацця. А ён, браток, памагае. Усё памагае, хоць і ў самога ж сям'я ды работа. Праўда, і Зося яго — грэх што-небудзь сказаць...

Я памятаю бацьку яе, ведаю брата. Толькі сына вось бачу ўпершыню — з малога здымка не надта ўдала, цьмянавата перацягнутага на вялікі.

Пасля таго наведання я збіраўся пабачыць машину, што закатоўвала яго на болотнай пустэчы, зредку думаў пра ту ю страшную запаволеную смерць, не ведаючы, як да яе падступіцца...

Пакуль не пагаварыў са знаёмым, які зблізку ведаў той выпадак. Я спецыяльна сустрэўся з ім, каб распытатць, як там было з тым бедным сынам маёй гарапашнай зямлячкі.

І ён адразу нібы абсек маю непрыступную тэму сваёй дакладнай абазнанасцю.

Як мала слоў, каб яно стала бачыцца інакш, чым доўга, прыблізна ўяўлялася:

«Машына ўборачна-фрэзерная... яго не ўцягвала. — яго скапіла і раструшчыла... ён быў... ну, ведаецце, выпіушы». Апошняе — каб неяк далікатней, больш зразумела і дараўальна па-сучаснаму. Бо ў гэтым мой знаёмы быў, на жаль, не бязгрэшны і сам...

Там, адкуль не вярнуўся бацька, было вельмі людна, смерць або калецтва — для ўсіх аднолькавай доліяй.

І тут, дзе адбылося з сынам, таксама бяда або пошасць — амаль усялюдная.

А для маці ён быў і застаўся сыночкам.

Іскрынкі

дзядок

Побач з нашым Загорам, уздоўж яго, з даліны на гару пяўся спрадвечны гасцінец. Цяпер ён ужо не пнецца, яго пакрылі асфальтам, і мноства машины снue па ім цiшэй і няптыльна. А ў дні майго маленства пяўся, глеіста-гразкі, і нiякiя шара-варкi не маглi яму памагчы стаць прыстойнай дарогай.

Пасля трох класаў Загорскай пачатковай школы я пайшоў у чацвёрты клас турэцкай сямігодкі. (Можна й спаткнуцца на гэтым «турэцкай», а яно ж ад мястэчка Турэц.) Нас, такiх «гімназістаў», як падкусвалі ў вёсцы, было троє, Толiк, Лiда і я, наймалодшы. А наш Мiхась хадзiў ужо ў пяты клас, на другую змену. Нiхто нас, вядома, спецыяльна не падвозiў, пра гэта і думак не было, нi ў нас, нi ў бацькоў, нi ў «панскай» дзяржавы. Чатыры кіламетры туды і столькi ж назад для быстрых пастушыных ножак, хоць і абутых у школу, гэта было не цяжка. Хоць часамi, узыходзячы на гару, калі мы вярталіся, мне зрученей было апірацца далонямі на калені, папераменна, так памагаючы нагам. Ды гэта болей жартам. А яшчэ i гары вінавата.

Гара — не гары, але і ўзгоркам яе не назавеш. Зыходнi канец нашай вёскі ўздымаўся высока, а калі яшчэ выйсцi з яе на гасцінец, дык і адчуеш,

як ты падняўся над наваколлем. Ва ўсе бакi, так далека, так хороша ўсё відно — і палі, і вёскі, і мястэчка з шасцю светла-салатавымі куналамі царквы, і лясы, меншы на поўдні, а на паўночным усходзе большы. У меншы мы, школьнікi, мiнулай восенню хадзiлі па бярозкi, якія саджалі абапал гасцінца, а ў большы лес, які далей на поўнач, за Нёманам, і называецца Налiбокамi, пушчай, дарослыя зiмой ездзiлі па дровы і дзеравякі.

Я і сёння яшчэ люблю сяды-тады, чым далей, то ўсё больш зрэдку, апынуцца на нашай гары. Калі адзiн, дык моўкi пастаю, паазираюся, а калі з якiм небудзь госцем, бывае і з замежным, дык і спытаюся: «Што, прыгожа?» А ў маленстве я ўмей радасць ад вышыні яшчэ выказваць і крыкам — тонкiм, пранозлiвым, доўгiм,— лепш за ўсiх сябрукоў і сябровак. Гэта тады, калі мы пасля заняткаў выбягали з сумачкамі на школьны двор, адкуль таксама было далека відно, і кryчалі ад радасci, а я — наймацней, «як паравозны гудок».

Стоўбцы былі тады павятовым горадам, Наваградак ваяводскiм, і памiж імi хадзiў аўтобус, самаход. Для 1927 года гэта было дасягненнем, а для нас, «гімназістаў», радасцю. Некалькi дзён.

Аўтобус той быў падобны на таварны вагон, з дошак, толькi значна меншы, карацейшы і цёмна-шэры, а не брудна-белы, як той, у якiм мы, наша сям'я, пяць гадоў перад гэтым вярталіся з

Адэсы. З абодвух бакоў у яго было па акне, а дзвёры ззаду, калі пагода, дык і адчыненая ўсярэдзіну. А ад парожка ўніз — дзве жалезныя прыступкі.

Калі аўтобус, натужна гудучы ды крэхчучы, паволі пяўся на нашу гару, мы проста беглі за ім, не спадзеючыся, што ён нас возьме, падвязе. Вераснёвая раніца, у якую стаўся цуд, пачалася сонечна, і дзвёры таго крахтуна былі адчыненыя. Усярэдзіне — людзі, паны, якіх ён вёз, а злева каля дзвярэй дзядок. У паліце, пад кепачкай, глядзеў, як мы весела трухаем, а пасля... Гэта нават і падкрэсліць хочацца: пасля ён узяў сваю кульбу за канец і дужку выставіў нам!.. Не прыпомню, хто з нас ухапіўся першы, хто другі, хто апошні. Мы ўсе паспелі, адно за адным, пакарыстацца кульбай, дзвюма прыступкамі, і вось — Бог ты наш добры! — ужо сядзім на падлозе самахода, а ён нарэшце адкрахтаўся, узбраўся на гару, лягчэй пайшоў па роўнім, а потым і пакаціўся зверху ў даліну.

Не памятаю, вядома, што гаварылі паны і пані ў аўтобусе. Але і сёння бачыцца, што той дзядок зноў апіраецца на кульбіну дужку і ўсё маўчиць, нават нібы ўсміхаецца. І нам ён, я мяркую па сабе, бачыўся таксама пасажырам, хоць слова гэтае, не ўпэўнены, што ўсе мы ведалі. Прасцей было думаць, што і ён таксама едзе, як і ўсе.

Цуд паўтарыўся некалькі разоў. Не памятаю, ці ўзапар, ці з паўзамі на непагадзь, калі дзвёры над дзвюма прыступкамі былі зачынены. У адчыненых дзядок сядзеў на тым самым месцы, таксама з далоньмі на дужцы, таксама выстаўляў сваю кульбу, а потым маўчаў і ўсміхаўся зредку ў сівия вусы над сівой бародкай. І мы ўжо думалі, і гаварылі, ідучы, паміж сабой, што ён або грошы бярэ з усіх за праезд, або і самаход — ягоны.

За апошнім разам са мною здарылася бяда.

Так жа ёмка сядзеў, ускочыўшы пасля ўсіх, і ногі мае на прыступцы, адной рукой трymаюся за вушачок дзвярэй, другая рука свабодная, сумка вісіць на тым плячы. Гляджу сабе, як гасцінец пад намі ўцякае назад. А пасля... Пасля мая сумка з кніжкамі ды сышткамі ціха шуснула ўніз, на дарогу!.. Я, не паспейшы нічога іншага падумаць, сігнануў за ёю. Аўтобус тым часам ужо скaciўся з гары і ветрам імчаўся па цвёрдай жвіраванай роўнідзі. А я ж ніколі не скакаў на хаду. Што грукнуўся аб цвёрдае, дык гэта, можа, і не адчуў так страшна, а жорстка перакуліцца ў калочым пыле давялося некалькі разоў.

А ўсё ж мне бачыцца... калі не помніцца, дык чамусыці дагэтуль, праз процьму перажытага, бачыцца, што дзядок наш — смяяўся. Нават і рукі прыўзняў, адна з кульбай, другая так сабе. І смяяўся, я думаў, разам з усімі, хто бачыў маю ганьбу...

Было балюча і крыўдна. Я ўстаў, трохі асцепаўся, даклыпаў да сумкі, падняў, тады вярнуўся да шапкі, абабіў яе аб калена, надзеў на стрыжаную галаву і падаўся ў недалёкае мястэчка. Не плачуны.

...Колькі разоў за два апошнія гады аўтобус той не-не ды зноў загудзে, закрэхча ў маёй старэчай дальназоркай памяці. І ва ўспаміне гэтым бачу, адчуваю — як галоўнае — не туку крыўду і злосць за сваё кулянне падбітым зайцам услед за сумкай, не той, можа, і ўяўны смех, а перш за ўсё — працягнутую дужкай кульбу, а тады маўчанне дзядка, яго таямнічую, дабрадушную ўсмешку...

ПЯСТОТА

На тры гады раней, зімою, здарылася такое, што наша маці паехала ў госці адна, а мяне не ўзяла, колькі я ні малёкаў.

Госці былі далека, за семнаццаць вёрст, да Ганны, маёй найстарэйшай сястры, і не так сабе, а на хрэсьбіны — у нас гаварылася: на радзіны — мамінай унучкі, маёй пляменніцы.

Толькі вароты нашы зачыніліся, а я яшчэ не зусім адрумзаўся, калі з мяне пачалі пакепліваць браты. Няхай сабе той, што старэйшы на тры гады, а то ж і той яшчэ, што на сем, вялікі!.. Яны смяяліся: «А не ўзяла, не ўзяла!», я агрывазаўся: «А я паеду, паеду!», і дайшло да таго, што я зноў

надзеў зношана-сіні, з чорным каракулем вым каўняром гарадскі палітончык, які па праве даношвання пасля старэйшых быў маім, і выбег на двор — на вуліцу. Ніхто мяне не даганяў, бо ніхто не падумаў, што я гэта напраўду, і я пачаў даганяць сваю маму.

Наша хата ў ніжэйшым канцы вёскі, і мне спачатку трэба было бегчы па вуліцы ўтару. Я спадзяваўся, што за першым узгоркам, дзе жыла Віліта, другая з нашых замужніх сясцёр, мама спыніцца, бо і яны, Віліціны, таксама ж паедуць на радзіны. Але саней, і нашых, і іхніх, на вуліцы ўжо не было. І я далей варухнуўся подбегам, яшчэ не крычучы.

Крычаць пачаў за вёскай, на самай гары, калі здалёк убачыў, як абодва «вазкі», святочныя сані, следам за чорнай і сівой кабыламі, пабеглі з гары ў далінку, каб потым зноў на ўзгорак... Я бег, крычаў адно толькі слова, мой палітончык быў не запшілены, адліжны снег паміж калінамі рассоўваўся на бакі, боты чапляліся адзін за адзін, а ўсё ж я ні разу не паваліўся!.. Пратрухаўшы рысцю з узгорка на роўнае, коні пайшлі ступой. І я закрычаў часцей і, мне здавалася, мацней. А яны ўсё не чулі — нават і мама, хоць ехала заду, хоць гэта ж і яна!.. Потым коні зноў пайшлі бегма. І я ўсё бег. Да мястэчка было ўсё бліжэй ды бліжэй. А зацятасць мая яшчэ ўсё мяне падганяла, яшчэ ўсё не думаў: а што, а як жа далей?..

Я ўжо бываў у Ганны, ведаў, што вельмі да-
лека, але цяпер пра гэта як быццам не памятаў.

Коні і сані ўбеглі ў нашу, ад нашага боку,
вуліцу мястэчка і пайшлі памалу. Яны былі
далека, аднак надзея мая зноў пачала крычаць,
як і раней, вядома, з прыплачам. Вуліца здалёку
ўздымалася ўгору, пасля быў паварот управа. І
нашы туды схаваліся. А я ўсё бег, неўзабаве —
сярод першых двароў. Катосыці бачыў я, хтосьці
мяне, і гэта было незвычайна — як я то кльпаю,
то зноў бягу, тут ужо гукаючы зредку...

І радасць — нарэшце — прыйшла!..

За адным, пасля за другім паваротам вуліцы
распасцерлася рыначная плошча. І там нашы
коні і сані стаялі, спыніўшыся каля крамы.
Потым на ганак выйшлі мама, Віліта, Юстын. А я
падбягаў да іх ужо з усмешкай. Мокры,
незашпілены.

Вусаты панурысты дзядзька, што быў майм
шваграм, сказаў:

— Дайце рэспусту пугі і няхай бяжыць назад,
як і сюды дабег!..

Штосьці так. Калі ж у словах не зусім
дакладна, дык тон я памятаю добра.

А з маміных пазнейшых слоў помніцца тое,
што яна тады падумала:

«Скулу табе, таўлуй! Каб я сваё дзіця...»

Нават заплакала. Але гэта пасля, калі мы ўжо
ехалі.

Спачатку мы дваімі санямі павярнулі з
плошчы ў бакавую вуліцу, да мамінай цёткі, а
там пазычылі кажушок. Мама апранула мяне,
каўнер кажушка наставіт і падвязала хусткай. І
вось я зноў сяджу ў перадку, спіной да нашай
Сіўкі, носам да мамы, і ногі мае не толькі ў сене,
але і накрыты коўдзеркам, таксама пазычаным. І
мне так добра — і цёпла, і свайго дамогся, і лепш
пра гэта не скажаш!..

Маці была, як на мой сённяшні лік, яшчэ не
стараая, пяцьдзесят другі, і модная харектарам.
Аднак і на гэта ў яе хапала цяжару. Года яшчэ не
было, як аўдавела, засталася на разбуранай
вайною гаспадарцы з трыма хлапчукамі.
Старэйшаму толькі чатырнаццаць. А гэты...

Тут я спыняюся, каб не расчульвацца. Бо і не
плакала яна, думаецца цяпер,— слёз яе няма ў
маёй памяці, яны былі, відаць, толькі ў мамінай
душы.

Маўклівай... Самотнай!.. Дачка і зяць?..
Значна пазней я пачаў разбірацца, што да чаго,
чаму яна і ехала асобна, на сваім вазку, чаму яна
і «скуду табе!», хоць не сказала, а толькі
падумала...

Далей была дарога, якая і не здоўжылася, і
закончылася цёплай хатай, дзе былі дзеци,
пляменнікі, не надта старэйшыя за мяне, і тая,
трэцяя, з-за якое мы прыехалі, зусім маленъская,
на падушцы. Была сястра, таксама як і Віліта,
падобная больш на цётку, і быў яшчэ адзін

швагер, дзядзька не толькі вусаты, але і з барадой... Было б што яшчэ расказач.

Ды мне далей успаміанаць не хочацца. Мой дзікі бег і крык, няхай сабе і пястунскі, чатыры зімовыя кіламетры, а потым мама, сані, кажух, перамога — гэта важней за ўсё!

ДАМАЎНІК

На тры гады старэйшы брат Міхась пасвіў каровы, а я то выганяў свіней на бліжэйшую пашу, то больш дамаўнічыў. У такога дамаўніка былі і ававязкі і, вядома ж, выбрыкі. Ававязкі — ну, перш за ўсё хаты, двара, саду і агарода пільнавацца, бурачання свінням нарваць-накрышыць, уканапаць пад вечар бульбы, сустрэць авечак, вылучыць іх з агульной чарады. А з усіх выбрыкаў мне вось успомніўся той цудоўны напітак, які мы з госцем-сябруком рабілі.

Маці наша была запаслівая. У пограбе, перагардженым на бульбу і на бочки, стаяла капуста, шаткаваная і галоўкамі, салёныя агуркі, ўсё амаль да новага. Так што суседкі прыходзілі «пазыгчаць», а гаспадыні, пэўна ж, гонар. І была яшчэ бачулка хлебнага квасу. Халодненъкага! Пілі мы яго з сябрам і так, рабілі і «віно». Гарэлка тады прадавалася часта ў літровых бутэльках: «Вудка чыста, моцы чтардзесыці пеньцы», а то і мазур у сукмане, узніяўшы кілішак: «Вып'ем, куме, ешчэ раз!» Адна такая і ў нашай каморы

была. Там жа, у старой, карычнева-памаляванай шафе, стаялі слоікі з варэннем, а ў кухні на паліцы была сода. У бутэльку, не да самага верху напоўненую, далівалася на акрасу і солад варэння, радчэйшага. Тады асцярожна, каб без пары не шумнула, усыпалася трошкі соды і тута ўціскаўся корак. Два кубкі і два «рассохлыя» пітакі стаялі напагатове. Галоўны майстар, сам дамаўнік, боўтаў бутэльку нядоўга — шумны выbuch выбіваў той туті корак, пена шугала наверх, кубкі напаўняліся, на верхнія губы надзяваліся пеннныя вусы, а потым мы пацмаквалі, выдатна задаволенія тым, што п'еца, і тым, што і яшчэ ж у літроўцы маецца — на даліў..

Былі і іншыя выбрыкі — у сірочай распусце.

У старой карычневай шафе і ўлетку было янічэ, як я ўжо сказаў, трохі леташняга — у нас казалася: такрошняга — варэння, дзе на паўслоіка, а дзе толькі на дне. Вішнёвае, чарнічнае, бруsnіцы з грушамі. Аднойчы я, ужо без сябра, так раскошна захапіўся рэшткамі вішнёвага ў падіваным слоіку, што не пачую, як наш Мікола, ужо дзяцюк, не ўбачыўшы мяне на вуліцы, як найчасцей бывала, сам адчыніў вароты і ўехаў з возам снапоў на двор. Як прадчуваючы штосьці, ён спыніўся, лейцы на плот, а сам з сяней у адчыненую камору. «А гэта што?!» — «Як што? — адказаў яму я, ужо заслужаны хатні манюка.— Мама сказала, што слоік трэба апаратніць, даесці». Мікола выйшаў

і, пакуль нам скідаць у гумне снапы, узяў на кухні другую лыжку... Праз дзень-два маці заўважыла апусcenне слоіка і, ведаочы, з каго пачынаць, паклікала мяне. Мне што — я сказаў, што мы з Колем удвух. Не памятаю, ці маці тады адмахрыла мяне, ці абышлося ўшчуваннем. Памятаю затое, што Мікалай — «гаспадар, называеца!» — мне не адпомсціў.

Наогул, хочацца сказаць, мне ад яго за ўсё маленства дасталося толькі адзін раз. Дыш то не вельмі — проста ляпнуў ззаду па настаўленым кажушным каўняры. Коля быў тады ў мястэчку, чагосыці прыязджая у санках-вазку, і якраз падышло так, што вучоба ў нас закончылася і нам з Толікам паshanцавала, вярталіся дамоў панамі. Пад горку Міколу спатрэбілася спыніцца, ён перадаў мне лейщи, а сам, сышоўшы з дарогі, павярнуўся ад ветру. Даҳаты было зусім ужо блізка ад павароткі з гасцінца. Я азірнуўся, і мне чамусыці здалося, што ён, воддарль ідуны за санямі, махнуў мне рукою, каб мы сабе ехалі адны. Паганяць не трэба было, дарога па вуліцы вёскі пайшла, што называеца, спахбва, з лёгкім нахілам, добра адгладжаная санямі. Мы і патрухцелі. А ён, у цяжкай бурцы, дабрыў да нашага двара пехатой і там ужо, пакуль распрагаць, аддаў мне трохі майго — у каршэнь.

Успомнілася цяпер, пітлучы, як увосень сорак першага года, ідуны з палону, паміж Бярозаўкай і Наваградкам я сустрэў фурманку. Знаёмае, як

для пачатку хвалявання, убачылася ўжо ў кабыле, якая старанна тупала па пяску, а потым і ў двух мужчынах, што драмалі пад казыркамі кепак. І тут я пазнаў у адным з мужчынаў вушаста-заікастага Баёдзю, заі о рек а га крамніка, і ў той жа момант — нашага Мікалая. Пасля двух з палавінай гадоў суроўай, поўнай трывог разлукі я са шчаслівым надрывам гукнуў: «Ко-ля!» А ён, не спыніўшы кабылы, саскочыў з воза...

Яны тады, для поўнай дакладнасці кажучы, ехалі ў Бярозаўку па аконнае шкло, бо завод ацалеў.

Пішу і думаю, што ўжо і яго, Мікалая, няма ажно дваццаць чатыры гады...

І пра тое таксама, як гэта хораша — век пражыць з братам, ні разу не пасварыўшыся, нічым не прымуціўшы светлу памяць...

ГЛЫБІНЯ

А яшчэ ж і калодзеж, у які так добра і крыкнуць, і заспіваць, у які так неадчэпна, па-дурному хочацца часамі плюнуць...

У дварэ нашай Віліты, якая замужам так даўно, што першыя дзецы яе старэйшыя за мяне, каля плota, дзе круты ўзгорак ад высокага пераду хаты спусціўся да самай вуліцы, быў найглыбейшы ў вёсцы калодзеж. У шырокім, гіа баках заплеснелым драўляным зрубе, з круцёлкай,

на якой наматаны даўжэзны ланцуг. Зірнеш у тое страншае прадонне — вада ледзыледзь свіціца, як быццам у самым-саменъкім асяродку Зямлі. Пра тое, што яна — вялізна-вялізарны глобус, я ўжо чуў ад старэйшых братоў.

Чуў я таксама, што ў Міры, да якога ад нас дзевяць кіламетраў, куды кожнага панядзелка людзі, і нашы, загорскія, і па гасцінцы, што так недалёка на загуменні, едуць на кірмаш, ёсьць калодзеж, пры самым уездзе з нашага боку, а ў тым калодзежы больш за пяцьдзесят ці нават за шэсцьдзесят «трубаў», цымантовых кругоў. От каб туды гукнуў, ці заспываў, ці плюнуў!..

Што ж, можа, бываюць калодзежы і глыбейшыя. Гэта — калі па-сталаму, у тых размовах старэйшых ды старых, у хаце сваёй, ці ў чужых, ці на вуліцы, калі ўспла. А мне, калі я заходзіў на сястрын двор, павясковому — да Грыбавых, ці так сабе, каб пагуляць у іх з тымі пляменнікамі, што равеснікі ці меншыя за мяне, ці калі з дому па нешта пашлюць, не адразу хацелася падымаша па вялікіх, плоскіх камяніях, такіх прыступках да хаты на ўзгорку. Абавязкова спыняўся каля старога калодзежнага зруба і, з яшчэ аднага каменя, што падстаўляўся для выцягнутага вядра, успінаўся так, што тварам перахільваўся за першае палена зруба. Зноў са сціхотнай цікаўнасцю заглядаваў у сцюдзённую цемрадзь, вычэкваў, каб вочы прывыклі да яе настолькі, што вада ў бяздонні

засвіціца мне, і думаў так ці адчуваў, ці тое і другое разам,— такое глыбіні, мусіць, нідзе больш не бывае і не можа быць!..

У наш калодзеж на двары, неглыбокі, на дзеўяць «трубаў», лічачы з тою, што стаіць наверсе, я аднойчы, калі мне ўжо мала было ці крычаць у яго, ці нешта туды співаць, ці змагацца з жаданнем усё-такі плюнуць, каб пачуць адтуль плюх, як водгук на сваю нудоту, ці, на мове дарослых, дурноту, я апусціў у вядры да вады, памаленьку, як паню якую, невялікую жабу з чырвоным рабацінем на жывоціку. І такія былі ў нашым садзе, у мала таптанай траве. Адпусціў — не так сабе,— была вялікая спёка, поўдзень якраз, і мне захацелася, каб вада ў калодзежы стала яшчэ халаднейшай. Адкуль прыйшла да мяне тая прамудрасць, пачутае гэта ці вычытанае, пра ваду ці пра малако, не памятаю ўжо, толькі бедную жабку запомніў. Як яна неўзабаве засвяціла ў не надта глыбокай для маіх вачэй, супакоенай пасля апускання ды падымання вядра вадзе сваім бела-стракатым сподам, як мне прыйшлося вылоўліваць яе вядром, даставаць амаль нежывую і, па бліжэйшай, пастушынай мудрасці, даступнай ужо і мне, свінапасу, саграваць на далоні са свайго краніка...

Так жорстка мы, падшыванцы, даволі часта практиковаліся ў сваёй народнай медыцыніе — прыб'еш, а потым ажыўляеш.

ПЕХАТОЮ

Адзін наш стары загорац з нейкай лузготна-хлесткай мянушкай Пстэк меў у Турцы брата Міхалку, які, не толькі што з дому выйшаўшы, але і далей ідуны па вуліцы, усё азіраўся на пяты. То ўлева, то ўправа, то зноў улева, як баючыся, ці не ўступіў у нешта брыдкае.

Пражылося богведама колькі, а той месчаковы Міхалка, таксама, як і яго вясковы брат, стары, але бязвусы і безбароды, з нейкім востранасатым ды вяртлявым тварам, успамінаеца мне часамі, калі выйдзеш з дома, там не глянуўшы на калашыны ззаду,— як яны ад учараашняй вячэрній макрэчы? Каля пад'езда, каб не вяртацца ў яго, азіруўшыся, ці хто не бачыць, праверыш і ўсміхнешся сам сабе: «Во, Міхалка!..»

А пануры Пстэк, прымак у Загоры, ці ён ідзе, ці едзе куды, абавязкова пра штосьці бубніць сам з сабою.

Неяк зімою, калі мы з Толікам ішлі са школы (Ліда была ўжо ў сваёй турэцкай цёткі «на кватэры»), Пстэк на роўным абагнаў нас і — скупеча! — не клікнуў пад'ехаць. Але неўзабаве, пад круты ўзгорак, яго дэрашаваты конь пайшоў ступою, мы дагналі чорныя санкі-вазок і асцярожненъка пасталі ззаду на палазах. Ведаючы пра яго заўсёднае бубненне, началі прыслухаўвацца. Ен якраз лаяўся з сынам, які, вярнуўшыся з панскага войска капрал ем і

ажаніўшыся з хутарскою шляхцянкай, так апанеў, што анічога не хоча рабіць. Лаяў Пстэк і свайш Геніка, і нявестку, якая таксама ж пані, а заадно і сваю старую, што патурае маладым. Бубніў ён, не толькі брыдзячы хатніх, але і сплёўваючы на бараду. Гэта мы толькі ўяўлялі,— так меркавалася мне на сабе.

Нам бы, дурным, ціхенька ехаць ды слухаць, а мы пераглянуліся разоў колькі і, нарэшце, не вытрымалі — захіхікалі без асцярогі.

Стары — стары, і каўнер кажуха настаўлены, і звязгай заняты, аднак пачуў! Азіруўся, крута павярнуўшыся, і нема ды злосна віскнуў: «Ага!» Пад крык і спробу аперазаць каторага пугай мы саскочылі з падазоў, а сыты дэраш ад узмаху пугі рвануўся далей рысцю, балазе пайшло з горкі ў даліну.

А нам было так весела, мы так гаварылі, як гэта ён цяпера бубніць ды плюеца — ужо на нас.

...У майм «Алесі», першым варыянце «Сірочага хлеба», напісаным у сорак другім годзе, была сцэнка, якая мне пры пасляваеннай апрацоўцы аповесці здалася лішняй. Выкрасліў, а яна сяды-тады са шкадаваннем успаміналася, хоць ты яе ўшчамі назад у неаднойчы перавыдадзены на розных мовах тэкст.

У сцэнцы той гаварылася, як я аднойчы зімой спазніўся са школы дахаты, бо мне, вясковому хлапчуку ды ў мястэчку з царквою і крамамі вакол плошчы, што было ледзь не горадам, вельмі

ж захацелася паглядзець, як гэта «жыды вянчаюцца на сметніку». Так гаварылі аднакласнікі, які з мястечка і ўсё тут ведаюць. Як і ў царкве вянчаюцца, чаго я таксама ні разу не бачыў, як і такое, «жыдоўскае», адбываецца. І дачакаўся я, паглядзеў. Не адзін, вядома, а ў чародцы такіх самых разявакаў.

І зусім яны не на сметніку нейкім вянчаліся, а на дварэ сінагогі, пад балдахінам на чатырох высокіх ножках. Так незвычайна, цікава было ўсё гэтае вянчанне, і незразумельш голасам рyzжабародага рабіна ў чорным капелюшы, з гуртам вясельнікаў ва ўсім святочным на снезе, што мы, малыя, застаяліся да дрыготак. З Загора я быў у той дзень адзін, бо Толік трэці дзень хварэў, а наш Міхась сядзеў на сваёй другой змене.

Пасля чатырох кіламетраў, да якіх я яшчэ не вельмі прывык, і ад хады не надта сагрэўшыся, дома я, распрануўшыся ў цёплай хаце, доўга не мог супакоіцца. Руکі так зайшлі з пары, што я, ушчэнт пераможаны, расплакаўся за столом.

Маці мяне то ўшчуvalа, бо я з парога яшчэ расказаў, чаму спазніўся, то пацяшала, гаворачы: «Еш, сынок, няманіц!..» Так у нас гаварылася, на нейкі дзіўна польскі лад, што азначала нічога, пройдзе.

А на стале перада мною, дяя аднаго мяне, стаяла поўная міска гарачай, духмянай пасолі з картопляй і мясам!..

Тады і было канчаткова вырашана ўладзіць нас з брагам на кватэру да mestачковых сваякоў, пра што гаворка ўжо была.

ГІМ НАСТЫКА

Яшчэ раз пра нашу гару на гасцінцы, за вёскай. Вёска ніжнім канцом адыходзіла ад гасцінца, а чым далей угару, то ўсё ішла да яго бліжэй. Адтуль, з застрыні таго кліна, уніз, па загараддзі бегла сцежка, на якой хадзілі найболыш на могілкі. Цяпер усё тут забудавана і замест сцежкі вуліца. А тады каля сцежкі быў толькі нізкі зрубік крыніцы. Нават і там, так высока — крыніца? Нас, малых, такое не здзіўляла, як не здзіўляе нічога, што ёсьць, бо ёсьць яно, і ўсё. Сцежка жыла вясной, улетку, увосень, а зімой яе не пратоптвалі, бо і на могілкі хадзілася па вёсцы. Толькі тая сцяжынка, што збоку, ад крыніцы ў бліжэйшыя двары, была і зімою хаджалая. А замест большай сцежкі, з вострага кліна далека ўніз, на ніжэйшыя загуменні ды загароддзі, снежная неруш — вечар такі надыходзіў — праразаліся палазамі саней. Тых вялікіх, што называюцца ляснымі.

Сані гэтыя, адняўшы аглоблі, пастронкам усцягвалі на гару дарослыя дзецинкі. На сані іх валілася, і наўздоўж, і наўпоперак, колькі ўлезе і яшчэ трохі больш. Разагнаўшыся на працавітых, слізкіх палазах, сані ад цяжару яшчэ мацней

шыбавалі з гары ў даліну, каб там недзе збочыць без рулявога ў сумёт або з маху перавярнуцца пад які адкос. Вясёлая гурба з крыкам ды рогатам валілася ў снег. Уставалі, асцепваліся, а то і не, біліся ў снежкі або закурвалі, а тады зноў цягнулі свае лясныя на гару. Каб зноў — ці поцемку, калі ў адлігу, ці ў пагодлівую ноч пад зоркамі, а лепш пры месяцы адчуць асалоду лёту.

Нам, падшыванцам, не ўдавалася пачапіцца на тыя сані, нас адкідалі, бо месца і так не хапала. Зрэшты, у нас было сваё — ці «козачкі», якія, калі возяць драўніну, падстаўляюцца пад доўгі хвост дзеравякі, то адмысловыя самаробныя санкі, то лыжы, таксама сваёй работы.

Я рос нароўні са сваім пляменнікам, Віліціным Мішам, старэйшым за мяне на паўгода. Разам пасвілі, хадзілі ў школу, кавалерылі, нават у польскае войска нас узялі ў адзін дзень і ў адну часць, разам і ваявалі, і ў палоне былі, і партызанілі пасля ўцёкаў. Усё ў свой час. А на сваім чатырнаццатым годзе мы зблізіліся найболыш. Праўда, найбліжэйшым у мяне быў Міша, брат, але тады ён вучыўся ў наваградскай гімназіі, і вось мы сталі на той час бліжэй, чым было ў нас раней, з другім Мішам, які мяне дзядзькам, вядома, калі і называў, дык толькі жартуючы. Не перашкаджала нам і тое, што, крыху больш, чым я, распусны ды гультаяваты, Міша яшчэ ў Загорскай школе адстаў ад мяне на клас.

Нешта зімой, ён шасці-, я сямікласнік, мы раптам — бывае ж яно і так — вырашылі як след падцягнуцца з вучобай. Школа — школай, а будзем і дома падвучвацца. Распрацавалі план заняткаў, амаль па ўсіх прадметах, апроч «закону божага», але абавязкова з урокам гімнастыкі, у канцы і кожны дзень.

Спачатку энтузіазму, а потым настойлівасці хапіла дзён на некалькі. Потым мы спаквала пачалі ашукваць самі сябе. Гімнастыка з канца заняткаў стала пераносіцца на пачатак, першы раз толькі на спробу, потым з угаворам, што «на гадзінку, не больш», і нарэшце яна, наша гімнастыка, не толькі выбралася наперад, але і выцесніла ўсё іншае.

Ёю ўся яна была проста паходам з лыжамі на могілкі.

Яны ў нас за гасцінцам, на скіле той самай гары. Адтуль на поўдзень — зверху, у разлогую даліну, аж да маёнтака пана Лісіцкага, распасціраўся бязмежны, некрануты снег. Сюды ніхто не прыходзіў ні з санямі, ні з санкамі, ні з лыжкамі. І таму трохі, што могіцы, дзе прыцемкам сцішнавата, асабліва падштаркам. А мы не баяліся, і нас гэта прыўздымала ў сваіх вачах. Дый на той наш «вучэбны» час лепш было заставацца адным.

Зрэшты, якая там патрэбна матэматыка, фізіка, шпрэхен зі дойч, калі так здорава ляціцца ўніз, потым ідзеца, потна і радасна, зноў угару і

адтуль... Дацямна ці да зорак і месяца, пры якіх — яшчэ і яшчэ раз, да шчаслівай, бясконца шчаслівай стомы!..

ПОЧЫРК

Памятаю юначае чытанне, па-польску, «Станцыі Баранавічы», з цудоўнай канцоўкай — пажаданнем гэтай станцыі згарэць. Чытаў я тыя «Чыгуначныя апавяданні» і пасля, што відаць і па карандашных паметках на палях (збор твораў Шолам-Алейхема выходзіў на пераломе пяцідзесятых-шасцідзесятых гадоў), аднак ён і перачытаеца з жывой цікаласцю, як новае. Ён не спяшаеца, і ў гэтым яго свабода, дзякуючы якой ён многа бачыць, чуе, думае, адчувае, дабрадушна, глубока ў душы смяеца, а нам стварае добры настрой, вяёлую добразычлівасць абуджает і легка падтрымлівае.

Чытаючи яго, жыва ўяўліся сябрукі школьнага маленства. На гэты раз — Бэрка Рэзнік. Танклявы, чорны, вуграваты, быстры і вяёлы. Ён прыйшоў у наш шосты клас тады, калі ў Турцы будаваўся паравы млын, саўладальнікам якога быў Бэркаў бацька: сям'я іх аднекуль пераехала. Помніцца, а можа, так уяўляеца, — што я застаў яго за сваёй партай, што ён энергічна ўстаў і, падаўшы руку, назваўся. Як мы набліжаліся да сяброўства — не помніцца, як засынанне, скажам, не памятаеш.

Найвыразней прыгадаўся цяпер Бэркаў почырк — быстры, прыгожы. Спачатку я ім з зайдзрасцю любаваўся, а потым, асабліва ў сёмым класе, і карыстаўся ім, так сказаць, літаратурна, па-выдавецку.

Бэрка перапісваў мне мае польскія вершы, што бачылася не толькі, не проста прыгажэйшым, у параўнанні з май почыркам, — тут ужо было штосьці ад іх распайсюджання, самага першага, хвалюючага, з прадчуваннем шчаслівай перспектывы...

Можна падумашь, і я так падумаў цяпер, пішучы гэта, што ёсць тут таксама штосьці ад старэчага бэрсання светлых успамінаў, аднак намацваеца і іншае — малечая радасць прадчування, якая ўсё-такі была і прайяўлялася не толькі так.

Бэрка перапісваў мае не абавязкова за нейкую паслугу, што, зрешты, таксама бывала: я вучыўся лепш, лягчэй, і ў пэўнай меры дапамагаў яму, але ён слухаўся і так сабе, перапісваў — абавязкова ў новым сшытку! — хутка і акуратна, а да таго яшчэ і без усякай прэтэнзіі на «саўтгарства». Што прайяўі аднойчы яшчэ адзін перапісчык.

Гэта быў Вова Ядлінскі, пераведзены ў наш сёмы з Мірской школы, адкуль ён быў ледзь не выключаны за паводзіны, якія і ў нашай школе ў яго не надта палепшыліся, хоць і была над ім строгая апека аднаго з настаўнікаў, што

сябраўаў з Вовавым бацькам, настаўнікам у Міры. Ды я тут толькі пра почырк новага аднакласніка, таксама вельмі прыгожы.

Сказаць, што мы сябравалі з Ядлінскім, нельга, аднак да перапісвання маіх вершаў дайшло, што і прывяло нас да разрыву.

І там, дзе я перапісваў свае опусы сам і дзе яны былі перапісаны Бэркам, кожны верш быў знізу падмацаваны імем і прозвішчам аўтара. Калі ж Вова аддаў мне яшчэ адзін новы сыштак з перапісанымі ім вершамі, почырк ягоны, можа, нават прыгажэйшы за Бэркаў, мяне зусім не ўзрадаваў. Пад кожным вершам замест Jan Bryl стаяла Włodzimierz Jedliński... Пакуль мы не счапіліся па-сапраўднаму, ён аніяк не згаджаўся ўцяміць, што вершы — мае, што ён іх толькі перапісаў!..

У Бэркі ніякіх падобных прэтэнзіяў не было. Наогул не памятаю нічога дрэннага за гады нашага сябравання. Калі не лічыць расправы з катом.

Побач з вялізным, як тады бачылася, гмахам млына, зробленага з бетонных пустакоў, стаяла «завозніцкая», драўляная прасторная хата, на гарышчы якое было галубінае царства. І вось аднойчы Бэрка павёў нас, мяне і Мішу, майго пляменніка і аднагодка, зядлана галубятніка і жулікаватага спрытнюка, туды, на сваё гарышча. Не толькі каб пахваліцца і галубамі, і пшаніцай, чаго ім хапала,— яму трэба было

дапамагчы расправіцу з паповым катом, які панадзіўся на галубяціну. Тут ужо мы ўзяліся за справу пад Мішынай камандай. Не памятаю, за якім разам ды як нам удалося злавіць таго ката,— помніцца тое, як мы начапілі яму рашчэп, кастровае палена, надколатае так, каб, выбіўшы клінок, хвост кашэчы можна было заціснуць у той расколіне надзейна. Кавэнчышь кот пачаў і пры гэтай аперацыі, і пакуль мы зносілі яго на край зааранага агарода, а калі пусцілі — ён папёр да сваіх старых пападзянак, брэнкаучы паленам па мёрзлай, яшчэ не пакрытай снегам ражлі, глуха і адчайна вякаючы. А мы — пераможна смяяліся...

Ды гэта ж ішло не толькі ад Бэркі, гэта мы рабілі разам, так, як па даўній завядзёнцы трэба было распраўляцца са шкоднымі катамі, і калі разуменне сuroвасці нашага прысуду і выклікала ў душы няёмкае, шчымлівае сумненне, дык гэта ужо у кожнага з нас па сабе, у адзіноце, тады або пазней, як у каго...

Пасля заканчэння школы мы бачыліся вельмі рэдка, бо неўзабаве ён пераехаў у Мір, дзе «пры першых саветах», у 1939-1941 гадах, працаваў пісарам у судзе. Міша — ужо не пляменнік мой, а брат — дзеля цікавасці зайшоў неяк у той народны суд, на «смешнью» справу: прысуджали аліменты нашаму скрыпачу, глухаватаму, вусатому Калініку. Бэрка заўважыў Мішу ад свайго сакратарскага стала, прывітальна ўзняў руку, а

тады яшчэ спрытна і весела паказаў, нібы нямко, як падкручваецца вус, як іграецца на скрыпцы і як прыйдзецца — шматзначнае пstryканне шчопцямі — плаціць за раман на пятym дзесятку беднага халасцяцтва.

Вось і ўсё. Не памятаю, калі і чуў што тады, вярнуўшыся з палону, пра далейшы Бэркаў лес. Ці ён прапаў у вайну, ці яшчэ жахлівей загінуў ад гітлерайскага пагрому...

Цяпер, чытаючы Шолам-Алейхема, вясёлы, быстры Бэрка прыгадаўся перш за ўсё з тым перапісаннем.

Хоць і не толькі...

ЗДАЛЕК

Аўтапартрэт — не абавязкова любаванне сам сабою. Прынамсі, мастакоў ніхто ў гэтым не папракае.

А ўсё ж бачыць самога сябе ў маленстве, здалёк,— гэта ўжо і пэўнае любаванне. І не толькі сабой ва ўсеагульнай абаяльнасці маленства: прыемна згадваюцца і свавольствы. «Эхе, брудэр! — як гаварыў старэнкі генерал у «Капітанской дачэ».— Так он еще помнит стary наши проказ?» Помніць і маралі ніякай выводзіць не хоча.

Скажам, з такога.

Адзін з філіялаў нашай сямігодкі быў у старым пансkim доме — рэшта сякога-такога

маёнтака на ўскраіне мястэчка. Стary драўляны дом, стary калодзеж з блізкой, крынічнай водой.

Неяк мне, сямікласніку, захацелася напіцца. Можа, не так напіцца, але ж напіцца проста з калодзежа. Два таварышы ўзялі мяне за ногі і апусцілі да вады. Я там пачаў чэрпаць далонню і смактаць. Варанае яйка, дадзенае мамай «з сабою», было ў верхній кішэніцы пінжака. Яно вылузалася адтуль і бойтнула ў воду.

— Што там у цябе? — пачулася мне зверху.

— Чарнільніца ўвалілася!

Так было больш па-маладзецку.

А паблізу ад калодзежа, за бэзавым кустам, стаяла збялелая ад жаху, цяжарная настаўніца. Аказацца баялася,— каб тыя два, спуджаныя, не пусцілі трэцяга ў воду.

І такое яшчэ.

Зімовым познім вечарам, пасля школьнага спектакля, дзе мы, чатыры сямікласнікі, выступалі ў ролі «падхаронжых» — юнкераў з паўстання 1830 года, вельмі ж нам не захацелася расставацца з кардоннымі, абклееенымі каляровай паперай ківерамі (па-польску — чака), а яшчэ больш з дзвюма сапраўднымі шаблямі. І «падхаронжыя» ўцяклі з імі дадому. Уласна кажучы, у той бок трэба было толькі мне, тры іншыя былі з мястэчка і пайшлі мяне праводзіць. Но так жа нам не хацелася разыходзіцца, нібы чакаючы чагосці незвычайнага.

І вось яно прыйшло. У вялізных санях-развалах, са званочкам пад дугой, аднекуль ды кудысьці ехалі яўрэі-«цялятнікі», тыя, што купляюць па вёсках не толькі цялят, але і адкормленых быкоў. Сані восьвось даганялі нас яшчэ ў канцы доўгай mestачковай вуліцы. Мы пасталі абапал дарогі па двух і, калі тыя сані парашуяліся з намі і нават неяк запаволілі бег, дружна гукнулі: «Стой!» Ківеры-чака рабілі нас высокімі, купчыкам мы здаліся, відаць, дарослымі разбойнікамі, тым больш што пасля першай каманды пачулася другое,— хтосьці з нас крыкнуў: «Сячы дугу!» Чамусыці не гужы, а іменна дугу. Дзве шаблі жыхнулі з похваў і ўзняліся над нашымі галовамі. І тут на пустыннай, цымяна аснежанай вуліцы мястэчка пачулася — з некалькіх дарослых горлаў — адчайнае: «Па-ліцы-я!!!»

«Падхаронжыя» спахапіліся амаль адразу. Бо і трэба было,— на дапамогу людзям, якім быў зроблены «заступ дарогі», з некалькіх бліжэйшых да крыку двароў ужо беглі мужчыны.

«Падхаронжыя» джгалі ў поле, яшчэ ўсё з голымі шаблямі, гразнучы ў снезе, задыхана, а ўсё ж лягчэй, як пагоня, якая, зрешты, хутка спынілася. Сані, поўныя «цялятнікаў», рушылі далей, патрэнъквавучы званочкам.

Хлопцы правялі мяне амаль да самай павароткі ў мае Загора.

Назаўтра мы, здаючы шаблі і чака, апраўдаліся сяброўскімі праводзінамі, а самі, вядома, баяліся з тым «заступам»... Але ніхто пра нас не заяўві.

ПІСУЛЬКА

Памёр Але́сь Руля́к, мой даўні сябар па кнігах, нашмат старэйшы за мяне настаўнік-пенсіянер. Праз паўгода наведаўшы яго самотную ўдаву, знаёмлюся з тым, што застал ося ад яго архіва, перабіраю змесціва старога чамадана. Я не сабраўся прыехаць раней, і гаспадыня паспела ўсе пісьмы спаліць. А іх, я ведаю, было нямала. З такай далечыні, як Польшча, Англія, Аўстралія, ад сваякоў, якіх віхураю вайны разнесла па вялікім свеце, ну, вядома, і бліжэйшыя пісьмы, ад сяброў па наваградскай беларускай гімназіі, ад іншых людзей, у тым ліку і мае, за ўсе пасляваенныя гады.

Часта такое паўтараецца — спальванне, «чтобы не захламлять квартиру», як пісала мне з пайночнага Урала дачка абруселага педагога Сяргея Гайко, у трыццаць трэцім годзе сасланага туды беларускага пачынаючага літаратара, інтэлігентнага, высакароднага чалавека, з якім я перапісваўся больш за дзесяць гадоў.

Ды вось жа ў старым чамадане, сярод сякіх-такіх рукапісаў і кніг, якія не толькі на этажэрцы, ацалела запіска. Цытую дакладна:

«Каханя! Прыехалі за позна, разлучились, не пажагнайшыся з Вами. Просьба: беражыще здароўе! Бывайце — цалуем Вас усіх моцна-моцна — Кахаючыя Вас Сярожа і Аня. 21.VI.41.»

Беларуска-руская малапісменнасць з польскім ухілам — kochani, kochajacy, żegnać się — зразумелая таму, хто ведае, што аўтары гэтай пісулькі — абое з польскай сярэдняй асветай, мясцовая моладзь, якая з восені трывала дзе-вятаага да палаўіны сорак першага перараблялася на беларускі савецкі лад. Палаўіна сышткавага ліста, складзеная ў восем столак, на станцыі Гародзей нейкім цудам перададзеная ў адзін з бясконцых запыленых таварных вагонаў тымі, што асмеліся праводзіць. А гэтыя яшчэ ж і спазніліся. А дата, дата якая — адзін толькі дзень да пачатку Вялікай Айчыннай, да працягу другой сусветнай вайны ў яе далейшым, найбольшым напале...

З тымі, каму яна была адрасавана, каму так удала трапіла ў рукі, запіска гэтая вярнулася з далёкай ссылкі пасля вайны. Сябру майму, можна сказаць, пашанцавала: з бацькамі, жонкай і маленъкім сынам Алеем апынуўся ў Пензенской вобласці, працаваў у саўгасе, спачатку загадчыкам гаспадаркі, потым бухгалтарам. Смяяўся неяк у ацалелай бацьковай хаце, што павінен дзякаваць Богу,— каб не выслалі (з-за малодшага брата, які жыў у Польшчы), дык праз нейкі месяц, а то і хутчэй акупантны з памагатымі

расстрялялі б, або павесілі як актыўіста, або пазней уцягнулі б сілай у сваю паліцыю, як гэта здарылася з некаторымі сябрамі, знаёмымі і мне.

Швагра яго, Сярожу, я ведаў вельмі мала. От, акуляры, студэнцкая шапка. А жонка ягоная, Аня, у сямігодцы вучылася на клас раней за мяне і сябравала з майм братам Мішам. У іх нават больш было трохі, чым сябраванне. Смуглальная, высокая, вясёлая красуня.

Над пісулькай успомніўся чэрвеньскі дзень ажно трыватага года. Аня чамусыці не з'явілася ў школу ў гэты дзень, калі сямікласнікі ладзілі развітальны вечар. І вось мяне — так, іменна мяне! — з адным сямікласнікам, на чатыры гады старэйшым, паслалі з Турца цераз наша Загора, а потым голаю пашай, няскошаным лугам, па сезонным гарбатым мосце цераз Бушу, зноў лугам і ажно ў леснічоўку — за добрых сем кіламетраў ад школы. Што такое казённы ляснік для вясковага хлапчука, што такое казённы лес у тыя гады? Грозная таямніца. За якою і стрэльба, і сабака, і крык, і штраф бацькам, калі вясковы пастушок паткнецца за нябачныя межы той таямніцы. Аднак мы, пасланцы, не засталі ў тым бярэзніку, што клінам уразаўся ў высокатравяністы луг над звлістай Міранкай, ні самога лесніка са стрэльбай, ні яго дарослага сына, ні іх сабакі, а толькі прыемна смяшлівую Аніну маму, якая частавала нас малаком, пакуль яе красунечка прыбралаася на выхад. А потым мы ішлі

ўтраіх, пра штосьці, вядома, гаварылі, з чагос্যці смяяліся, ды я не буду цяпер нічога прыдумваць. Годзе таго, што гэта мне светла помніцца.

Мне было трынаццаць, Аня старэйшая на два гады, аднак і я, услед за братам, якому было шаснаццаць, адчуваў сябе закаханым у нашу Аню па-свойму. А значыцца, і шчаслівым у той, такі сонечны дзень. Хоць і без рэўнасці, нават, можа, шчаслівы за брата.

На развітальны вечар сямікласнікаў, у хату аднаго з вучняў, запрошаны былі некалькі дзяўчыннак і хлапчукоў з шостага, у тым ліку і я, заслужаны пасланец. У абодвух класах была бадай палаўіна пераросткаў, што з-за бясконцых войнаў (царскай, грамадзянскай, балышавіцкай-польскай) вучыцца пачалі хто ў сем, хто ў восем, а хто і ў дзесяць або дванаццаць гадоў. Я быў даволі бойкім смехуном, а ўсё ж ушчэнт збянтэжыўся, калі старэйшая сястра майго адна-класніка і сябра Абрашы (потым Зяма ў «Золаку, убачаным здалёк»), прыгожая Шэйна, пакуль мы штосьці елі-пілі (не гарэлку і нават не піва), устала над столом, перахілілася і, смеючыся, сказала: «Ану, Ясь, калі ўжо ты такі храбры, пацалуй мяне! Збаішся?..» І я збаяўся, пад дружны рогат, а потым вусны тыя, раскрытый ў смеху і ўсмешцы, і вялікія карыя вочы, і грудзі не давалі спакою маёй адзіноце.

А каб жа Аня так сказала, так засмиялася!..

Над чамаданам, з пісулькай у руцэ, як і цяпер, запісваючы, я яе, мілую Шэйну (і сапраўды, на ідыш імя Шэйна — красуня) — не магу не бачыць інакш, як праз тое, што адбылося на адзінаццаць гадоў пазней за той дзіцяча-юнацкі вечар. Увесень сорак першага і яна, ужо маладая маці, была па-зверску забіта ў нашым мястэчку. Як і іншыя з тых, каго я ведаў, з кім сябраваў, каго сёння — праз цэлую вечнасць — бачу на выцвіла-старой фатаграфіі пятага і чацвёртага класаў, на фоне густое лістоты, што акружала высозную, прыгожую царкву, за якою ціха стаяла наша старая драўляная школа.

Ані на тым здымку няма, яна прыйшла ў нашу школу на адзін толькі год, у сёмы клас, калі бацьку яе перавялі аднекуль у казённы лес за нашаю Вушай. Можа, таму і ўспамін такі востры, што толькі адзін год, што толькі адна сустрэча была пасля, калі яна, студэнтка Нясвіжскай настаўніцкай сэмінарыі, светла-зялёной павай праплыла па летняй, нядзельнай вуліцы нашага Загора, ідучы ў Турэц, і мы сустрэліся, пагаварылі. Брату было дзесятнаццаць, ёй на год менш, а мне яшчэ на два. Яшчэ не надта, чым перад Шэйнай, смялейшы. Яна была ў самым дзяўчым росквіце, яе чароўная смуглівасць, мілы, іскрысты смех яе мне помніцца...

Пасля бацькі пасаду лесніка, на сваю галаву, заняў Анін брат. У саракавым, калі яна была ўжо замужам, жыла ў мястэчку, брата з сям'ёю

вывезлі. Цераз армію Андэрса ён трапіў пасля ў Англію, куды пазней, з Польшчы, аўдавеўшы, пераехала і Аня з дзецьмі. А ўжо адтуль, за сынам, рушыла ў Аўстралію. Пісала адтуль залоўцы і швагру, майму Алесю.

Ды вось і тых пісьмаў няма...

А зрешты — ці сказалі б яны мне больш за гэтую пісульку?..

З людзьмі і сам-насам

ДЗЕВЯНОСТА ТРЭЦІ

Калі мы з ім, госцем-унукам, засталіся ўранні адны, я даў яму спаць колькі захоча. Бо і самому тым часам вальней, спакайней за пісьмовым сталом. Устаўшы ў адзінаццаць з мінутамі, румяны дзесяцігадовы філосаф на маё вясёлае здзіўленне адказаў:

— І нармальна!

Падумалася, што дзеці законна лічаць: сплючы, яны жывуць. А мы, старыя,— што трацім столькі часу.

* * * * *

Перачытваючы запісы восемдзесят пятага года, як прыемнае адкрыццё — Бог мой, толькі праз сём з памавінай гадоў! — убачыў тое, дзе і як мы пазнаёміліся з Міхасём Ткачовым. Каля магілы нашай агульнай любові — Валодзі Караткевіча.

І гэта бачыцца цяпер, ужо і цераз Міхасёў заўчастны адыход, не так сабе...

* * * * *

Над старонкамі Віктара Астаф'ева не адзін раз паглыблена ўзнікала думка, піто іменна так павінен паводзіць сябе пісьменнік — пісаць, і

добра пісаць, а не лезці ў палітыку. «Прокляты и забыты» напісаны добра. А ў раздзеле, дзе расстрэл братоубізнюкоў, ажно жудасна стала ад агульналюдской сілы напісанага.

Прачытаўшы ёсё, думалася, па нашай даўніяй прывычцы, і пра пэўныя недахопы, аднак тут — не да іх.

* * * * *

Танк, наш трэці народны Максім, у адказ на мае тэлефоннае прывітанне ды віншаванне з сонечным днём, сказаў, што ён якраз бінтуе сваёй Любэ нагу. І возіць яе ў калясцы па вялікай, пустой кватэры...

Пахваліў Калеснікаў уступ да дзённіка Мядзелкі, дарэчы, як і Вялогін дніамі. Я не стаў адкладаць да вечара, пазваніў Валодзю з гэтай весткай ад двух сур'ёзных чытачоў.

Максім расказваў таксама, што Любоў Андрэеўна памятае, як яна, вучаніца першага класа віленскай беларускай гімназіі, бачыла развітанне Гарэцкага з выкладчыкамі перад яго ад'ездам у Мінск,— як яны цалаваліся і які ён быў прыгожы. Можа, Максім запіша пра гэта, а то і не, хоць ён, думаецца, піша дзённік, не абмежаваўшыся «Лісткамі календара».

* * * * *

Зранку пайшоў у архіў, занёс кнігі сяброў з аўтографамі і пацікавіўся сваімі пісьмамі ў

фондах Забэйды, Гарбука і Васілька. Не толькі прыемна было такім чынам вярнуцца ў мінулае, ажно да саракавых гадоў, але ж і думалася, што гэта — пісьмы — таксама ж літаратурная праца, якой нельга так сабе прападаць.

Смяюся ўвечары, успамінаючы, як я ў саракавых пісаў Васільку: «Если ты не хочешь, чтобы козлиное горло твое было залеплено горячей кутьей...». Так пачынаеца пісьмо, у якім я прасіў штосьці абавязкова і неадкладна прыслать, у яго ж інтарэсах. Гэта — гогалеўскае, з «Вечера накануне Ивана Купалы» (толькі што зверыў), а то ў нас з Міхасём і царкоўнай мовы было для гумарушмат, што пачалося з палону і працягвалася пры сустрэчах. Рыхтуючы свой першы савецкі зборнік, ён даўтавата жыў у мяне, мы нямала смяяліся. Было крыху такога і ў пісьмах.

Сур'ёзныя пісьмы Вісарыёну Гарбуку, і нямала іх, і неяк прыемна, што з Мінска яны пабывалі ў яго Пляцігорску і вярнуліся адтуль, каб застацца памяццю пра нашу завочную дружбу.

* * * * *

Званіла дачка Колі Бразоўскага, хоць праз пару месяцаў пасля яго смерці, і гаварыла, між іншым, што ён прасіўся ў бальніцу, а яму нельга было сказаць, што браць яго туды лічаць ужо дарэмным, і крыўдзіўся на родных, гаварыў: «Пазваніце Івану, ён мяне паложыць!..»

У нейкай сувязі з гэтым адчуваннем чалавечай ды партызанскай блізкасці згадаю, як на з'ездзе ТБМ сімпатычна маладзічка, зусім незнаемая, рассказала, што, калі яна была малая, я начаваў у іхнія хаце, спаў на іхнія канапе. Аказалася, яна з тых Казлоў на Нясвіжчыне, дзе мы — Лойка, Аўрамчык, Барадулін і я — выступалі ў школе. А было гэта, боская моц, у маі 1966 года. Бацька тae дзяўчынкі, свядомы педагог, яшчэ жывы-здравы, і я папрасіў перадаць яму прывітанне, забыўшыся спытаць, хто яна цяпер, дзе, кім працуе,— тая ціхая дзяўчынка.

* * * * *

Калі мы, трупа пісьменнікаў, што прыехалі ў Горкі на юбілей Максіма Гарэцкага, стаялі ў холе гасцініцы, чакаючы, пакуль нас паселяць, і ажыўлена гаманілі на роднай мове, нейкі «муж средних лет» паруску нягучна спытаўся ў мяне, найбліжэйшага, адкуль мы. А пачуўшы, сказаў:

— И у нас, в Бобруйске, такие есть.

Не літаратары, як мы, пра што я не сказаў, а іменна *такие*. Нібы дзівакі.

* * * * *

У выступленні на саракагоддзі «Маладосці» Алекс Асіпенка нечакана расказаў, як у лютым 1953-га Машэраў хацеў паставіць мяне рэдактарам гэтага часопіса. Гаварылася тады: ён не ведаў, што я беспартыйны. Алекс, рэдактар

«Чырвонай змены», член бюро ЦК камсамола, «ведаў нямала закуліснага» (словаў ягоныя) і сказаў, што гэта Патолічаў выказаў недаўменне: камсамольскі часопіс і беспартыйны галоўны рэдактар?..

Прыемна было мне чамусыці ад гэтага Алесевага расказу, а таксама і ад той дэталі, пра якую я зусім забыўся. Як Машэрава папракнулі зверху за тое, што работнікі абодвух ЦК прыходзяць на працу ў дзевяць гадзін, а наша рэдакцыя, ды ў новым доме ЦК камсамола, у дванаццаць. Пётр Міронавіч выклікаў нас на гутарку па гэтай прычыне, а я там прыгадаў вайсковае, капральскае: «Можаце ботаў не чысціць, абы толькі яны блішчэлі!» Ён засміяўся, і на гэтым справа закончылася.

І такое яшчэ. Пакуль дайшло да Аляксея Кулакоўскага, быў намер паставіць на «Маладосць» універсал Паўла Кавалёва, нават па сумяшчальніцтву, бо ён жа сакратарыў у Саюзе пісьменнікаў. Калі, пасля асечкі з маім рэдактарствам, я быў зноў запрошаны да Машэрава, там былі Асіпенка і Кавалёў. Павел Нічыпараў пі-сталінску ды панамарэнкаўску пакурваў ці так пасмоктваў люлечку і шматзначна ўсміхаўся. Стаць адказным сакратаром рэдакцыі я адмовіўся, згаджаўся толькі на загадчыка літаратурнага аддэла, а прыязна, па-свойску ўсмешлівы партызанскі Герой, камсамольскі важак ветліва мулюўся, што «менш як другое месца ў

рэдакцыі прапанаваць вам нязручна». Крыху пазней была зроблена такая камбінацыя: загадчык літаратурнага аддзела быў адначасна і намеснікам галоўнага. А мне прыемна згадваецца і такое, як я, гледзячы на адказную люлечку, спытаўся ў Машэрава: «Што — кіраваць ужо ёсць каму, а працаўцаць — няма?..» Ён, Пётр Міронавіч, і тут пасвойску засміяўся.

* * * * *

Раптам жыва і сцішнавата ўяўлася леташняе. Па залітым слякотным сонцам маскоўскім тратуары мы ішлі ўтраіх — Алёша Карпюк, яго заўсёды разважлівая, з добрай усмешкай Іна Анатольеўна і я. Каля сцяны аднаго з дамоў, у цяньку сядзеў з баянам ці паўнапраўны жабрак, ці нейкі, як палякі кажуць, заграбкiewicz¹. Насустрач нам ён рэзнуў полечку. И тут Алёша — худы пасля асенній аперациі, небывала раней маўклівы, у светла-шэрым касцюме і белай шапцы — раптам... затанцеваў!.. Яшчэ зводдаль ад баяніста. За паўтара месяца, як потым аказалася, да смерці... А далей, ужо ўсміхнуўшыся, пайшоў побач са мною, зноў амаль не прымаючы ўдзелу ў размове.

* * * * *

Прачытаў дзённік Варлена Бечыка. І сум, і свято ад яшчэ аднаго сутыкнення з чыстай душой таленавітага пакутніка, і ўдзячная радасць ад таго, што ў гэтай души бываў сяды-тады і я.

Маці Варленава, выкладчыца Кароткая, якую толькі чуў разоў колькі па телефоне, а выгляду не ўяўляю, перадала мне ягоную книгу «Радкі і жыццё» па дзіўнай сціпласці без надпісу. Пазваніў ёй учора, яшчэ раз сказаўшы паважанай Ларысе Лявонцьеўне пра яе святога хлопца...

* * * * *

Перад сном слухаў Варшаву. Дваюрадны брат Марака Гласкі хораша расказваў і пра свае пакуты ў савецкай ссылцы (сям'я асадніка), і пра Марака-пісьменніка, пра іхнюю дружбу. А на мяне, як ніколі раней,— так жа часта здаецца,— напала сумота ад раз'яднанасці з сябрамі ў Польшчы, на Украіне, у Расіі, у Прыбалтыцы...

Неяк Гілевіч пасля песні ў застоллі сам пачаў пра тое ж,— як балюча паменшала ў яго балгарскіх сяброў. А яму ж на чатырнаццаць гадоў менш, чым мне.

Да ўсіх бедаў нашага ліхалецця — яшчэ і гэтая міжнародная раз'яднанасць!..

---

¹ Чалавек, які толькі й думае, як бы найболыш зарабіць

* * * * *

Даў Вялюгіну прачытаць рукапіс «Сваіх старонак» і «Вячэрняга»,— так захацелася талковага позірку збоку. Бо ў рэдакцыі, хутчэй за ёсё, нічога не скажуць. І ўзрост, і пэўны аўтарытэт,— ад гэтага і самотнасць, зусім шчырага слова не пачуеш, як быццам яно табе не патрэбна.

...Пазней, ужо тэлефонна пачуўшы пра ягонае ўражанне ад прачытанага, выказаў сваё сумненне па адным запісе. Анатоль змахнуў яго, сказаўшы, што гэта ў кожнага з нас «за пазухай чырвоны рэдактарскі аловак».

Дадам: як запазушны камень — супраць належнай літаратуры?..

* * * * *

Шамякін здзвівіўся, што я — за Ельцына, як пэўную апору рускай, а з гэтым і нашай дэмакратыі, пачаў бэштаць яго і ягоных, а я, засмяяўшыся, нагадаў яму размову Сталіна ці не са Стойскім, які скардзіўся правадыру на пісьменнікаў і пачуў адказ: «А где я возьму тебе других писателей?»

— Таксама, Ваня,— сказаў я,— дзе ж я табе вазьму другога Сталіна?

* * * * *

Каляровае фота сусветна мілых дзетак, дзяўчынка і два малыцы, і іхняя мамуся, паглядная кашубка з вялікім блакітнымі вачымі. Расказ-

ваючы пра яе, мой малады польскі госць, сын майго даўняга сябра, сказаў, між іншым, як яна, ягоная Гражына, вярнуўшыся са споведзі, паведамляла яму ў ціхай радасці пра падэгку вызвалення ад грахоў, пра сваё абнаўленне.

Я сказаў яму, што як wolnomysliciel (якое добрае слова!) не маю такое магчымасці вызвалення ад грахоў, асуджаны пакутаваць ад іх у самоце.

* * * * *

«Входите узкими вратами» Рыгора Бакланава. Удзячна прачытаў. Знайшоў у шафе «афтографных» кніг ягоную «Пядь землі». «Милому... с давней любовью, с надеждой, что мы будем дружить. 3.X.71 г.» Гэта — пасля нашага знаёмства ў Дубултах. Чытаючы цяпер яго жывы, таленавіты расказ пра перажытае пісьменнікам і рэдактарам «Знамени», падумваў нават, што можна было і напісаць яму, аднак неўзабаве пахаладзеў: яшчэ адзін камень у ваду?.. А на сустрэчу сёння разлічваць цяжка. Пагаварыць было б, здаецца, лепш.

Во раз'яднанасць!..

* * * * *

Продкі маліліся, пакланяліся Сонцу. А ці не найлепшы гэта быў Бог — найчысцейшы і найцяплейшы?..

Не дасужая думка ў мяне, а такое было днямі адчуванне перад тэлеэкранам, на якім прыгожа, велічна Я но заходзіла.

* * * * *

Ад беспрацоўя зранку ўзяўся за Барыса Мікуліча, «Аповесць пра сябе», беларускі перыяд. Як быццам я гэтага не чытаў, спачатку ў рукапісе, потым у «Немане». І не таму толькі, што захацелася прыемнасці, якую адчуў калісьці ад той старонкі, дзе ён гаворыць пра мяне,— зачытаўся, і вось, пасля гадзіннай паўзы, сумна ад гэтага перачытвання. Хоць і ведаю сам, і з Адамовічам у свой час, калі ў гросбуху чыталі, і з Вялюгіным сёння гаварылі пра тое, што вось чалавеку не далі пісаць мастацкай прозы, прымусілі пакутаваць з-за гэтага, а ён пра пакуты свае напісаў, і гэта — найлепшае з усяго, напісанага ім.

* * * * *

Дапісаў патрэбнае да ранейшага запісу, загарнуў сыштақ, палажыў у шуфляду і нават уголас сказаў сам сабе: «Ziarnko do ziarnka i zrobi się miarka»². Пра тое, што дапісаў.

Калі і будзе ў майм запісванні трохі графаманіі, дык што ж — ад гэтага ж не ўсюды, не заўсёды ўсцеражэшся.

* * * * *

Пачуў, што цыбаты развязны лахмей, рэдагуючы ў маладзёжнай газеце нейкі матэрыял, закрэсліў у сказе слова «вялікія рускія пісьменнікі» і паставіў: «рускія белетрысты» — Талстой і Дастваеўскі... А другі, крыху здальнейшы, прыкметнейшы, сказаў, выступаючы: «Трэба нам вызывацца ад гэтых барадатых класікаў!»

А сабе эпітэтай не шкадуюць. Трэці з гэтай змены, можа, найбольш туманны, у надрукованай аўтабіографічнай даведцы ўжо не толькі паэт, але і філософ. Сам пра сябе.

* * * * *

Былы сакратар абкома, а потым — так жа нядаўна — і яшчэ вышэйшы на партыйнай лесвіцы, стаіць у царкве са свечкай у руцэ. Не перад Богам — перад тэлекамерай.

Адна з нашых сярэдненікіх рыфмачак, што і партыйную школу без прымусу закончыла, і на партыйныя сходы хадзіла ўрачыста, як у царкву, цяпер — таксама перад тэлекамерай — істэрычна, як баба-клікуша, расчульваеца над апісаннем мошчаў нейкай святое княгіні...

Мода.

* * * * *

Пасля раённага свята працы і песні ў гарадскім парку — пяцігадзіннае сядзенне за багатым столом, дзе і госці з суседніх раёнаў, і з «пабра-

² Зярнітка да зярнітка і збярэнца мерка.

танага» раёна падмаскоўнага, дзе ўсё раённае і калгаснае начальства з жонкамі. Тыя самыя савецкія тосты, тыя самыя рускія песні. Нават ажно такое было сказана адным з раённых кіраунічкоў, які ў тосце славіў рускіх, гасцей і наогул: «Усё роўна ж вы будзеце нашымі правадырамі...» Не дзіва, што сумна, стомлена было за тым, здавалася, вечным сталом, з некаторымі прасветамі ў перапынках, калі знаёміўся з аднымі ці сёе-тое ўспаміналі са знаёмымі.

* * * * *

І чытаючы аднаго, і слухаючы з трывуны другога, думаў, як гэта ўсім ням уласціва — пра самога сябе гаварыць абярэжна, кажучы па-санаторнаму, «в щадзяшем режиме», больш вінаватых бачачы навокал...

І самому трэба гэтага баяцца.

* * * * *

«Молодой негодяй» Э. Лімонава. Калі паруску — мерзоть, скверна, што па пэўным таленіце гэтага літаратурнага хулігана, як па ральгангу, легка коціцца ў душы маладых стотысячнымі тыражамі.

* * * * *

У чорнага маленечкага цоцькі столькі прыязнасці, што ён ніяк не можа выменташыць

яе сваім хвосцікам, кожнай раніцы вітаючы мяне, калі прыходжу ў насёлак па малако. І падхалімствам гэта не назавеш, бо ён жа яшчэ зусім дзіця.

* * * * *

Як часта гэта бывае, што ў нейчым расказе пра самога сябе харошага не сказаным застаецца такое трошкі не так,— не так было, не так запомнілася тым, хто быў пры гэтым і ведае. Ва ўспамінах, у інтэрв'ю бачыш гэтае не зусім так і не заўсёды хочацца рэагаваць. Каб не разменьвацца на дробязі, а то больш з дабрадушнай ляноўты.

А тым пазёрам, ці як тут сказаць, гэта якраз і добра, што хтосьці прамаўчыць.

* * * * *

Дзве дачныя радасці — прыехалі ўнукі і пачаўся, нарэшце, дождик!

Дзед з бабай ператаміліся ад штодзённага шчодрага палівання градаў, а тут і вельмі чаканы, і ўсё ж не спадзявалы працяглы каруśniak, як трапна кажуць палякі.

І ўспамінаецца народнае: ўсё падняло вушы. І думаеца, ідучы раніцою па палявой дарозе, накрыўшыся плашч-палаткай, як гэта сёння кожны лісток, кожная травінка — як перамытвыя. Што таксама вядома з маленства.

* * * * *

«Пісаць для сябе». Можа, гэта і ёсць яно — пісанне перш за ўсё для самога сябе — у тым, што я і хвалююся сваім, і ў сумненнях пакутую, і радуюся, дасягнуўшы належнай адпаведнасці. Вось чакаю карэктуры сваёй «Пішу як жыву», як чакаюць прыезду, прыходу кагосці з найраднейшых, і ўспамінаю, як што пісалася, пра што хацелася сказаць,— маё заўсёды і назаўсёды, у чым прызнаюся, чаго ніяк не могу сказаць, паказаць найбольыш удала... Ёсць і такое — пры радасці за тое, што, як шчасліва здаецца, удалось.

* * * * *

Добра апрацаванае поле, з якім я так даўно знаёмы, цяпер пад бульбай. Каторую ўжо раніцу, калі іду паўз ім, напамінае мне глыбока паэтычны ўступ да «Хаджы-Мурата», гіmn вялікага вечнаму. А сёння, светлай, ціхай раніцай, калі ўсё так хороша расце пасля дажджу, я яго, гэтае поле, пакуль што чыстачорнае, з пазнавата пасаджанай бульбай, убачыў і ў такой яшчэ красе:

На зялёным, росным узмежку, які вышэй за дарогу, дзве нябесныя кветкі — валошкі, сціплыя раннія васількі так непаўторна хороша, міла, хвалююча блакітнеюць на чорным пакуль што фоне чыстай раплі.

* * * * *

Даўно пачаўшы, думаеш пра штосьці вартае запісу, але ўсё адкладаеш, як быццам з лянаты. А потым і прыходзіць як найболыш дарэчная патрэба запісаць тое нешта па суседству з нечым іншым, і тая нібы ляnota робіцца зразумелай самому сабе: гэта ж было шуканне найбольш адпаведнай падачы.

* * * * *

Шарыка як быццам увечары не было. А тут я ў дарозе ажно ўздрыгнуў ад нечаканасці, калі ён ціха выперадзіў мяне, фыркнуў чагосці, нібы пракашляўшыся, збочыў з мокрай пасля начнога дажджу дарогі і элегантна пасікаў на вострыя ялаўцовы кусцік. Хвост абаранкам, а пад хвастом ніякага натуралізму. За паўтара кіламетра нашай дарогі ў пасёлак ён «адзначыўся» (па Прышвіну) некалькі разоў, спачатку сур'ёзна пазнаёміўшыся з вартым-нявартым аб'ектам арашэння. А да таго яшчэ адзін раз насцярожыўся і шыбануў у лес, дзе знізу пабрахаў у крону сасны, трэба думаць, на вавёрачку.

Цікава яно ўсё-такі — чацвёртае лета гэты сціплы, з пароды лаек з прымесью, разумны псына прыбягае да нас за добрых восем кіламетраў лугам ды лесам, ад свайго гаспадара, старшыні калгаса; пагосціць дзён колькі, тады знікае дахаты, а праз месяц, а то і хутчэй — зноў сюды. Не падумаеш, што дома яму голадна. І будка

добрая, па-гарадскому кажучы — прэстыжная, і ланцуг пры ёй, на пяску,— сам я неяк бачуў.

Сусед наш кажа, што ў ланцуту тым і бяда: не хочацца быць навязаным. А суседка — з іншай псіхалогіяй падыходзіць: у іх была сучка Лайма, з якою Шарык хораша пасябраваў, а тая потым, у горадзе, трапіла пад машыну, і ён забыцца яе не можа, усё шукае на іхній сядзібе, прынюхваецца... Праўда, раней прынюхваўся, шукаў, а потым і прывык сюды наведвацца.

Такая вось гісторыя.

Па загаду нашай гаспадыні, якая і так не любіць сабак, а тут яшчэ чужы дзівак тіа градах будзе таптацца, мы не кормім Шарыка, так гонячы яго дахаты, а ён усё роўна вяртаецца. І добра было б мець такога і ўнукам сябра, і сабе. Нават сама бабуля часам ласкаве, кал і ён суправаджае яе ў ягады ці ў грыбы. Але ж чужы, чужое, а на свайго ў нас згоды няма.

Вярнуліся мы з малаком, і ён прылёг за брамкай, на мокрай траве, увесь у сваёй галоднай, самаадданай цярплівасці. Пасля халоднай, мокрай, нішчымнай ночы вартаўніка трэба было б падмацаваць нечым, але я кажу яму:

— Не, браток, не магу я з-за цябе сварыцца з жонкай, бяжы ты дахаты!

А ён ляжыць. Праўда, потым не вытрымае, знікне, да каго з суседзяў ці й наогул. Каб потым з'явіцца зноў.

Проста апавяданне, ці што?

* * * * *

Каб ад свае гаспадаркі, дзе процьма работы, якое няма на каго пакінуць, ехаць на ферму, яна, быстрая, маладжавая ўдава, калгасная даярка, устае ў тры гадзіны. Ездзе туды прысланай фурманкай, цэлую гадзіну калываюцца. Калі возчык трапляеца, дзякую яму, негаваркі, дык яна і падрэмле крыху.

Гаворыць мне пра гэта і ўсміхаецца.

Такі вось айчанашны хлеб на кожны дзень: тройчи на ферму і назад, дахаты, дзе таксама хапае работы.

Калі я зайшоў зранку на яе хутарок і мы, павітаўшыся, загаварылі пра вясну, ад злыдняў-камароў да яблыняў, што так раскошна цвітуць, яна сказала:

— Няхай бы, здаецца, і яблыкаў не было, а каб яны так заўсёды цвілі!

Народнае, ад чалавека цяжкай працы.

Дома запісваю гэта, і хочацца дадаць: а яшчэ ж у мяне за акном белай кашкай расквітнела «сухадрэўка», і бэз нібы не спакваля — увачавідкі так духмяна разбутоніўся!..

А перад сном, ужо без святла, пад ціхую музыку па радыё, убачыў зорачку ў чыстым начным блакіце, побач з графічна выразным нерухомым россыпам ліпавай лістоты. Зорачка тая як быццам ішла насustrач мне, самотна

выядрываючыся ў сціплае, пяшчотнае пабліскванне.

І журботна, малітвена падумалася, як гэта чалавеку суджана так мала, так коратка любавацца красой, якую ён лічыць роднай!..

*****

На нядайнім з'ездзе беларусай свету Ян Чыквін падараўаў мне кнігу Тэрэзы Занеўскай «*A dusza jest na Wschodzie*», і там амаль незнаемы Тадэвуш Канвіцкі прыемна здзівіў тым, што ён *uwielbia³* (скажам прасцей: вельмі любіць) мяне за лірычныя запісы, называв іх пенкнымі і хвалючымі, а разам з тым абвінавачвае іх аўтара ў «патрэбе падаць на калені і шапкай кланяцца Маскве...».

У такой і падобных прэтэнзіях трэба бачыць шкоду, якую я наношу сваёй нацыянальнай гіднасці, пісьменніцкай арыгінальнасці. Але ж чым? Тыム, што люблю Талстога, Чэхава, іншых вялікіх рускіх, якіх такай самай, агульналюдской любоюю любяць на ўсіх кантынентах? Ен не кажа пра Расію, а пра Маскву, і тут вылазяць вушы яго патрыятычнай абмежаванасці, гістарычнага болю, крӯуды, нянавісці да Moskwy, як да імперыі, і да Moskali, як прыгняタルнікаў, перад якімі я ніколі не чапкаваў, тым больш на каленях.

*****

Заслуго таго пакалення нашых землякоў, якое tym часам уступіла ці ўступае ў старасць, бяспрэчную заслуго ў захаванні роднага на далёкай чужыні, у іншамоўным асяроддзі, трэба прызнаць, само сабою — не перабольшваючы.

Ды вось жа то адзін, то другі з іх, а ўжо і гуртам прызнаюцца, што перадаваць эстафету свядомай беларускасці маладым ды яшчэ маладзейшым усё цяжэй і цяжэй. Мацнейшыя, пануючыя мовы без асаблівых намаганняў бяруць сваё. Гарачы, рухавы Янка Запруднік папракае мяне ў тым, што ў записах я «Цыцэрон нацыяту па-руску» (?), з чым ён, як нацыяналіст (ягоныя гордые слова), ніяк не згодзен. А дачка яго тым часам піша свае вершы па-англійску. Гэта — яўнае, а колкі ж тайнага?.. І прызнавацца ў гэтым нялёгка.

Але ж і мы тут, няхай сабе і на роднай зямлі, былі і застаємся ў такой магутнай аблозе з абодвух бакоў, у такой усёпранікальнай блакадзе руска-польскай асіміляцыі, што і нас можна і трэба разумець. Хоць застаецца ў кожнага і недараўальнае.

*****

У «Літературнай газете» — пасмяротнае ў Георгія Сямёнова, «Сонечныий зайчик». Пане калега Канвіцкі, вось я ізноў «чапкую Маскве».

³ *Uwielbiać* — абагаўляць, схіляцца ў глыбокай паshanе.

Паважаны спадар Запруднік, вось я ізноў выпісваю ў дзённік без перакладу:

«В дни всеобщей смуты и грызни, проклятий прошлому и полного неверия в возможность выйти из кризиса надо идти своей дорогой, и пусть люди говорят, что хотят. Надо писать рассказы о любви и нелюбви, о красоте божьего мира, в котором страдает человек, не находя себе места или теряя все — надежду, веру, любовь. Надо писать то, что умеешь, делать то, что Бог тебе на душу положил, и не гнаться за политическими, скандальными историями. Как можно дальше от скандалов! И как можно ближе к истерзанной душе человека».

Згадаліся радкі:

...И как преступник перед казнью,
ищу кругом души родной.

І радуюся, калі заходжу яшчэ адну.

* * * * *

«Парыць косці», «пухам зямля»...

Прыкра такое, а то і агідна ўяўляеца. Згадваць блізкіх трэба інакш.

* * * * *

«Я такому не падам руکі».

Як санкцыя зверху, як пазбаўленне ўзнагароды, ласкі? А ён даволі часта гэта паўтарае — то ў друку, то з дэпутацкай трывбуны.

* * * * *

То прэса, то радыё, то тэлевіzar — абы свайго не думаць?

Як у бальніцы, пад штодзённай кропельніцай.

* * * * *

Учора, пагодлівым адвячоркам, асабліва прыемным пасля вятроў ды макрэчы, даўгавата, усмак лынчыўся — адзін каля цяпельца — вогнішча піміж старымі ліпамі пры дарозе, так успамінаючы Mixася Ціханавіча, нарачанская вогнепаклонніка, вясёлага, людскага чалавека.

* * * * *

Паправіла світарок, не ўстаючы з мяккага, глыбокага крэсла, не спыняючы мілай мне гутаркі, і незнарок, неасцярожна расшпліла белую кофтачку, верхні гузік. 1 ці гэта мая старэчая сапсаванасць, ці і спакусівае хараство тут віною, што вось жа помню, бачу, як яна паправіла сваё міжволынае дэкалътэ жаночым жэсцікам, з мільм «між іншым», не спыняючыся ў зацікаўленай і талковай гаворцы.

* * * * *

Усё, што хочаш, а такому ажно паверыць не хочацца!.. Рафаэль Санці,— як піша Крыстафа-нэллі ў сваім «Дзённіку Мікланджэла ўтрапёнага»,— ужо ўваходзячы ў славу сусветнага генія,

«дагэтуль не пісьменны: не ўмее ні чытаць, ні пісаць...».

* * * * *

Мы з ім ішлі, і мне захацелася сказаць яму добрае. Сказаў пра тое, што было нядайна перад гэтым,— як Сяргей Залыгін, седзячы ў парку на лавачды, чытаў у газеце штосьці ягонае, Мележава, а я спытаўся, як яно, на што Сяргей Паўлавіч адказаў: «Хорошо. И вообще он мужик хороший». Іван :шда коленама ўсміхнуўся.

І тут мы з ім падышлі да ракі, прадвяснянай. Ён увайшоў у ваду, але пачаў адступацца ад настырлівых хваляў, каб не замачыць ногі... ужо стоячы ў вадзе. Зусім нармальна. Потым з шарошу на рацэ начало збівацца, як галка масла з крупінак, штосьці падобнае ці то на невялікую тоўстую крыгу, ці то на іншы лодкападобны «наплаўны сродак» (здаецца, так па-сапёрску), які мой Іван асядлаў, з нагамі ў вадзе, і, нібы вяслуочы нейкім кійком, падаўся на другі бераг. Ён яшчэ не даплыў туды, набліжаючыся да рэдзенькага гурту іншых такіх плыўцоў, а я заклапочана замітусіўся, шукаючы, на чым жа пераправіцца мне. Дарма!..

Ды з гэтым і прачнуўся... адразу перайшоўшы ў пераможны любоўны ўспамін, які захацелася з лаянкай адагнаць.

Гэтым пачаўся сонечна-церпкі жнівеньскі дзень.

А ўчора, зусім пад вечар, кінуў у блакнот такое, малавыразнае:

Наперадзе ў мяне штосьці, чаго не растлумачыш нават сам сабе, што толькі адчуваецца. Нейкае радасна светлае воблака на бязмежным блакіце — шчасце, якое чакае мяне. Яно нікому іншаму не зашкодзіць, а мне яно неабходнае, у ім сэнс, надзея, жыццё...

Каб жа я мог гэта належна выказаць!..

* * * * *

Перачытваючы Карабенкава «Лес шуміць», успомніў Васілька — яго чатырохрадкоўе з мадным заключным радком:

Калі насоўваецца мрок пануры,
Ад сполауху дрыжаць адны асіны.
Мы не дрыжым!.. Так перад бурай
Маўчаць дубы ў задуме сіняй...

Гэтую мініяцюру Міхасю вырэдагаваў з даўжэйшага верша Таўлай. Пры маёй дапамозе. Пры аўтару. Захапляліся ўдачай разам, утрок.

* * * * *

З Ясенінім мяне даверліва пазнаёміў мастак Дзіма Красільнікаў, з якім мы разам працавалі ў газеце-плакаце «Раздавім фашысцкую гадзіну». А з Грынам, таксама «тайно образующе», Саша Міронавым, крыху пазней, пераехаўшы з Гродна ў Мінск.

Потым я выпісаў Грынаў шасцітомнік. Сказаць зусім шчыра — гэта для мяне не Чэхай,

аднак светлае адчуванне ад ягонага слова жыве. Успомнілася вось, як прыемна было ў яго мазанцы ў Старым Крыме, з мальвамі і сланчнікамі за нізка пасаджанымі малымі вонкамі, дзе ён, як піша ў часопісе «Наука и жизнь» даследчыца Пярвова, жыў і памёр «ад цяжкой хваробы, у галечы і забыцці, але свабодны, застаўшыся сам сабою, сагрэты клопатам і любасцю роднага чалавека — жонкі».

Тую весела-дабрадушную, мажную, у простай белай сукні Ніну Мікалаеўну мы з прыемнасцю слухалі, зняліся з ёю каля той хаціны, і я быў рады, што разам з іншай малечай, якая акружыла мілу бабулю, быў і мой дзевяцігадовы сын.

А як вярталіся ў Кектэбель, шафёр аўтобуса нагаварыў нам столькі змрочнага, бруднага пра гэтую жанчыну («Працаўала бухгалтарам у фашыстаў!...»), што толькі ўкраінскія сябры, якія не былі з намі ў Грынавай хаце, асабліва Антон Хіжняк, дапамаглі мне ўраўнаважыцца.

А цяпер — новае ў біографіі Грына: як ён не змог быць тээрарыстам, пакінуў кампартыю, пакутліва парваўшы з-за гэтага са сваім першым каханнем, «чудной» (па Караленку) Кацяй Бібергаль. У кожнага з іх аказалася сваё, што было найвышэй. «Души надо перевостыывать,— гаварыў гэты «полуполяк»,— а не развращать их страхом». Для «чудной» ён аказаўся баязліўцам («Ты трус!» — уджаліла яна па-жаночы найсу-

ровей), а свет надоўта ды ўдзячна набываў высакародна яркага пісьменніка.

* * * * *

Недачытаны томік Купалы «Жыве Беларусь», вершы і артыкулы першых паслярэвалюцыйных гадоў. Не мог я не думаць, чытаючы далей, што ўсё гэта ў яго, у адрозненне ад пазнейшага (успомнім дзённік Чорнага), напісаны самім. Ды такое — між іншым. А большае, глыбейшае ў сваёй трагічнай сутнасці — тое, што яму, Купалу, ох як цяжка было пасля, як нямала падстаў для жудаснага, беспрасветнага страху. Адно самагубства не ўдалося, прыйшло другое — заражное самагубства таленту.

Дачытаў, і стала вельмі няўтульна, сумна...

* * * * *

Успомнілася днімі, як мы з Калеснікам у красавіку пяцьдзесят другога наведалі ў Вільні Пятра Сяргіевіча. Адзін момант успомніўся — адна дзявочая нага, у калене прыўзнята-сагнутая ў недарэчным жаданні кінуцна ў скокі. Ад радасці, што вось яны, маладыя, саджаюць у парку дрэўцы. Такі сабе сацрэалізм. Што нам з відавочнай натугай ды няёмкасцю сяк-так, па-свойму дробненка секучы, намагаўся растлумачыць сімпатычны ды паважаны маэстра.

Натуту тую мы памятаем з таго часу, ведаем і па сабе...

* * * * *

Жаночая песьня па радыё, бойка жулікаватая.
Улавіў толькі рэфэрэн пасля кожнага куплета:
...И Алла Пугачева, и Рая Горбачева
зовут меня на яблочныи пирог!..

Не простае тут зубаскальства, а пэўныи народныи, гістарычныи падтэкст. Наконт Rai, вядома, так нядаўна ўсесаюзна-глабальныи. Як яна гаварыла — з паўзамі для пажаданага запісвання, як дэманстравала ўсюды, і ў свеце, і ў айчынным убースтве, свае «августейшии» ўборы, як векапомна расказвала пра фароскую «трагедыю», як... яшчэ і іншае. Такі тып жанчын — і смешных, калі не пры ўладзі, і страшных, калі ўсё сама.

Успомнілася недзе чытанае ў Талстога: «Все эти глупые бабы и девки, восседавшие на русском троне...» Гісторыя!

* * * * *

Каля сельмага, пакуль што зачыненага на абед, з бабамі і дзецьмі стаіць нямогла худы, зусім бяззубы дзядок. Калі ён датэпаў сюды, якраз ішла гаворка пра чарговае падаражанне. Пытаннямі падключылі да дыскусіі і старога. Ды ён сказаў толькі, неяк вымалаў у пустым роце:

— Во да-вя-лі!..

Потым язык яго зусім заблытаўся ў маце.

І нічым дзядзьку не разважыш: ён ужо чуў ўсё.

...Калі ж мы пачнем смяяцца з таго, што робіцца?

Праз слёзы, вядома ж.

* * * * *

Гісторыю будзем таўчы ды перамешваць кожныи на свой лад заўсёды. З патрыятычным замоўчваннем сяго-таго ды выторкваннем «патрэбнага».

* * * * *

Неяк дачка з пахвалой успомніла, як я тут, на дачы, адрамантаваў свае тапкі. А я сказаў, што гэта — ад колішняй вясковай практикі падшывання лапцей. «Во время оно» яно ў мяне атрымлівалася нядрэнна. Нават яшчэ і ў гады акупацыі, калі ў мяне адны боты забраў партызаны, а пашыўшы другія, іх трэба было хаваць, зручна ды весела карыстаючыся лапцямі.

* * * * *

Апавяданнем «Мой зямляк» я пачаў вяртаць свой пісьменніцкі голас у новых для мяне, у савецкіх умовах.

Таму і люблю яго неяк па-асабліваму.

* * * * *

Цяжкае ўражанне ад пачутага па радыё,— на мінскі «кангрэс народаў» завіталі з Масквы бабурыны, стэрлінгавы, алкснісы. Ажно згада-

лася само сабою: «Не стая воронов слеталась на груды тлеющих костей...» Зноў гаворыцца, што нам, беларусам, «будет принадлежать честь»... у гэтым выпадку — адступіцца ад сваёй незалежнасці. Галёканне брэсцкіх і барысаўскіх ветэранаў — аблога і такога выгляду. Выступаючы па «Свабодзе», Быкаў разумна паўтарыў Адамовіча з 1991 года: наша дэмакратычная самастойнасць залежыць і ад таго, якія сілы будуць кіраваць Расіяй. Цяжкія прадчуванні...

* * * * *

А ўчора, правёўшы госцю-дачку на стаўбцоўскі аўтобус, у полі за апошнімі беражэнскімі хатамі спыніўся — паглядзець на сонца.

Яно, як гаворыцца, узышло і пастаяла. Такое добрае, не вінаватае за ўсе зацяжныя дажджы і гвалтоўныя навалыніцы, нават у палаўніне верасня. І захацелася сказаць яму:

— Добры дзен! Даўно ж не бачыліся!..

* * * * *

Даты жыцця вядомых мне і менш вядомых пісьменнікаў выклікаюць часамі ды міжволі думку: як мала пражыў, а колькі зрабіў! І пераходзіш да самога сябе: больш ужо не зробіш, можна толькі даточваць да ранейшага.

* * * * *

Ледзь не суткі з транзістарам. «Ледзь» таму, што толькі позна ўвечары З каstryгніка от так сабе ўключыў радыё і дачуўся. А тады ўжо было не адараўца. У асабістай, айчыннай, усясветнай трывозе...

Калі закончылася перамогай — адчуванне тое ж, што і ў жніўні дзэвяноста першага, толькі, здаецца, шырэй і глыбей і трывожней.

І нічога больш не магу напісаць, наваг пра кроў і пакуты...

...Учора і сёння (пішу ўранку 7-га) у гэтай перамозе змрочна, пакутліва выплывае братазабойства — на пярэдні план...

* * * * *

Часта бывае такое: толькі прачнешся — адразу ж успамінаецца нешта ўчараашняе, што ці зрабіў, ці сказаў не так. Дакор самому сабе.

Сёння ж, калі прачнуўся перад чацвёртай гадзінай (цяпер без дваццаці шэсць), адразу згадалася пачутае днімі па радыё:

Як салдацкі ўнутраных войскаў, «некаторыя», паразбягаліся былі ад Белага дома, ад мэрыі або Астанкіна, а цяпер бацькі — ужо сапраўды некаторыя — не адпускаюць іх, сваіх васемнаццаці-дваццацігадовых хлопчыкаў, зноў у пекла братазабойства.

Не цяжка мне ўявіць такое — ужо не з сынам, а з унукам, які не на вельмі далёкім падыходзе да салдатчыны.

А суд над такімі бацькамі — якая сучасная тэма!..

* * * * *

Учора быў вечар «Новай зямлі», які вёў Ніл Гілевіч. Ён і падбіў мяне на імправізаванае выступленне. Што ж, заўсёды ёсьць што на гэтую тэму сказаць. Я гаварыў пра вечнасць тэмы, згадаў «веленю бож্যему, о муза, будь послушна», чым кіраваўся ў гэтай сваёй рэчы Колас, якога ў розныя часы, адпаведна модзе ды пагодзе, лаялі то за адно, то за другое, а яна, гэтая рэч, стаяла на сваім, сапраўды народным, проста і натуральна глыбокім.

А нашы моднікі, учора адзін, а раней другі, падганяюць паэму (раман) пад яшчэ раз новае — прыватызацыю зямлі...

* * * * *

Ад ранішняй хатній халоднай няўтульнасці. Калі мы ў дваццаць другім вярталіся з Адэсы, у Мінску быў каранцін, так сказаць, развітальны, а ў Баранавічах — прывітальны. Колькі мы там стаялі, не памятаю, успомнілася толькі маміна адтуль, ад польскіх ці прапольскіх жанчын пачутае:

Хоцяж гладны, хоцяж хлодны,
але жыву свабодны!

Іхняя тады свабода была выразнейшай за нашу сёння...

* * * * *

На мацыённай праходцы з гаспадаром сабака-баксёр, віслагубы здаравіла, для размінкі напаў на тратуары на бяздомнага дварняка. Як ён, бедны, якатаў пад ім! Гаспадар баксёра — я гэта чую ды бачыў зводдаль — перабег цераз вуліцу, адцягнуў свайго, і вось я іх сустрэў. Спераду цёпкаў адзін задаволены здаравіла, а за ім, побач з субяседнікам, таксама вяёлым, другі, двухногі, са спецыяльным павадком у руцэ.

І ўспомніўся падобны ў чарзе да натарыуса. Як яму вельмі ж па-дзелавому не стаялася разам з бабамі і дзедам-пенсіянерам, як ён потым з нуды падключыўся да гутаркі жанчын пра злыяды часу і вылажыў нам сваё крэда.

Бацька яго, аказваецца, «усё хацеў, каб сумленна», і застаўся на старасць «з голай задніцай». А ён вось вырашыў інакш. Для сябе самога — і толькі!..

* * * * *

З урачыстага пераднавагодняга вечара ў Таварыстве дружбы з замежнымі краінамі шаноўных гасцей, ветэранаў культуры, абцяжараных цэлафанавымі торбамі, развозілі на машынах. Першымі ўшанаваны былі найстарэйшыя. Ветлы шафёр дапамог і старэн'кай

артыстцы, і нямогламу паэту, і зусім ужо разгірачанаму кампазітару і выйсці з машины, і дайсці да ліфта. А я, наймаладзейшы ў гэтым экіпажы, бадзёранька падзякаваў, адмовіўся.

Назаўтра, абедаючы ў нас, не стары яшчэ, талковы і няблага, як на гэты час, забяспечаны госць-сваяк, частуючыся кансерваванай вяндлінай з таго нямецкага падарунка, сказаў, што гэта крыўдна і абразліва — уся такая «гуманітарная дапамога».

А я не адчуваў чамусьці крыўды і абразы. Калі атрымліваў ды вёз дахаты ту ю цяжкую гуманітарнасць, нават прыемна думалася пра ператомленую чэр gam і вар'яцтвам цэнаў гаспадыню. І потым не адчуваў, пачуўшы ад госця па сутнасці справядлівы папрок. А назаўтра, раней як заўсёды прачнуўшыся, зноў думаў пра тое «крыўдна і абразліва».

Успамінаўся бязгрэшны пах квакерскай рысавай кашы і какавы ў майм адэскім маленстве. Потым зіма 1944-1945 гадоў, калі мы з рэдакцыйным мастаком, ён франтавік-інвалід, а я забраніраваны для службы ў прэсе партызан, хадзілі на нейкі закрыты склад у даўжэенным панурым бараку, дзе па строгім спісе выдавалася «юнраўская» дапамога вонраткам. А выдаваў яе не проста хто-небудзь, а славуты партызан, Герой Савецкага Саюза, з зоркай і планкамі на афіцэрскім беспагонным кіцелі. Здаравенны і падазроні не зусім цвярозы ці з перапою

надзьмуты нядаўні камбрыг браў з адной горбы амерыканскіх неданоскаў порткі, якія трапіліся першымі, потым таксама пінжак, паліто, кідаў нам адно за адным і быў прынцыпова няўмольны на просьбу дазволіць падабраць штонебудзь больш-менш адпаведнае росту. «Обменяешся с кем-нибудь!...» Памятаю сябе, яшчэ маладое пудзіла ў тых неданосках — каротка-вузенъкія порткі колеру марскога хвалі, пінжак у легкадумную клетку і гаматнае хоць на дзве шырыні паліто,— і мне больш смешна, чым крыўдна, абразліва. У зруйнаваным, картачна-галодным горадзе.

А сёння ўжо і не смешна, і нават як быццам не сорамна. Чаму?!

* * * * *

Слухаючы па рускай «Свободе» інтэлігентнага немца, які выехаў з Расіі ў Нямеччыну, успомніў знатную даярку, немку ў тундры, куды мы, руска-беларуская дэлегацыя літаратараваў, вылятала з Нарыльска на верталёце да аленяводаў на выпасе, а потым і ў іхні саўгас.

Не старая яшчэ, але вельмі ж зношаная жанчына, калі я звярнуўся да яе па-нямецку, неяк вінавата ўсміхнулася і сказала, што «ничего уже не понимает». З лета сорак першага да таго нашага жніўня прайшло як-ніяк трыццаць адзін год.

За «все-навсё», калі па Далю, без аніякай рэшты далі ёй, ссыльніцы, цацку пад назвой «Працоўны чырвоны сцяг» — за мову родную, за права адчуваць сябе на сваім месцы, сярод родных людзей, якія так даўно знайшли над Волгай сваю новую радзіму...

* * * * *

Неяк Міхась Калачынскі пры мне рассказваў Якубу Міску, як ён на сваім дачным участку «удала вырашыў справу з угнаеннем». Выступіў з вершамі перад работнікамі мясцовага саўгаса, а дырэктар прыслаў яму машыну доб-ра-га гною.

— Дар за дар! — не стрымаў Якуб. І молада, весела зарагатаў.

Тут я не столысі пра Міхася, у яго ёсць і добрыя вёршы, тут — пра Якуба, яго таварыскую весялосць. З ім нельга было не смяяцца. Бо і Міхась жа тады засмяяўся. Амаль зусім бяскрыўдана.

* * * * *

Вялюгін расказваў, як ён прыюеў на скверы, насупраць гмаху былога ЦК партыі. Прыбіральщица спынілася каля яго, паспачувала:

— Скукае? Видимо, работали здесь?..
Сціплы, амаль заўсёды апальны Толя.

* * * * *

Саракагадовая рагатуха з вышэйшай эканамічнай асветай гаворыць пра жыццё-быццё і дае такі вось фальклор:

— Як убачыў чорную латку, дык забыўся пра родную матку!..

Пра дзесятнаццацігадовага сынка, якому прыспічыла жаніцца.

* * * * *

Былы палкоўнік, ваенны журналіст, якому добра за восемдзесят, яшчэ нястомна рухавы. Даўчака смеяцца, што колькі б разоў ні прыйшоў за дзень з магазіна — кожны раз пераапранае ў і на балконе вытрасае порткі.

* * * * *

Прыпознены жаніх, трохі пісьменнік, больш журналіст, шукаў сабе пары сярод маладзенчыкіх. Пажылая мяшчанка, у якой была на кватэры дзячынина, што ў Мінск прыехала з Расіі, расказвала пасля, што вось ён першы раз зайшоў, а яе, дзячыны, няма дома.

— Ветлівы, нічога не скажаш, але як зняў капялюш, дык на лысіне толькі адна пружынка падскочыла!..

* * * * *

Крыкліва модная маскоўская спявачка «растелешілася» так, што больш ужо і выстаўляць няма чаго.

* * * * *

Во нявестачка!.. Просты, цялюкаваты дзядзька расказвае мне:

— Снедаем усе, а яна счапілася з нашым сынам: «Што мне за табою за жыцьць? У цябе ж такі во, як мой мізінец, я нават нічога не чувствулю!» А сама ўсё-такі бібліятэкарка...

* * * * *

Успомніўся касцёл ва Усюльбe. Засыпаны ільняным семем. У сонечным і цяністым парку. І не падумалася тады, у пяцьдзесят першым годзе, што яны, касцёлы, будуць так масава аднаўляцца. Нават ушчэнт разбураныя ды запушчаныя. А той успомніўся чырвона-элегантным, чиста засыпаным процымай насення з любчанскіх раскошных ільноў.

* * * * *

Уваходжу ў вёску, ідучы да аўтобуса, сустрэць жонку з Мінска. На адным з двароў, каля хаты сядзіць з жанчынамі мая вясёлая равесніца з хутара, каля якога часта праходжу.

— Антонавіч, добры дзень! — вітаецца яна, першая заўважыўшы мяне.— А куды вы?

— У прымы!

— А чаму ж не да мяне?

— А я й заходзіў, але ж вас дома няма. Во, нават новы капялюш надзеў!

Бо ўпершыню выйшаў у людзі пад сваім бліскучым жытнім брылём, нядайна купленым у Каневе, на шаўчэнкаўскай ярмарцы.

Добра гэта, калі вeseла!

* * * * *

Пра таго, хто любіць вынюхваць, у вёсцы нашай казалі:

«Эх, тыщ у хату, нюх у с....!»

* * * * *

Маладзенъкая мама, прыгожая жоначка прымака, сарамліва-важна ідзе па сваім двары. А мне здаецца, што гэта ж так нядайна яшчэ яе нябожчык бацька, калі сам быў дома за гаспадара і за гаспадыню, зварыўшы абед, клікаў малую: — Есці ідзі, гадаўка! Хоць яна і тады была мілая.

* * * * *

Набокава за яго «Лаліту» трэба судзіць па адным артыкуле з гвалтаўнікамі нялетніх.

* * * * *

Яўрэйская: віншуючы з наваселлем, першы раз у новую кватэру трэба прыходзіць з нечыш

салодкім або мяккім. Тая, ад каго я гэта пачуў, принесла нам падушачку на канапу, чырвоны «ясік», як гаварылася пры Польшчы.

* * * * *

Лягчэй было і ад таго, што з панства пакпіш, кал і гэта нават закранала і чужую рэлігію. Галоўным было высмеяць тое адмоўнае, што ўваходзіць у гэтае паняцце — панства: пустая фанабэрэя пры невузтве, пагарда да бяднейшых. Помніца з маміных рассказаў:

Шляхцюк вярнуўся з кірмашу. Дзеці, сустрэўшы яго на дварэ, пакуль ён распрагаў, убеглі ў хату з радасцю:

— Татусь купіл гонскэ бялон! Гонскэ бялон!..

А пані матка, недачуўшы, што яны пра белую гусь, начную кашулю з сябе ды ў агонь у грубцы, таксама ўсцешана:

— Хоць вонзка, але бяла!

Бо свая даўно нямытая.

Другая пані ў касцёле моліцца, спывае з кантычкі, аднак трymае яе «дагары нагамі». Калі ёй хтосьці звярнуў на гэта ўвагу, яна з важнасцю адказала:

— То дзеці ўдому пшэўруцілы.

І яшчэ адна, таксама з кантычкай, з якое цятгне рэчытатывам:

— Яко было... яко было...

А пан, што побач сядзей, нарэшце падцягнуў:

— А я жрэ-э-бец!..

* * * * *

Бабуля рассказвае:

— Цётка твая, Зося, нарадзіла Анечку ноччу, у тры гадзіны.

Бабін унучак, цётчын любімы пляменнік, якому шосты год, иытае ѡца:

— А цёцю Зосю тады разбудзілі?

* * * * *

Сядзі ў сваёй дачнай самоце, пішы ці чытай штосьці значнае, ды вось, як гром з яснага неба, у хату сваячка, дачка якое закончыла педагогічны тэхнікум і яе паслалі на два гады ў вёску. Там яна папрацавала год і вельмі ж хоча ў горад. І вось табе, старому, два юраднаму дзядзьку мамы тое пакутніцы, кроў з носа, а конча трэба ехаць у горад, ісці хоць да самога міністра, хоць да прэм'ера, але ж каб Маруську ў Mi иск перавялі!.. І які ні туумач, не павераць, што ты не можаш памагчы. Славутае жаночае: «Каб захацеў, дык памог бы!..» Ну, а маральныя меркаванні — зусім не ўлічваюцца.

* * * * *

Пасля загаданага зверху «абмеркавання» на прэзідымуме Саюза пісьменнікаў маёй скандальнай публікацыі ў «Немане» (№ 2 за 1973 год), дырэктар выдавецтва, хлопец добры, але ж і вельмі дысцыплінаваны партыйна, усю ноч

чытаў падпісную карэктуру кнігі, у якую тая публікацыя ўключана, шчодра выкідаючы ўсё «крамольнае».

На сустречу з ім, абараняць мяне і шнап рэдакцыі крытыкі, па якой тая кніга ішла, з аўтарам мужна пайшла загадчыца — Верачка Палтаран. Божа мой! — і руکі ўжо дрыжаць, і ўся такая благенъкая, у прытоенай немачы, а ўсё роўна — у бой!..

Нядайна, у гутарцы з сябрам, закранулі выступленне Н. супраць «чорнае сотні»,— добра, што добра ў яго, таленавітага, аднак жа і гон у публіцыста такі, быццам ён заўсёды стаяў толькі на прагрэсіўных пазіцыях, а не быў, скажам, вельмі старанным сакратаром партыйнай арганізацыі Саюза пісьменнікаў. Або і такая пацешная сітуацыя,— сваё першае выступленне перад калектывам выдавецтва, калі яго «за примерное поведение» ЦК паслаў туды галоўным рэдактарам, пачаў ён, колішні, даунейшы вальнадумец, з таго, што адпаведна сітуацыі надзымуўся:

— Я прыйшоў сюды праводзіць лінію партыі...

І Верачка не стрывала, адразу:

— Яська, а мы чаго сюды прыйшлі?..

Абодвух мужчын не называю, нават імя другому змяніў, бо справа тут не ў іх, а ў той, у каго талковая смеласць ды шчырасць у роднай

справе хораша спалучаліся з абаяльной жаноцкасцю ды адчуваннем смешинага.

* * * * *

Збіраючы свой пеsenны фальклор, Зіна Мажэйка паездзіла па Беларусі миога. Успамінае мне весела, па тэлефоне:

— Пра вяселле пры гарбачоўскай цвярозасці дзядзьзька гаварыў мне так: «Без гарэлкі вяселле — гэта як з дзеўкай толькі пасядзець, не больш!..» А ў бабулі адной я спыталася, колькі ёй гадоў. І кажа яна: «Ды ўжо ж, мусіць, мая дарагая, з семдзесят будзе. Тут вось у мяне запісаны». Пашпарт паказвае. Ну, кажу, бабка, вам ужо цэлых восемдзесят тры. А бабуля: «А Божачка! А на храна ж мне столькі!..» Тут я вам не зусім дакладна — яна сказала мацней.

* * * * *

Аднавяскоўцы, мастак і філосаф-палітык, пасварыліся так заядла, што мастак пазваніў мне, папрасіў праверыць па слоўніку Даля, што такое «мерзавец». Пачуў ён гэта, трэба думаць, ад філосафа.

* * * * *

Яшчэ і да майго маленства дайшло здзеклівае пра паўстанне 1863-1864 гадоў:

«Ушысцы панове да лясу і за грубой соснэн!..»
«Пан за пана ховай сен!..»

Зрэшты, тое было тады толькі ж праз паўстагоддзя. Як цяпер ад вайны.

* * * * *

За санаторным сталом са мною — пажылая калгасная заатэхнічка, жанчына і прасцецкая, і пасвойму ганарлівая.

Заказваем меню на наступны дзень, і яна да мяне:

— Ой, Антонавіч, гарохавы суп не трэба, а то будзем буксавацы!

Вяртаецца з пляжа, зімовага, дзе толькі праходжваюцца, а я іду туды.

— Ля возера была,— кажа яна.

— А вы ўсё возера. Гэта ж не возера, а мора.

— Ну, няхай будзе мора.

Як з ласкі якое.

* * * * *

Пляткарку, зводніцу ў астравецкай вёсцы называюць «Калхозная Праўда». І газета такая, і наогул уся праўда.

* * * * *

Дзяўчына ці маладзічка пабегла да аўтобуса, раскідаючы ножкамі, не раўнуючы, як карова заднімі раскідае. Толькі што дзяўчына ці маладзіца — як быццам знарок, з какецтва.

* * * * *

У верасні шэсцьдзесят дзесятага, на Туманяновым юбілеі, іранічна дасціпны Георг Эмін паднімаў на ўрачыстым урадавым прыёме тост за двух шаноўных землякоў — Мікаяна і Баграмяна:

— Товарыщи, выпьем за этих сидящих символов!.. У шчырым патрыятычныш запале гаварылася таленавітым паэтам.

* * * * *

У прозе Івана Шамякіна — фігуранае катанне па гладкім лёдзе злабадзённых незадзірыстых тэмаў.

* * * * *

Чытаючы ў «Літературнай газете» пра барства старога Канстанціна Федзіна, успомніў, як напрадвесні шасцідзесятага года, у Яснай Паляне, Валянцін Фёдаравіч Булгакаў, не толькі рускі інтэлігент, але і еўрапеец, рассказваў нам з братам пра тое барства старога класіка пры ўладзе. А Канстанціна Сіманава, наадварот, хваліў. Абодвух ён там, у розны час, прымаў, рассказваў пра апошні год Льва Мікалаевіча.

* * * * *

У канцы сорак сёмага года, увечары мне пазванілі, што зараз па мяне прыедуць — просьба выйсці на двор. Насцярожанаасць, страшнавата,

.хоць і сказана было, што звоняць з Дома ўрада. Я выйшаў, неўзабаве падсунуўся яго вялікасць «ЗІС». На месцы мяне правялі на належны наверх, у патрэбны кабінет, і там страх зусім кончыўся. Там ужо былі Мікола Татур і Піліп Пестрак. Як аказалася, таварышу Панамарэнку спатрэбліся людзі з веданнем польскай мовы. У цяжкіх гамінах польскіх даведнікаў ці зводаў законаў (не памятаю дакладна) бялела мнства закладак, а на старонках — абведзенія алоўкам мясціны, якія трэба перакласці. Над наглядам нейкага клерка мы пачалі. Па стылі таго часу — работа начная, як у сам ога таварыша Стал і на.

Ды працавалі мы нядоўга. Зайшоў сам гаспадар — Панцеляймон Кандратавіч. Першы раз я вітаўся за руку з такой высокай асобай. А ён разгаманіўся з намі — па гісторыі Беларусі. То седзячы, то больш ходзячы па вялікім кабінечце, з неадлучнай люлькай то ў руцэ, то ў зубах,— таксама ж сталінскі стыль. Цікава было і дзіўна, як ён разбіраецца. Скажам, у парайненні з Гарбуновым, нядайнім сакратаром па пропагандзе, пра якога ён кпліва сказаў:

— Историк! Перепер все у Язепа Найдюка...

На ўвазе мелася «Беларусь учора і сяння», якую я ў гады акупацыі бачыў, трохі чытаў.

І яшчэ што запомнілася,— як ён, Панамарэнка, раёў Пестраку напісаць пра перажытае ўспаміны.

— Пишу роман,— адказаў Піліп Сямёновіч.

А той:

— Да что роман! Вы бы что-нибудь вроде «Былого и дум».

Дарэчы, у выдадзеным тады першым томе гісторыі Беларусі, у прадмове да яе «гісторык» Цімох Гарбуноў у пераліку найстарэйшых гарадоў нашай рэснублікі назваў ... Баранавічы.

Потым той самы «ЗІС» даставіў нас дахаты, на ўспакаенне стрывожаных жонак.

А дапамога найпершаму на тым вечары і закончылася.

* * * * *

У раі ў Адама з Евой, відаць, не магло быць такое заедзі — ноччу і днём,— як у нашым тут расквітнельным, вільготным і цёплым прыялясным наднёманскім раі.

* * * * *

Чытаў перад вайной у нейкага польскага вальнадумца пра аднаго з ксяндзоў, які казаў сваім прыхаджанам:

— Wierz sobie choć w kozła, abyś tylko dziesięcię płacił!⁴

«Дзесяціна» тая — касцельны налог, які прайснаваў да палаўні XIX стагоддзя.

⁴ Вер сабе хоць у казла, абы ты толькі дзесяціну плащё!

* * * * *

Старэнская артыстка друкуе сваё спрадвичнае фота: сама адварніўшыся, валасы даўжэзныя, распушчаныя ледзь не да зямлі. Гэта ўжо не рэкорд красы, а нейкі іншы рэкорд.

Згадалася дамачка ў друскеніцкім санаторыі: багацце светлых валасоў у тоўстых косах, завітых высокай «каронай», на якой бачком і смешна сядзіць недарэчна пацешны капляшык. А на твары пад тым капляшыкам на кароне — выразная задаволенасць такою звышкрасой.

* * * * *

Местачковы калгаснік, добры гаспадар, удачлівы сем'янін. Абое з жонкай сентыментальна шчаслівія, як «старосветские помещики». Ды вось бяда — ён расхварэўся цяжка. Расказвае мне на чыстым дварэ, на лаўцы пад пышнымі дрэвамі:

— Адно яечка ў мяне ўжо выразалі, будуць, відаць, выразаць і другое яечка.

Жонка, сівенькая і ўвішная, калі прапанавала яму сесці:

— Вось я табе гэта пад попачку падлажу, каб было мякчэй.

Успомніўся Аляксей Кулакоўскі, у якога мы з жонкай гасцівалі ў яго Кулаках, улетку шэсцьдзесят трэцяга.

Пяцідзесяцігадовы, прыкметна важны, ён гаварыў старэнкай маці, ідучы спаць у другую, старую хату ў садзе:

— Мамачка, дзе тут кубачак узяць? Вазьму вадзічкі, можа, захочацца роцік папаласкаць.

І наогул там у іх, на Салігоршчыне, «аўёсік», «хатка», «сонейка»...

* * * * *

У электрычцы дзед сядзеў насупраць нішто сабе дамачкі і безданаможна, тэарэтычна «прелюбодействовал с нею в сердце своем».

* * * * *

На трохкунтным газончыку каля самай панелі, дзе паблізу і машыны гудуць, і людзі ходзяць, пяць сізых галубоў старанна, увішна штосьці дзёўбаюць. А трохі ўзбоч ад іх — галка, чорная, з шэрай хусткай на гарляку, нешта ўсё вякае ды вякае на іх, крычыць ды лаецца, нечым жа так незадаволеная.

* * * * *

«Сам у тых багатых гасцях піў ды еў такое смачнае, хваліцца, а няма таго, каб і мне што-небудзь хоць за губою прынёс!..»

* * * * *

Сустрэўшыся ў міжгароднім аўтобусе, колішня аднавяскоўцы, баба і дзед, прыкметна радыя сустрэчы, дзеляцца ўспамінамі маладосці. Яна — пра свайго:

— Мы ўжо з ім і цалаваліся...

Стары, перапыняючы яе:

— Можа, і падурэлі ўжо трохі? Яна:

— А што ж!..

І смяюцца абое, ужо бязгрэшныя.

* * * * *

Пralлям-скудзельніцам, што збіраліся, каб весялей працавалася ў гурце, гаспадыня чарговай хаты давала сушаных яблыкаў ці груш — «на сліну».

Падумаць толькі — колькі тое сліны патрэбна было на ўсю зіму прадзення!..

* * * * *

Здаецца ж, і запісаў ужо гэта калісьці, а яно ўсё памятаецца час ад часу.

Вечар у пісьменніцкім Доме творчасці «Каралішчавічы», з танцамі на сямейным застоллі. У кракавяку — статная дзеўка з кухоннай абслугі. З-за недахопу кавалераў, а то і проста так па-сястрынску танцевала яна з меншанькай сястрой. Абедзве вельмі падобныя, аднолькава чарнявывы ды мілавідныя, аднолькава адзетыя, у аднолькавых гумовых боціках.

Старэйшая, ужо зусім нявеста, і малая, як лялька пры ёй. І так жа яна ўдаленка ды сур'ёзна стараецца рабіць усё у tym кракавяку, як старэйшая. І выходзіць жа ў яе — ці не лепш, чым у старэйшай. Прынамсі — для мяне.

Гучыць, тупаціць, радуецца той кракавяк!.. Гадоў ужо добра за трынцаць.

* * * * *

«Забег — як агню пазыгчыць». Каб запалак, дык, чаго добрага, і пасядзеў бы ці пастаяў, пагаварыў, а то ж агню, жару бярэ,— трэба не сці як найхутчэй.

* * * * *

У часопісе «Спадчына» — выбар прыказак, зроблены славутым уніяцкім архімандритам і літаратарам Львом Гарошкам. «Рэлігійны элемент у беларускай народнай творчасці». Бяруся чытаць з замляцкай цікавасцю: ён жа з вёскі, за два кіламетры ад маёй.

Сярод знаёмага і ў большасці набожнага — трохі жывейшага:

«Набожны, як жыд падарожны».

Тут успомніўся той балагула, што вёз Івана Фёдаравіча Шпоньку і ў далёкай дарозе «шабашил по субботам».

А тут айцец Лёва і зграшыў, нібы калісьці ў родных Трашчычах:

«Набожны, як конь святога Юр'я: святы Юры да касцёла, а конь да кабылы».

«Бог любіць праведніка, а чорт ябедніка».

Ну, а гэта ціавае, «ябедніком» сваім хутчэй не наша, а рускае.

* * * * *

Калі нехта вельмі ж улягаў за нейчай дачкой, не надта каб і прыгожай, у вёсцы казалі: — Во, недзе іхню мазку лізнуў!.. Мазка — ад мазаць — кавалачак скваркі, якім, пякучы аладкі, падмазваюць апаноўку, скавараду. У Тлумачальным слоўніку мазкі тое няма.

* * * * *

Гаспадыня рупліва пытаецца ў суседа-печніка, які робіць ім печ:

— Колыкі ж, Адолька, табе яец на яечню?

— Калі будуць плаваць, то трыв, а як не будуць, то пяць.

Плаваць, вядома ж, у сале ці ў масле.

ДЗЕВЯНОСТА ЧАЦВЁРТЫ

Чытаў другі том Багдановіча, прозу, пераважна рускую. Успаміналася руская проза Шаўчэнкі,— тое самае адчуванне, што і над старонкамі Максіма Адамавіча,— а ці поўнасцю гэта ягоны, толькі ягоны голас? І ў нашым, і ва ўкраінскім варыянце пра рускамоўнае можна

сказаць, што яно — толькі тое, што «приложітся» да галоўнага.

У апавяданні «Экзамен» — такі самы «слон», як у майм «Сяргеі». У нашай школе ён, значыцца, быў не самымі прыдуманы, а з гімназічных традыцый. І ў Турцы, і ў вёсках былі ж рускія гімназісты ў нядаўнім мінулым, утым ліку і сярод нашых настаўнікаў.

І не перастаеш здзіўляцца, які ён ранні ў сваёй таленавітасці і эрудыцыі.

Чытаючы ягонае пра Шаўчэнку, успамінаў Максіма Рыльскага, як ён, і ў сваім напісаным, і ў гутарцы са мною, высока ставіў гэтых артыкулы. А там, дзе ён пра Валадзімера Самійленку я ўспомніў свой салдацка-нявальніцкі блакнот з вершам і гэтага паэта, выпісаным, ужо не прыпомню адкуль. Бо толькі пад упісанай у той патаемны блакнот (простым алоўкам) цудоўнай малітвай палонных запарожцаў: «Ой, визволи, Боже, нас, бідніх невільников!» памечана: «Грушевский, «Ілюстрована Історыя Украіні».

...З Самійленкам памяць мяне падвяла: верш «Я не боюсь тюрми і каты» належыць не яму, а нейкаму О. Я. Верніволоду, якога ў украінскім энцыклапедычным слоўніку, на жаль, няма.

А Самійленка, згадаўшы далёка-першае светлае ўражанне, ажно выпісаць хочацца, хоць толькі першую і аношнюю строфы.

Бачив я усяки перли
і коштовні самоцвіти,
але есть одна перлина,

що з усіх найкраца в съвіті.

Відібрать ії не зможе
ніяка злоба несита,
есть вона — сльоза съвятая,
за нещасний люд пролита.

Наколькі тут у мяне ўсё па-ўкраінску — не
магу сказаць, перапісваю, як было калісьці
выпісана аднекуль. І сапраўды калісьці, бо ў
верасні 1940 года, перад адпраўкай са шталага
на поўначы ў шталаг на поўдні «Вяліка-
нямеччыны».

А пра шчасце выпадковасцей, пра шляхі і
сустрэчы з агульным у сапраўдным слове, можа,
сказана трохі ў падтэксле?

* * * * *

Разоў колькі, гледзячы на паліцы кніжнай
штафы, думалася, што мініяцюру «Сувенір» мне
можна было б у пераліку мілых дробязей і
дапоўніць. Сказаць пра драўлянага Швейка, у
маршы, з доўгай абвіслай люлькай, прывезенага
з Прагі Караткевічам; пра чарапчуку, вытачаную з
аленягата рога і прыісланую з Рагачова Валодзевым
дзядзькам па маме, байдуномпаляўнічым ды ўжо
зусім нямоглым Гарам Васільевічам Грынке-
вічам; пра маленькую саву з горнага крышталю,
падарованую Вашакам Жыдліцкім да майго
70-годдзя; пра два збаночки з чорнай гліны, у
розны час прывезеныя Васілем Сёмухам з яго
роднай Пружаншчыны; нават пра неяк па-

малечы прыемную шэрую качку, якую я, як
беларуска-канадскі «прэзідэнт», атрымаў ад
кагосыці з адтулешніх гасцей...

Заглянуй у «Сувенір», і ясна стала, што туды
ўсё пералічанае не кладзецца, бо напамінкі гэтых
не з падарожжаў — яны да мяне трапілі іншым
способам.

* * * * *

Слухаючы выступленне таго ці іншага з
нашых высокіх і найвышэйшых начальнікаў, не
раз думал ася:

Ім нібыта здаецца — усё тое, што зроблена і
робіцца (развал, інфляцыя) — не яны зрабілі і
робяць, а само па сабе зрабілася, робіцца далей...
Яны толькі канстатуюць гэта, паведамляюць пра
яго, як пра нейкую верхнюю волю, вышэйшую
яшчэ і за іх.

* * * * *

У пачатку 1960-га ў дакладзе на пісьмен-
ніцкім пленуме я шчыра хваліў Панчанку,
пачаўшы з выдатнага верша «Белая яблыні». А
потым Бярозкін трохі крывіўся, што я «перабраў»,
і сказаў ён такое, што вось і прыгадалася над
старонкамі «Высокага берага»:

«У Пімена зашмат бывае газетнай філасофіі.
Хоць бы такі вось зрыў:

Паміж эпох
Невыразных і шэрых,
Сярод пакутнікаў і герояў

У Беларусі было найвялікшых троє:
Каліноўскі,
Купала,
Машэраў.

І я быў удараны недарэчнай трагедыяй смерці Пятра Міронавіча, у якога таксама ж было і людскае, але каб ажно так парадуноўваць!..

І пра другое думалася, чытаючы:

Гэта ж таксама — у Панчанкі — дзённік старога, нямоглага чалавека, толькі што рыфмаваны ды сяmtам залішне «публіцыстычны». Аднак ніхто не скажа яму, паэту, што гэта трэба пакінуць «на усмотрение потомков», як часамі гаворыцца, а то і пішацца пра мае запісы.

*****

Салжаніцын, «Зэки как нация». Пра той жахлівы свет.

І патыхнула раптам з далёкай вясны саракавога года маёто Афрыкай, убачанай, адчутай толькі так — вялікім, экзатычным светам палонных мараканцаў у гітлераўскім «шталагу». Свет — з іх шынельнацюрбаннай вopратkай, з тлуальным бадзяннем па ўбітым лагерным жвіры, стамлённым ляжаннем у спёку проста абы-дзе, але з настаўленым каўняром французскага шыняля, з іх кавэнчаннем каля кухні, з гносным пахам-смуродам яды не надта далека ад кухні і дзярма з адкрытых «лятрынаў».

Палез у слоўнік: «Latrine — отхожее место, выгребная яма». Як быццам я і прадбачыў гэтую,

падкрэсленую ў слоўніку, «выгребную», каб жыва, смуродна ўбачыць-адчуць, як з-пад карытаў для змывання посуду тыя бедныя, ці не найбольш за ўсіх палонных нецярпячыя афрыканцы, выграбаюць рукамі штосыці там, што можна ў рот — яшчэ раз...

*****

Днямі па тэлефоне пачуў сяброўскае пра Салжаніцына: чаго ён вяртаецца? Каб яго тут абакралі, забілі якія-небудзь «лица кавказской нацыональности» або свае, айчынныя ўмельцы, у якіх таксама спосабаў дастаткова?.. Пра Горкага ён піша, што таму ў Сарэнта не хапала славы і грошай, і ён вярнуўся, каб праз некалькі гадоў быць знішчаным. У крайній, няхай сабе і справядлівай, азлобленасці Аляксандра супраць Аляксея настальгія нібыта не бярэцца ў разлік. А сам што, засумаваў? Ці ўсё ўжо там напісаў, што хацеў напісаць? Ці славы яму тут сусветнай і грошай дадасца? А з вялікім запасам ехаць цяпер сюды якраз і вельмі небяспечна. Будзе ахова? А на каго ў гэтым надзея?..

Неяк па тэлевізары паказалі будаўніцтва ягонага дома. Не, будаўніцтва схавана за шчыльным парканам, вышэйшым, чым калісьці ў Вфты, пра што ў свой час многа шумелі, або ў Шолахава, што я сам бачыў. І гэты, трэці, паркан, па тэлевізары, падказаў мне сумненні, нават трывогу...

* * * * *

Чытаючы ў першым ну мары зноў выпісанага «Нового мира» (пасля звыш двухмільённага тыражу — 53 тысячы!..) «Изгнание из рая» невядомага дагэтуль Аляксандра Меліхава, упершыню — пасля такога разумовага напружання і сардэчнай увагі да горкай тэмы «Муштука і папкі» — падумаў, што той загадкова-злавесны М. (Маршак), які прадаў, загубіў нашага Валодзю, толькі праз чатыры-тры гады мог, вельмі верагодна, загінуць у белацаркоўскім геце. Страшнай смерцю, разам з усёй сям'ёй, з усім светам...

І гэта была вялікая несправядлівасць.

Толькі гэта?..

* * * * *

Незнаемы, нават нячуты дактарант прапануе анкету:

«І. Як Вы адносіцесь да сучасных грамадска-сацыяльных пераўтварэнняў? Што Вы прышаеде ў іх, што не прымаете?»

Што ў сённяшнім літаратурным жыцці рэспублікі Вас асабліва хвалюе?»

Гэта ў яго «ўводнае» і «на ўсякі выпадак», ці што, бо да тэмы дысерацыі мае аддаленне дачыненне. Тэма — заходнебеларуская літаратура «з вышыні сённяшняга дня».

Сказаў чалавеку, калі ён яшчэ і пазваніў мне, што, столькі напісаўшы пра Купалу, Коласа,

Танка, Таўлай і іншых, зусім няма ахвоты паўтарацца. А ў падтэксле — для яго патрэбы, каб менш было яму шукаць ды думаць самому.

А што да толькі аднаго ўступнага пункта, які нават «на ўсякі выпадак», каб я сур'ёзна да яго паставіўся, дык, можа, і ў мяне была б амаль што дысерацыя?.. Праца ваць на яшчэ аднаго сухара — няўжо гэта абавязковая?

* * * * *

Заблытанасць, пераблытанасць межаў можа мець і, на жаль, мае процыму падстаў для духоўнай і крыавай беспра светнай варажнечы, але ж яна і падказвае думку пра тое, што найбольш разумным і сучасным і радыкальна-перспектывным павінна быць мірнае вырашэнне гэтых праклятых межавых пытанняў.

У гэтым сэнсе ёсць свае заслугі ў Гарбачова: і берлінская сцяна, і Афганістан, і вывад войскаў з «братніх» краінаў, і скарачэнне ўзбраенняў. У мітусні і калатнечы адмоўнага пра гэта злабадзённа забываеца, а выплыве яно, устаткуеца ў гісторыі чалавецтва пасля. Скажам, як ХХ з'езд КПСС — заслуга Хрущова.

* * * * *

У тым, што Таўлай за паўгода пакут у бальніцы не дачакаўся нават карэктуры сваёй першай кнігі, вінавацім Клімковіча, злоснага за

Валянцінаў слушна разгромны артыкул на яго «Лясное возера». А на таўлаеўскім вечары Вялюгін нагадаў, як рукапіс Таўлаевых «Шляхоў і кратоў» (потым не зусім дарэчы, як для першай кнігі, «Выбранае») быў вернуты Валянціну на дапрацоўку з чырвонаалоўкавымі паметамі Хайма Мальцінскага. Ужо нават і Вялюгін не памятае, кім ён, Хайм, працаўваў тады ў выдавецтве, аднак жа ён чытаў рукапісы і лёс іх у значнай меры вырашаў. У тым адхіленым рукапісе Анатоль бачыў чырвоныя «птушкі» ў такіх месцах:

...і ўсё ў ярме народ,
і над шляхамі — краты.

Або:

Чуваць астрожнай брамы
на ўсю краіну трук.

Не ратавала і дата «1929», і «в. Рудаўка» (на Слонімшчыне). Не падъходзіла і назва кнігі — са шляхамі і кратамі. Што за намёкі?..

У маім «Лазунку» — скажам як для пастскрыптума — Хайму была не спадабалася мянушка героя апавядання — Цыган. «Парушэнне савецкай дружбы народаў». Пільнасць — дык пільнасць!..

*****

Позна ўвечары па радыё — Уладзімір Караткевіч, запісы, з 1981-га і 1964-га.

Адчуванне несмяротнасці — яго і справы, якой ён служыў і служыць. Пры таленце — і эрудыцыя, і адназначнасць нацыянальнага і

агульналюдскага. Пры чалавечай абаяльнасці, так жыве памятнай, яшчэ і ачышчанай светлай памяццю ад неістотнага.

*****

Том прозы Яна Райніса.

Нешта не змог адразу ўчытацца ў яго афарызымы, было нават нуднавата, і думалася, што нехта ж таксама нудзіцца над маімі запісамі, чытаючы іх па абавязку. А сёння пайшло лепш, асабліва там, дзе менш разважанняў, а больш паэзіі. Скажам такое, што і перакладзем:

«Белая кветка і белы снег—прырода здольная зрабіць прыгожымі і жыццё, і смерць».

«Яблыня і чаромжа.

Чаромха: «Да мяне маладыя дзяўчата прыходзяць гуляць і весяліцца».

Яблыня: «Да мяне сіротка прыходзіць паплакаць».

Хоць прыгожай у яго бывае і глыбокая строгасць думкі:

«Мы з'яўляемся часцінкамі, вырванымі з вечнасці; пасля смерці нас ізноў прыме вечнасць».

І вастрыня — да ўсмешкі:

«Дзвюю рэчаў я не разумею: як можна быць дурнем і як можна сумаваць? Ці гэта адно і тое ж?»

Ну, і яшчэ было б што працытаваць.

...У дзённіку ён цытуе Гётэ. А мне паласнула па сэрцы светла-сонечным ветразем Райнісавага «Пут, вейні!», што неаднойчы, разам з латышскімі сябрамі, радавала і мяне. Паласнула па сэрцы і мудрым уздыхам нямецкага генія на сусветнай вяршыні:

Warte nur balde
Ruhest du auch!¹⁵

Гэта мне, асабліва глыбокае auch, радасна помніца з палону, не памятаю ўжо, дзе і як прачытанае ў арыгінале, упершыню. Верш гэтый я ведаў да таго, толькі ў слабейшым — і ў Лермантава! — перакладзе.

...Закончыў дзённік. Чым ён, аўтрап, бліжэй да старасіі, тым цікавей чытаецца. Колькі блізкага! Стаць выпісваць тое, што адкрэслівалася, чытаючы, — будзе залішне многа. А ўсё ж:

«Мы павінны шукаць паэзію глыбей, на дне прозы...»

«Я заўсёды казаў: найглыбей разумеюць любоў і дружба; няnavісць блізарукая і востра заўважае толькі тое, што ляжыць на паверхні».

«У нас не прынята пісаць мемуары, успаміны, біяграфіі, і многа тых, што ўмееюць пісаць, проста не ведаюць, на што выкарыстаць свой свабодны час, і трацяць яго, займаючыся эпігонствам тады, калі жыццё, сапраўднае, непрыдуманае

жыццё, прапануе столькі паэзіі і безліч падзеяў, і такіх цудоўных, такіх значных».

* * * * *

Жыва згадалася, як на вясковай вуліцы, пачаўшы з уступнага нюх-нюх ды гаў-гаў, сабакі сталі чагосыці ашчэрвацца, збівацца ў звар'яцелую куламесу, чортведама адкуль так хутка назбягайшыся.

Пра гэта гаварылася проста: сабакі кусаюцца. Хоць і не часта такое бывала. Тым больш цікава паглядзець. Хто нагадзіўся адразу, хто потым, ажно подбегам. А нарэшце ўжо нехта прынясе вядро вады, пляхнє ў гэтае разгалёканне, у гэты слепа-кусівы вір — і цуд працверазення адбываецца. А калі два ці трох вядры — дык і яшчэ хутчэй. Ваякі, і пераможцы, і пераможаныя, у чым не разбраца, пад рогат людзей разбягаюцца — мокрыя, нават як быццам прысадомлены, хоць некаторыя яшчэ і агрызаюцца, немаведама на каго.

Чым бы гэта падобным ды як бы гэта пляхнуць на тыя нашыя чалавечыя «гарачыя кропкі», дзе вірыць, крывавіцца ў адчайным брэху сляпая, палітычна зсабачаная няnavісць?..

* * * * *

Заўтра будзе тэлеперадача пра Алеся Адамовіча, якую мне ў камандзіроўцы, чаго добрага, не ўдасца паглядзець. Тая перадача, ад

⁵ Пачакай, хутка адгачнеш і ты таксама!

удзелу ў якой я адмовіўся. У сувязі з чым згадалася даўняе, вясковае: адна цётка вунь як «хораша галасіла» па сваім, а другой «як заняло ад гора...».

А сёння, зноў жа ў сувязі з Алесем, з казённай гучнасцю і народнай шматлюднасцю — і ў Мінску, і ў Глушы — яго пахаванне, успомнілася пачутае ў свой час, што за труною Юрыя Казакова ішло... трынаццаць чалавек.

...З адным з маладзеёшых сяброў даўгавата ішлі з выступлення ў музеі Купалы пехатой, цікава гамонячы пасля даўгаватай разлукі. Між іншым, і пра тое, што раскідацца нам, беларусам, Міцкевічамі ды Дастаеўскімі зразумела было тады, калі не было ім, геніям, дзе і як прайвіцца ў сваім народзе. А сёння ж ёсьць і родны дом, і родная мова, і грэх яно — талентам ісці супраць такой жыццёвасці...

* * * * *

Абараняючыся ад п'яніц у нашым літаратурным асяроддзі, я меў права на катэгарычнасць, рэзкасць, нават грубасць, да выкідання нахабы са свайго дома ўключочна. Мне трэба было і сёння трэба ратаваць сябе ад іх умяшання ў мае жыццё, ад такіх перашкодаў. Тым больш што ў такіх «несчастненых» бывае аж занадта самалюбавання, не глыбока схаванай задаволенасці сваёй выключнасцю, таленавітасцю, правам на асаблівую ўвагу, ласку, яшчэ

на бутэльку, пасля на пахмелку, на ўсмешку пагарды да тваёй гасцінай прастаты, дурнаватай наіўнасці... Я парываў нават з таленавітымі, а ўжо пра нікчэмнасцей і гаварыць не варта. Тут дазваляеца, як сродак самаабароны, і гордасць чыстаты, цвярозасці.

* * * * *

У польскіх Татрах, над возерам «Morskie oko», у трупе маладых, вясёлых турыстаў — маладзенская, прыгожа-мілая манашка. Так жа яна старалася быць як усе, і так не пасавалі да манаскага ўбору яе wdzięki — жаноцкая краса, якія і строгая вопратка не магла схаваць. Не скажаш: «белая варона», бо для такое назывы яна залішне прыгожая. А ці адчуvalа яно, тое быстрае, румянае дзяўчо, сваю асуджанасць быць не як усе — без шчасця кахрання, мацярынства?..

Помніца са жніўня сёмдзесят пятага.

* * * * *

Сюжэт:

Зайшла да яго сама. А ён цяпер, праз пятнаццаць гадоў, успамінае, думае, чаму ж не пасадзіў яе на шырокім падваконні вялізнага санаторнага акна,— каб ім зручней было глядзець з сёмага паверха на прыцярушаныя беллю верхавіны соснаў і снежную пену прыбою

на марскім беразе, каб зручней было пачаць там іхнє шчасце — з пацалункаў...

Ён гэтага не зрабіў, каб быць вышэй, адпаведней свайму паважанаму ўзросту. І вось успамінае з безнадзейным шкадаваннем.

Хоць, можа, і яшчэ раз зрабіў бы таксама.

* * * * *

Васіль Казачэнка, здаецца, нават пісаў пра гэта, а што расказваў у кіеўскай ці маскоўскай кампаніі, дык гэта ўжо мне памятаецца добра. Як у пяцьдзесят сёмым годзе, калі ён з жонкай гасціяваў у нас на Нарачы, мы вярталіся вясёлай грамадой з возера ў Купу, а насустрач нам — вясковы статак, на пашу. Маладая карова раптам кінулася на мяне, а я, на шчасце, удала хапіў яе за рогі. Патрымаў, так крутануў, што яна аж мукнула і, выпушчаная з рук, нават адбеглася.

«Приятно вспомнить молодость», — сказаў пасля доўгай, трывожнай паўзы таварыш Сталін, калі закончыўся прагляд фільма «Незабываемый девяtnадцатый», у якім яго — штосьці незадоўгата да канца — паказалі народу на падножцы бронецягніка, з шаблюкай і «міт а шпорэс»...

* * * * *

Песні Высоцкага на выбар слухаліся лепш, чым чыталіся ў кнізе, спачатку нават у самвыдацкай недазволенасці. Успомнілася, як у пар-

тызанскім лесе, куды ў апошнія месяцы акупациі газеты з Масквы траплялі на пяты-шосты дзень, фелетоны Эрэнбурга мы чыталі з жывой цікавасцю, а потым, у Мінску, купіў я кнігу з імі, і вельмі хутка яны апрыкрадлі сваёю аднастайнасцю. Адзін «отставной козы барабанщик» паўтараўся бясконца, як і іншыя банальнасці славутага вастраслова.

* * * * *

Беднасць наша, кволы пачатак, калі і пераклад апавядання Гаршына «Сігнал» строга ўлічваецца гісторыяй літаратуры.

* * * * *

У «Хаджы-Мураце» Мікалай Першы ўспамінае плечы Нялідавай, а айцец Сергій у аднайменнай аповесці — плечы ўдавы, з якою жыў да сватайства і манаства.

Дались ему эти плечи!.. — скажам пра паважанага, вельмі патрабавальнага аўтара.

* * * * *

Можа, гэта таксама тэма — блакноты з адрасамі, тэлефонамі, прозвішчамі, заданнямі для самога сябе, падлікамі заробленага, спісамі падораных табою кніг?.. Элегічна расшыфроўваць сёе-тое, з вобразамі людзей, значнейшымі сустрэчамі, знаёмствамі,

разрывам!. Як дапаможнік да фрагментаў перажытага, успамінаў...

* * * * *

Сякера пад лаўкай! — Скарупкаў двухтомны «Słownik frazeologiczny», які так доўга чакаў маёй пільнейшай увагі. Гартаю першы том, спыняючыся на больш цікавым.

І падумалася, што таксама, як камусыці будзе шкада назаўсёды расставацца з прыродай, музыкай, кнігамі, так другому з багаццем роднага слова...

Тут мова — чужая, а адчуванне ў мяне — як свая. Настолькі ведаю яе, зжыўшыся з ёю за семдзесят гадоў, пачаўшы з elementarza.

А колыкі ў нашых фальклорах блізкага! Скажам, такое: «Bieda w zagrodzie, gdzie krowa wołu bodzie», пра што ў майм Загоры гаварылася так: «На чорта тая дамова, дзе вала бадзе карова». І пагарда тая самая ў кароў да валоў, як быццам гэта яны самі вінаваты ў tym, што не быкі. Або такое: «Dogadza jej, jak ksiądz Magdusi». І прыклад: зімой айцец пробашч загадваў ёй хадзіць басанож, а на лета купіў чаравікі. Змалку памятаю іншае, загорскае растлумачэнне. Ксёндз пробашч памірае, а ахмістрыня Магдуся абвязала яму, як на паратунак, горла хусткай з цёртым цёплым макам. І пытаему тыя, што сабраліся каля ложка, каму ж айцец адпісвае сваё добро. А ён толькі з прышпачам: «Мак дусі!.. Мак ду-ci-i!..» І

выйшла пры сведках, што ён, пры светлым розуме, усё пакідае Магдзэ. Было ў мяне і іншае, скарамнейшае растлумачэнне. Калі наш здаравенны чырвоны певень пераможна саскочыў з курыцы, сусед, што быў якраз на нашым дварэ, пануры дзядзька Ёсіп, сказаў майму бацьку пры мне, шасцігадовым смаркачу, яшчэ ўсё нявопытна гарадскім: «Во дагадзіў, як ксёндз Магдусі!..»

Блізкае ў мовах, у народнай творчасці — не для таго каб тузацца ды папракаць адны адных сваёй вышэйшасцю, а каб думаць пра нармальную суседскую роднасць дзвюх славянскіх моў.

Двойчы было зайдросна:

Біблейская «плач и скрежет зубовный» палякі, пры ўсёй сваёй ультра катал і цкай набожнасці, з народным перцам дапаўняюць так: «Płacz, zgrzytanie zębów i tarcie dura o podłogę».

Гэтага ў пана Станіслава Скарупкі чамусыці няма, памятаю з пачутага ў войску.

«Gdzie Rzym, gdzie Krym» ідзе ў яго як польскаяе. А ўкраінцы дадалі канчатак: «а де по-пова грэчка» — і загучала па-іншаму. Народныя папраўкі.

Przygruchać — прыбуркаваць дзяўчыну, як голубу галубку. Хораша!

І тое, што яны тую частку іхній паліцыі, якая ў гады акупацыі служыла гітлераўцам, польскаю не называюць, а па колеру яшчэ даваеннай

формы — granatowa, сінай,— policja granatowa, з належнай пагардай.

Нам бы сваіх «бобікаў» не толькі па колеры шуцманскіх неданоскаў, у якія іх апранулі «вызваліцелі», называць чорнымі, але і па запрададзеных ворагу душах.

* * * * *

У маладой, прыгожанькай салісткі народна-акадэмічнага хору, з якою я гутарыў у Таварыстве дружбы, муж пчалаляр, а мёд цяпер — трывцаць тысяч рублёў за кілаграм, жыць можна. Так яна прастадушна расказвае, упершыню са мною сустрэўшыся.

Пра сяброўку сваю, таксама салістку, што стаяла воддарль у чародцы гасцей, мая суразмоўніца сказала са спачуваннем, што ёй, сяброўцы, значна цяжэй. Адна, без мужа, і сын, а зарплата сто дваццаць тысяч, — «на хлебе з чаем цяжка, ведаецце, спяваць». А яшчэ ж трэба і прытанцоўваць, і, як казаў мне аднойчы знаёмы дырыжор, «забяспечваць усмешку».

Так падумалася, калі яны, кожная па сабе, выступал! неўзабаве ў канцэрце, такія небудзённа мілыя ў нацыянальных касцюмах.

* * * * *

Выжываць — гэта любой цаною, а жыць — гэта ўсё-такі менш ці больш сумленна.

Прызывычаіўшыся «выжываць» на брудных літаратурных спекуляцыях, пры сваіх «мерседэсах», «снікерсах», канъяках, ці будуць яны калі-небудзь — маладыя ўсё ж дачакаюцца нармальнага часу! — не выжываць па прывычы ды вопыце, а жыць па-чалавечы?..

* * * * *

Жыццё — у няспынным пазнаванні таго, што адразу не ахоліш розумам, не завучыш на ўсю глыбіню, шырыню.

Адчуў гэта ярчэй, чым гэта пішучы цяпер, учора перад сном, калі слухаў па радыё нейкага сур'ёзнага ўмельца, майстра сваёй справы.

Ён, між іншым, расказваў, што вярблоды ў пустынных краінах спакойна жуюць — зядоюць розных кобраў ды іншую поскудзь атрутную, якая баіцца вярблодам настолькі, што і паху поўсці іхняй асцерагаецца. Дзецям там вяжуць з прадзіва вярблоджай поўсці насілачкі, абвязачкі на рукі, на шыю — ад змей. Ніколі гэтага за ўсё жыццё не чую, не чытаў такога, і яно ўражае з сілай першаадкрыцця, такою моцнай, ьк у маленстве бывала.

Ішчасце тут у самім пазнаванні, няспынным і ўсямерным, бо тут жа і элінскае «я ведаю толькі тое, што я нічога не ведаю», тут і біблейска-юдэйскае «ў многім веданні многа туті», і іншае падобнае, з мудрасці іншых народаў, эпох.

У самавукаў яно яшчэ і без грунтоўнага ўступу да пажыццёвага пазнавання, што дае сістэматычна вучоба, своечасовая, у маленстве ды юнацтве. Аднак паэзіі, шчасця адкрыцця, магчыма, і не менш у іх, чым у тых, каму ў пару пашанцавала.

* * * * *

Зноў Гоголь. Тоё, што само па сабе з маленства запамінаецца назаўсёды. Выйшаў пасля работы ў парк, і на хаду, у ціхай самоде згадаўся Жавакін: «...Дай-ка, думаю себе, пойду. Погода же показалась хорошею, по дороге везде травка». Хоць яна толькі яшчэ паказваецца. А ўсё ж лягчэй на стомленай душы.

* * * * *

Братэрства...

У падомніцкіх нататках Мікалая Крыштофа Радзівіла⁶, чытаючы пра сярэднявечнае марское і сухапутнае зверства — ад Ерусаліма Да Рыма, а потым па радыё слухаючы пра мярзоцце «дзедаўшчыны», пра крывавую тузаніну ў Закаўказзі, на Паміры, у былой Югаславіі, пра тэрарызм ужо і ў Маскве, пра разбой і гвалт і ў «лагоднай», «сінявокай», «спрадвеку талерантнай» Беларусі,— страшна і часам проста не верыцца,

што калі-небудзь і ў нас, і ў суседзяў, і наогул на свеце можа стаць лепш...

* * * * *

Скула на клубе. Ляжу каторы дзень. Няма апетыту. Маці падала гарачай чышчанай бульбы і кавалак тлуштага селядца, яшчэ смачнейшага ад таго, што (у газеце нядаўна чытаў) такое любіць сама Грэта Гарба!. А на завяршэнне шчасця гэтай беспрацоўнай волі, пасля малачыбы цапамі, паездак у пушчу па дровы — «Давід Каперфільд», над некоторымі старонкамі якога ажно заплакаць можна ад захаплення.

Успомнілася гэта, юначае, вясковае, чытаючы Бунта, «Белую лошадь».

Пісаць пацятнула ад сказа:

«Как молод он был тогда, как восхитительна была даже болезнь!»

* * * * *

— Немцы тыя ў хату зайшлі з паліцаямі, а ў мяне малая ў калысцы. Дык яны кажуць, што мы такіх каля Слоніма ўверх падкідалі ды на штыкі! Перадрыжала я ўся, Божа мой!.. А ўжо калі яны ішлі ад нас, дык адзін, што ззаду ішоў, і кажа: «І кляйна твая будзе жыць, і ман⁷ твой вернецца з вайны...»

---

⁶ Кніга жыцці і хаджэння.

⁷ Die Kleine — малое, der Mann — тут муж.

Бабуля з пасёлка Даманава на Берасцейшчыне расказвае радыёкарэспандэнты пра сваё доўтае, нялёгкае жыццё. Як «цар у бежанства пагнаў», як там гаравалі, як потым вярнуліся, а ў іх быў фронт і нічога не застался, як памерлі і мама, і тата, які сказаў, што ёй, найменшай, будзе найгорш. І было так, пакуль не ўзяла яе за няньку адна добрая жанчына. «Я ёй трох сыноў выгадавала, і яны мяне не цёткай звалі пасля, а мамай». І сваім дзецям рада бабуля, і ўнукам, асабліва аднаму з іх, што як прыедзе, дык і ў лазню яе правядзе, і ў хаце так глядзіць.

Шкада, што гэтае жыццё вельмі старой, паважанай на ўвесь пасёлак жанчыны расказана толькі па радыё, у ранішняй перадачы «Вясковыя ростані». Стараннем мілай па голасе журналісткі, прозвішча якое не запомнілася, як і бабуліна. Аднак у радыёзапісе есць свая перавага — жывы голос, адкрытая душа добрата чалавека, што многа адпакутаваў, але галоўнае збярог, пранес — тое, што называецца чалавечнасцю.

Усё можна забыць, называць прыблізна, пераблытаць, нават і па-прасцяцьку падешна, а памятаеца такое, народна-ўсенароднае,— як гыя кляйна і ман...

* * * * *

У студзені сорак сёмага года ў Лондане сабраўся першы агульны з'езд сяброў згуртавання беларусаў у Вялікабрытаніі. У галоўную

ўправу быў выбраны, паміж іншымі, і спадар С. Серафімовіч.

Гэта я прачытаў у дыяспарнай кнізе «Жыццё Вінцэнта Жук-Грышкевіча».

Летась таго Серафімовіча нечакана выкалу-
палі на адной з лонданскіх ускраінаў, старога ўжо, у тры эшалоны сямейнага чалавека, каб прыгадаць яму мардаванне яўрэяў у Міры і аколіцах, калі ён быў там камендантам паліцыі. Пра гэта пісалі маскоўскія газеты. А нядаўна наша карэліцкая раёнка змясціла і пераздымак здымка таго «патрыёта», і па спалохана-нняглыем твары яго можна меркаваць, што і судзіць ужо тым часам позна...

Цяпер наш Mir, перад вайной багаты, ладны гарадок, двойчы разбураны ў вайну, у сорак першым і ў сорак чадвёртым, становіща модным з-за свайго замка, які памалу адраджаецца. Гісторыя!..

А я, калі еду ў родную вёску або вяртаюся адтуль, не могу не зірнуць туды, дзе на заходній ускраіне мястэчка была і яшчэ стаіць бойня. Каля яе, за сцяной ад дарогі, расстрэльвалі і безыменна закопвалі, пераважна на досвітку, старых бацькоў і матак тых, каго вывозілі ў Нямеччыну «на работы», па больш-менш пэўнымі і не надта абавязковым падазрэнні ў сувязі з партызанамі. Знішчалі так «унтэрмэншаў» з меркаванняў эканамічных, як лішніх там, дзе спатрэбяцца рукі і плечы іхніх дзяцей і ўнукаў.

Я ведаў некаторых расстраляных, памятаю іх...

Я не магу не думаць пра тое, што там, за бойній, толькі цудам не расстраляна наша старэнская калекамаці.

Па загаду таго члена ўправы, увыкананні тых некаторых, што таксама ж недзе лічылі ці і яшчэ ўсё лічаць сябе ці нехта лічыць іх «патрыётамі», «змагарамі»...

* * * * *

Як яна ў нас далека, шырокая, грунтоўна зайшла — русіфікацыя!.. Канцэрт па заяўках, мноства імён, назвы вёсак, раёнаў, а песні просяць перадаць больш, чым у пераважнай колькасці; рускія. Дыктары па службе з намаганнем беларушчаць і сваё, і цытуючы з пісьмаў, а вершыкі, радкоў чатыры ці трохі больш, альбомная шырпратрабшчына або хатняе самаплященне, абавязкова даюцца па-руску.

А «адпачынак на канапе», які на добрай беларускай мове вядзе павольна-разважлівая спадарыня, складаецца, бадай, выключна з рускіх або рускамоўных песняў.

На колькі пакаленняў разлічана яно, наша беднае адраджэнне? Ды яшчэ пры нашай нацыянальнай знергii...

* * * * *

«Скрыды», «згукі» — прыкра мне гэта, ненатуральна. Можна зразумець Максіма Багдановіча з ягоным пазнаваннем роднай мовы з кніжнай далечы. Але ж навошта гэта цягнуць ад яго, хоць і любімага, у мову сучасную, маючы проста гукі, без пераклічкі са «звукамі», і такое прыгожае, лёгкае, зусім сваё, без польскіх skrzydeł — крыллі?..

* * * * *

«Ulisses», калісьці падоранага мне Янам Гушчам, выдатна, пра што было ў польскай прэсе, перакладзенага Мацеем Сламчынскім, я ўзяў сюды, у вясковую цішыню, каб, можа, адолець за гэтым, другім разам. І па той, у нейкай меры, прычыне, што прачытаў неяк у «Нашай ніве» выказванне нашага перакладчыка гэтай рэчы Максімюка наконт таго, што, маючы гэты пераклад, Беларусь можа лічыць сябе культурна спелай нацыяй. Штосьці так. Але ж і з прыхаваным падтэкстам: а хто гэты пераклад зрабіў?!

Падобнае было і з Шупавым перакладам рамана «1984», і прэтэнзія, і крыўда па тэлевізары, што не выдаюць без чаргі...

Працуюць, стараюцца здолныя, адукаваныя хлопцы, і на здароўе, абы сур'ёзна, не калумбячы залішне ў нашай беднасці,— дай Бог, каб часовай!

З восьмісот з гакам старонак «Ulisses» адолеў сто пяцьдзесят, яшчэ ўсё недаўмяваючы: а дзе ж яна, тая незвычайная значнасць гэтага шэдэура? Чытаецца цяжка, многа замежных слоў без заўваг, а таксама і польскае напісанне ў арыгінале англійскіх прозвішчаў, імёнаў, геаграфічных назваў, якіх такое мноства, што ажно абрыйдзела блытацца ў іх.

Ды трэба ўсё-такі дачытаць, тым больш што іншага тут нічога пакуль што няма.

* * * * *

На душы зачаста бывае цяжкавата, асабліва начамі... У будучынню заглядваць не прыходзіцца, а жыць днём сённяшнім мы не ўмеем...

Прахалода, холад і дождж. І камарэча, ад якое можна і знаравіцца. Пры кветках і салаўях. А ўчора раненька і жораваў пачаў. Ад радасці пераклікаюцца за Нёманам на лузэ?..

* * * * *

Пачутае днімі па радыё, у процыме іншых жахаў і агіднасцей:

Хлопец, салдацік, радавы падышоў ад свайго стала да другога, дзе сядзелі сяржанты, і ўзяў лустачку хлеба, бо на сваім стале хлеба не хапіла. Пасля абеду два оj трыв (не памятаю) сяржанты паклікалі хлопца ў туалет — абдумана! — і пачалі яго біць. Кавалачкам хлеба прымусілі падціраць унітаз і хлеб той есці...

Як гэта страшна — на месцы таго хлопца ўяўляць кагосыці найбліжэйшага!..

* * * * *

У жыцці Ефрасінні: «И собирахася князи и силнии мужие, и иноки и инокиня, и простили людие, и бысть тръжество велие, и празновали дни многи, и разидошася кождо в свояси».

Падкрэсліў у тэксце сваё здзіўленне, што і тады, у канцы XIII стагоддзя (улічым і пераробкі ў XVI-XVII стагоддзях), было ўжо яно, акрэсленне «просты» людзі». Няпроста пранікнуць у яго глыбінны сэнс, народны.

* * * * *

Калі мне трэба зноў угрунтавацца на сваім запаветным, добра бывае пагрэць душу нейчай прыязнасцю, разуменнем.

На вечары памяці Верачкі Палтаран, пакуль ісці ў залу да слухачоў, якія спаквала збираліся, мы сядзелі з Машай Захарэвіч. Яна рассказвала пра хваробу сваёй старэнкай маці, пра тое, як гэта цяжка цяпер — і самому лячыцца, і, можа, яшчэ цяжэй — лячыць найраднейшых: ні лекаў, ні шчырай спагады ад иекаторых медыкаў. Над Машынім узгалоўем — падічка з кнігамі. «Добра так — руку працягнеш і ўзяла. Я перачытвала днімі ваша пра маці...» Тую старонку ў апавяданні «Ты жывеш», дзе ў мяне безназоўна прафесар Мялкіх, і сам ужо згорблены стары,

пакратаўшы маю маму за нос, адцягнуўшы пальцамі пад адным і пад другім ніжнім векам, вяла-абыякава махнуў перад тварам ляжачай бабы сваёй вучонай рукою... Нешта падобнае было і ў Машы з яе мамай,— у дачкі свежыя боль перагукнуўся з сынавым болем, маім, ужо такім даунім...

А мне яшчэ і радасна было, што яна тады, дома, успомніла пра мяне. І цяпер вось патольна згадалася.

* * * * *

Пра якую культуру пахавання немцаў можна гаварыць, памятаточы напал нянявісці, з якой іх праводзілі з нашай зямлі?! Трупы, якія бачыў у тых дні і я — на лясных, на палявых дарогах, уплаў на Немане. Могілкі каля мінскай Першай клінікі, густое, стракатае мноства бярозавых крыжкоў, якія пасля вызвалення кудысьці зніклі...

А з другога боку — нямецкія могілкі ў Кабыльніку над Нараччу, з культурным «Unbekannter Rusischer Soldat»⁸ на крыжы. І не адным.

Але ж гэта было ў першую сусветную!

* * * * *

«Карэліцкія чытанні».

⁸ «Невядомы рускі салдат».

Выступаючы першым, я гаварыў, што гэта ўсё-такі шчасце, падарунак лесу — нарадзіцца ці змалку вырасташь, як я, паміж двума Міцкевічамі, польскім і нашым. На заканчэнні трохкласнай школы ў Загары я чытаў баладу «Powrót taty»⁹, а праз паутара гады, ужо з mestachkovай школай, быў з «выцечкай» на Свіцязі. Кол ас — родны вершам і і ўрыгўкамі з «Новай зямлі», аднак таксама вельмі далёка-высокі, як Бог паэтычнага шчасця. Потым я перайшоў да хворага Танка, якому званіў напярэдадні, і ён паўспамінаў свою падпольную маладосць, хораша звязаную з нашым! мясцінамі. Дазволіў я сабе таксама з удзячнасцю згадаць свой старт у літаратуру з партызанскай пушчы — як сведчанне беларускасці і таго асяроддзя. Гаварыў пра Валодзю Калесніка, які, як і Максім, прыехаў бы сюды, каб маглося. А закончыў Караткевічам: «На Беларусі Бог жыве». А ў Бога адна з лепшых беларускіх кватэраў — наша Карэліччына. З яе красою і людзьмі.

* * * * *

З намечанага ў запісах яшчэ крыху пра Броўку вазьму двух Алесяў,— іншае бачыцца лішнім пасля таго, што даў у «І ўшу як жыву» і «Вячэрнім», і неяк няёмка стала больш таптацца

⁹ «Татава вяртанне».

па ім, і шкада ўжо чалавека, у якога было ж і добрае.

Вясной 1966-га мне прыйшлося пагутарыць з Пятром Усцінавічам пра старэйшага з Алесяў, Адамовіча, пра яго ўладкаванне на працу ў Мінску пасля таго, як ён не падпісаў у Москве тое, чаго не мог падпісаць (супраць Даніеля і Сіняўскага). Крута гаварылася, з вока на вока, і ён нарэшце сказаў: «Ну добра, перадай яму, хай зойдзе, паговорым». Калі я паведаміў гэта Алесю, ён не сказаць — адмахнуўся, хутчэй нават выбухнуў: «Пайшоў ён!.. На паклон?..»

Пра Алеся Наўроцкага мы пагаварылі з Броўкам пазней, перад самым з'ездам пісьменнікаў, пасля абмеркавання презідымумам тэзісаў даклада нашага старшыні. Сугучна «думцы зверху», ён збіраўся рэзка пакрытыкаваць ціхманага, удумлівага Алеся, якому я сімпатызаваў як здольнаму празаіку і ў нейкай меры земляку, бо ён працаваў перад гэтым у адным з калгасаў Карэліччыны санітарным фельчарам. У той Броўкавай рэзкасці быў нават з'едаівы гумар: пра «мухі ў носе», бо штосыці такое было ў адным Алесевым вершы. Гумар таксама ішоў з ЦК. Тут ужо я не сам-насам, а пры членах прызыдымума сказаў старшыні, што ніводзін разумны бацька не б'е дзяцей па галаве. І гэта падзейнічала: у дакладзе крытыка прайшла значна мякчэй.

* * * * *

Вось ён і плюс для Броўкі, адзін з тых, што і ў яго ж былі.

У блакноце запісана: «Масква. 25.IX.84». З натугай успомнілася, што гэта там, у люднай крамлёўскай зале, на юбілейным пышным пленуме Саюза пісьменнікаў ССР пачуўся мне з памяці так яўна голас з вясковай хаты на зімовы двор, калі хтосьці хацеў зайсці да кагосьці:

«Пачакайце — купаюць малое!» Бо гэта ж так важна.

* * * * *

І ў навеле «Уступленне ў рэковіем», і ў затеях я неаднойчы згадваў, безымянна і адкрыта, сябра маў імя вясковай маладосці, старэйшага за мяне Mi кол у Смалянку, Тодаравага Колю з суседній вёсачкі Чыжыноўцы.

І яшчэ адно трэба дадаць.

Пад восень трыццаць восьмага года, пасля таго як сталінскай чарговай мудрасцю была распушччана КПЗБ, камуністычная партыя Заходняй Беларусі, тыя з падпольшчыкаў, што сядзелі ў «панскіх» астрогах і павыходзілі з іх пасля смерці Пілсудскага, па амністый, былі выкліканы ў паліцэйскую камендатуру ў Стоўбцах. Там перад імі выступіў сам пан павятовы камендант. Сабраным прапанавалася падпісаць дэкларацыі, адмаўленне ад усякай палітычнай — падрыўной, «выўратовай» — дзейнасці.

— Я ведаю,— сказаў пан камендант, трохі перачакаўшы маўчанне,— што вы гэта не падпішаце. Ведаю таксама, што вы, панове, будзеце далей рабіць. Вы пойдзеце туды, у каханую саўдэпію. Проша бардзо і шчэнсць Божа! І вы там будзеце, шаноўныя, успамінаць мяне. Вельмі часта.

— І я яго ўспамінаў,— цяжка, з паўзамі гаварыў мне Мі кола на сваім перадсмяротным ложы.— Хутка пачаў успамінаць. У мінскай турме... калі катаўвалі... польскага шпіёна... І ў лагеры ўспамінаў...! тады думаў... не адзін раз... і цяпер часамі думаю: як яны... ведалі ўсё, палякі... Нейкая змова была ў іх, ці што... у дэфензівы з энкавэдэ?..

*****

На юбілеі ў паважанага чалавека мне давялося сустрэцца з яго сваяком. За столом яго адразу не было, ён забег крыху пазней. З раскошным букетам ружаў. Павіншаваў, папрасіў прабачэння, што застацца, на жаль, не можа, і развітаўся, з гаспадаром пацалаваўшыся, а ўсім астатнім з усмешкай пакланіўшыся.

Букет ягоны заняў месца на сядзіне густа застаўленага стала, якраз насупраць мяне.

Ружы не вінаваты, што праз іхні чароўны выгляд і пах я баяўся пачуць, вось-вось пачуць пах зусім іншы...

Ад вартых даверу людзей я ведаў, як нямала «ворагаў народа» загінула па даносах гэтага ветлага віншавалышчыка.

І пах пачуўся б трупны — ад яго душы...

Больш за дваццаць гадоў прамінула, а як жывое.

*****

На канцэрце раённай самадзейнасці, прысвечаным 50-годдзю вызвалення ад гітлераўскай акупациі, і здалёк пажылая, вясёлая дётка ў нацыянальным касцюме, у будзень, вядома ж, работніца ў полі ды гаспадыння ў хаце, выступав з самаробнымі прыпейкамі. Хоць бы адна з іх, няхай сабе і не новая:

Мужык кажа: я старая,
а мне ўсё не верыща.

Ну якая ж я старая —
усё на мне шавеліца!

Землякі натуральна смяюцца, і моладзь, і пажылыя, і мы, імяніннікі, ветэраны вайны.

А потым — банкет у адным з багацейшых калгасаў.

Маладзіца з раённых служачых, жонка кагосьці з начальства, так старалася ў сучасных танцах, што глядзіш і здаеща — ногі яе пад кароценькай сукнай то выкручуваюцца, то закручваюцца, то зноў выкручуваюцца ў каленях і клубах, не надта каб прыгожа, але надзіва нястомнна, пад гукі моднай песні з адпаведнай тэхнікі:

Два кусочычка колбаски
у тебя лежали на столе...

Не толькі радасць, відаць, нядаўна набытага
наменклатурнага дабрабыту, дзе калбаска не
кусочычкамі, і любаванне сабой у гэтым «заслу-
жаным» шчасці.

* * * * *

Эстонію, як і ўсе прыбалтыйскія рэспублікі,
планава, вялікадзяржаўна наваднілі вайскоў-
цамі, перш за ўсё і найбольш рускімі, мноства
якіх цяпер на ўсіх пенсіях. І вось ідзе вялікі
торг наконт «правоў чалавека», як быццам па
такому праву яны там апынуліся.

Як і на нашай безбаронна гасціннай ды — як
гэтая модна! — талерантнай зямлі.

* * * * *

Сонца і вечер за акном. А недзе па ўсёй
Беларусі народ — на сваю галаву — выбірае
найбольш верагоднага презідэнта, які ў сваім
нахрапе не палічыцца ні з чым...

* * * * *

Перад ганкам у нас вялікі куст невымоўна
чароўных светла-ружовых ружаў, якія
нагадваюць маладосць, закаханасць...

* * * * *

Чытаючы ў часопісе «Сем'я» інтэрв'ю з
артыстам Ляўонцьевым, дзе ён расказвае, як быў
у Рэрыхаў у Індыі, якое высокое ўражанне зрабіў
на яго Святаслаў Мікалаевіч, а яшчэ больш —
Дэвіка Рані, я ўспомніў сваё.

Як яна адклікала мяне ад мужа і двух маіх
спадарожнікаў і павяла ў сад, спачатку нават за
руку. Каля вялізнага, незвычайнага дрэва,
здаецца, баньяна, пачала мне тлумачыць
па-нямецку, каб я загадаў у душы штосьці сваё
запаветнае. На гэтай мове мы так і не змаглі
надежна зразумецца. Яна, якая пэўны час
працавала на ўсходне-нямецкай кінастудыі
«Defa», гаварыла куды лепш за мяне, а я... ну
зусім разгубіўся. Добра, што весела нам было ад
гэтай моўнай недастатковасці, што яна была на
дваццаць пяць гадоў маладзейшая і мяне
зачараўвала — красуня індыйская — яшчэ больш,
чым артыста. У сэнсе экзатычна-паэтычным,
чиستа-высокім... Лепш, чым я цяпер пра гэта
напісаў.

* * * * *

Над старонкамі Міхайлы Лаліча, трохтомнік
якога выдадзены па-руску ў 1989-м, сумнавата
думалася пра тое, што мой трохтомнік тая самая
«Художественная литература» планавала на
1992-гі, а мне тады, на дзеяцьцю гадоў раней, гэта

здавадася... нават і крыўдным — чаму так зацягваюць!..

Што там ні думай, што ні гавары, а гэта быў выхад у вялікі свет, да шматлікага, не толькі ж рускага, чытача.

...Чытаю свайго чарнагорца, і не-не дый успамінаеща дырэктар музея Негаша ў Цэцінье, вясною пяцьдзесят шостага. Унук ці праўнук паэта-асветніка, на сумяшчальніцтву і князя Чарнагорыі, быў настолькі за мяне, высокага, вышэйшы, што мы ажно памераліся. І весела нам было — групе беларускіх турыстаў і некалькім з тых, што нас прыязна прымалі.

* * * * *

Слоў няма — хамства, злачынства тое, што зроблена трэцяга ліпеня з тымі, якія неслі кветкі да помніка Перамогі пад бела-чырвона-белымі сцягамі, дзе ў першых радах былі такія франтавікі, як Васіль Быкаў, такія партызаны, як Мікола Крукоўскі (ягоны артыкул у «ЛіМе»!). Але сваё аднак ёсць і ў гэтай справе, пра што я не мог не ўспамінаць. Бяздумныя антыпартызанская публікацыі, што з'яўляліся на старом ках перыёдкі, нядошлай «філасофія» вакол таго, трэба ці не трэба нам было змагацца «на баку сталіністаў», спробы адсвяткаваць пяцідзесяцігоддзе трагічнага «Саюза беларускай моладзі»... Многа нагаварылася, накрычалася лішняга, без належнага разумення стратэгіі і тактыкі зма-

гання, што без патрэбы распальвала варажнечу, шкодзіла справе адраджэння...

* * * * *

На пяцідзесяцігоддзі вызвалення Карэліцкага раёна сівы, ссутулены Г., партызан нашага злучэння, відаць, мяркуючы, што і я быў член партыі, рассказваў мне, што, пакуль у іх сабралася невялікая партарганізацыя, ён вышісваў самому себе ўзносы і пасылаў іх у падтрымку «Правды».

Рассказвалі мне, што падобным чысаам паводзіць сябе стary Азгур. Успомнілася гэта, калі ў чэрвеньскім «Полымі» чытаў яго «Працяг размовы». Упачатку ён піша, што ў яго пытаюцца: «Ці няма ў маім доўгім жыцці таго, аб чым я хацеў бы забыць», і адказвае: «Было. Але з біяграфіі не выкрэсліваецца нічога». Падумалася: вось і пачнекца шчырасць, споведзь. Няма. Ёсьць жаль нават па дзвюх магутных галовах, што стаялі перад уваходам у ЦК партыі, па якой жаль павінен быць яшчэ большы, углыбіню ды ўшырынню па ўсёй савецкай краіне, якую ён уставіў істуканамі.

Успамінаю, як ён хваліўся сваім Ленінам у Махачкале, як вясной 1957-га, пабываўшы на падмаскоўным высока-дачным прыёме, з хваліваннем рассказваў у Саюзе пісьменнікаў, як асмеліўся гам, на ўрадавай дачы, падысці да Молатава, папрасіў яго папазіраваць і «Вячеслав Михайлович согласіся!..». Тут, праўда, не

пашанцавала: неўзабаве з'явілася «антыпартыйная група».

Помніца таксама, як пры жыцці Сталіна, узняўшы яго шынельны «вобраз» пад воблакі, ён выступаў зноў жа ў Саюзе пісьменнікаў і завочна дзякаваў Сяргею Селіханаву за тое, што ён яму тут дапамог — зрабіў левую нагу правадыра. Именна левую...

Не ўсё з тое пыхі выветрылася на паваротах гісторыі і дагэтуль.

* * * * *

Пад раніцу сніў Івана Драча, ды вельмі ж ужо пяшчотна, з прытуленнем шчака ў шчаку.

Антон пазаўчора прысёў да мяне, заглыбленага ў Булгакава, а потым і прылёг галавой на калені, сказаўшы:

— Хачу, каб ты мяне пашкадаваў. Блізка і ад сябра, і ад унука, і ад іншых прычын апошняга часу,— ярка ўявіўся летні расквітнелы дзень і сям'я, са сталымі дзецьмі і ўнукамі, якія ўжо многа і яшчэ чыста разумеюць галоўнае,— сям'я твая, чалавеча, і сам ты, і ўсім вось-вось прыйдзецца загінуць. Ад куляў і полімія, на тваю зямлю, у тваё жыццё прынесеных захопнікам...

Я кое ж тут яшчэ можна шукаць і знаходзіць апраўданне фашистам і іх памагатым?

* * * * *

Намагаючыся шукаць і знаходзіць для пераймання штосыці новае, суперновае ў сваёй і сусветнай літаратуры, мы рызыкуем выглядаць наўнымі правінцыяламі, калі не міжволынскімі плагіятарамі, дык смешнымі адкрывальнікамі амерыкаў і вынаходнікамі веласіпедаў.

Прасцей, разумней, мэтазгодней быць кожнаму самім сабою, пратускаць сваё бачанне свету праз сэрца, думаючы не пра навізну, а пра шчырасць, якая адна можа ў той ці ў іншай меры гарантаваць нашу непаўторнасць, пэўнае папаўненне агульналюдской скаarbonкі вартасцяў.

* * * * *

Не пішацца. Чытаць «Ulissea» далей не хочацца. Узяўся за двухтомнік Скаварады.

З цікаласцю прачытаў «Басни хар’ковские», дзе мараль — «сила», як ён піша — нашмат даўжэйшая за байку; прачытаў некаторыя віршы, успамінаючы Сімёона Палацкага, не менш сумнаватага мне, перайшоў, кажучы па-сучаснаму, да «круглых сталоў»...

...Калі прадоўжыць учараашні запіс, дык трэба сказаць, што пасля бяседаў, больш уважліва прачытаўшы адну з іх, перайшоў да пісьмаў Рыгора Савіча ягонаму вучню і другу Міхайлу Кавалінскаму і, можна сказаць, хораша зачытаўся.

...Там, дзе ў яго пра Лотаву жонку, ад калейдаскопнасці біблейскіх тэкстаў зноў успомнілася даўняе — Алеся, дачка нашага сваяка.

Якая сіла веры, гатоўнасць да незвычайнага, герайчнага! Здаровая вясковая дзеўка выйшла замуж за «брата во Христе», таксама пяцідзесятніка, і — маладая, гарачая — утварыла мужа, што спаць будуць разам, як і трэба, але ж, «во славу нашега Господа», паўгода не пачнуць кахання. І захварэла «па-жаночаму», ледзь потым да дзяцей дайшло. Ужо ў Аргенціне, куды яны паехалі ў пачатку трыццатых гадоў ад сваёй заходнебеларускай бядоты.

...Яго біяграфія, добра напісаная Кавалінскім, адкуль захацелася выпісаць слова вандроўнага філосафа ў вучневым пераказе:

«...Остаток египетского плотолюбия, которое не могши продлить жизни телесной, при всех мудрствованиях своих нашло способ продолжить существование трупов человеческих, известных у нас под именем мумий».

Падкрэсліў я сілу прастаты, падумаўшы: якое моцы дурман патрэбен, каб праз столькі стагоддзяў прагрэсу мумії зноў пайшлі ў моду — у марксісцкія маўзалеі!..

* * * * *

Нехта, дый не адзін, са смакам і нястомна хваліцца сваімі баямі, а па-сапраўднаму мужны

Федзя Янкоўскі ў сваёй ціхай шчырасці ганарыўся перад сябрамі перш за ўсё тым, што ў тых мясцінах, дзе ён партызаніў, камандуючы разведкай, людзі ўспамінаюць дабром і самога яго, і ягоных бравых разведчыкаў.

Так было ў чэрвені восемдзесят другога, калі мы, група пісьменнікаў, прымалі ўдзел у адкрыцці мемарыяльнага знака Сымону Рак-Міхайлоўскаму ў яго роднай Максімаўцы на Маладзечаншчыне. Людзей з наваколля сабралася многа, і нямала было сярод іх Федзевых знаёмых па днях і начах вайны. Яго сустракалі з пашанай, прыязна гутарылі з ім, і яму было вельмі прыjemна, спакойна за перажытае ў народзе і з народам ліхалецце. Так ён, са сваёй натуральнай, дабрадушнай сціласцю, і выступаў перад людзьмі і там, перад бацькоўскай хатай Сымона Аляксандравіча, і ў іншы час, у іншым месцы — перад рабочымі камбінатамі керамікі ў Радашковічах, дзе таксама былі мужчыны і жанчыны, што памяталі прафесара камандзірам разведкі, дзяліліся з ім успамінамі.

Часамі мне, трэба прызнацца, нават і думалася, што добры сябар мой трошкі зачаста ганарыща гэтым і пасля нашых сумесных сустрэчаў з людзьмі ў яго быльх партызанскіх мясцінах, і ўспамінаючы сустрэчы іншыя, без мяне, і пішучы пра гэта ў сваіх «абразках»... А цяпер вось, пяты ўжо год без яго, мне так добра

прыгадалася тая яго заслужаная, высакародная гордасць, тое, чым можна, трэба ганарыщца.

Тым больш што ён бачыў і іншыя паводзіны некаторых партызан, як бачыў іх і я, і да таго, як пайсці ў лес самому, і там, у атрадах, і ў «раёне», дзе мы, таксама разведчыкі, амаль штоночы, бліжэй і далей бывалі. Пішучы слова «некаторыя», такое звычнае ў славутым колішнім сацрэалізме, усміхаюся разам з вялікім знаўцам роднага слова, згадаўшы мудра і церпка народнае: «За адным сёрам — усім сорам». І за тых «некаторых» прыходзіцца слухаць або чытаць тое, чым так ахвотна казыраюць рупліўцы ачэрнівання партызанскай барацьбы, усенароднага супраціўлення фашызму.

* * * * *

Такая грэшная думка: Чаму гэта тыя, што ў вайну пагінулі, абавязкова ўсе лепшыя за тых, што таксама мужна ваявалі, былі цяжкапараненые, але ім праста пашчасціла вярнуцца жывымі?

А так жа гаворыцца, пішацца: лепшыя. З пашаны. «А всё же, всё же, всё же?» Усе так. Толькі ж, можа, не трэба гэта механічна паўтараць, зачаста і нават бяздушна?..

* * * * *

Чырвоная нітачка залатой... праста разумнай сярэдзіны, якая ўецца, шукагочы, пульсует паміж

мноствам аднабокіх праўдаў, сцвярджаючы галоўную — пра чалавечнасць, мір, дружбу паміж народамі, клічучы толькі туды.

* * * * *

Ранішняя радыёперадача «Вясковыя ростані». Іўеўскія жанчыны гутараць з журналісткай на такой свабоднай, натуральна прыгожай роднай мове, што люба слухаць. Каб не іх справядлівия скаргі ды недаўменне... Адна сказала:

— На раніцы прачынацца страшна... Такое настала жыццё.

* * * * *

У нагах бабулінай магілы — сталая ўжо, ладная бяроза, так нядаўна, здаецца, пасаджаная ўнукам, які быў тады студэнтам, а сёння ўжо і акадэмік. Ён гэта і паказаў мне яе, красуню-бярозу, калі роднай магілы.

А побач — другая магіла ў агароджы, чужая ў мностве незнаемых. І надпіс на помніку, прозвішча — упершыню такое для мяне ды ледзь не да ўсмешкі, тут непрыстойнай,— Татачка. Нейчы, вядома ж, горка аплаканы бацька.

Бываюць жа такія дробязі, як для разрадкі ў спаважлівой сумоце. Як тыя чэхаўскія, у страшнай тэлеграме, «хохороны вторник»...

* * * * *

Учора позна ўвечары, па радыё — афрыканскія вершы Гумілёва. І лёгка-журботная думкаадчуванне: якая ж яна вялікая, Афрыка, а я ўжо яе не пабачу!.. Клічнік тут — ціхі, лагодны.

У пяцьдзесят восьмым годзе «Літературная газета» прапанавала мне паехаць на тры месяцы спецыяльным карэспандэнтам па трох краінах, калі не памыляюся, Гане, Малі і Конга, аднак разумны, прыязны Якаў Уладзіміравіч, галоўны лекар нашай літфондаўскай паліклінікі, рагучча запрагэставаў: пасля маёй «блакады сэрца», з якою я пад кіраўніцтвам мілай Каці Цалуйка, спецыялісткі па лячэнай фізкультуры, змагаўся ўвесь папярэдні год, ехаць у афрыканскую спякоту — легкадумна, небяспечна.

* * * * *

Салжаніцын, «Апрель Семнадцатаго».

Будзь ты хоць тройчы нобелеўскі лаўрэат, але проза гэтая — не мастацтва. Толькі што працы было ў яго вельмі многа, што працеваў ён зядла. Але ж чытаецца ад гэтага не лягчэй. Хоць трэба, і буду. Каб і думку сваю мець, і інфармацый пакарыстацца.

...Кончыгү!.. У гэтай прэйтэнцыёзнай абэржы ёсьць і жывейшыя раздзелы, аднак іх парашунаўча мала, і яны так завалены глыбамі мнагаслоўя, што нават і цярплювейшаму з чытачоў, ды ў дажджлівай вясковай сумоце, месцамі хацелася

проста пераступіць цераз «тягомотину», тым больш калі яна надрукавана на шырокай часопіснай старонцы, дый не адной, бязлітасным петьтам, які не для старых вачэй. ГТалавіну яго дваццацітомніка займае «Красное колесо». Цяжка ўяўіць мноства мужных, якія ўсё гэта адолелі або калі-небудзь адлеюць. А ён жа як быццам і скардзіўся, у «Літгазете» ці ў «Ізвестиях», гаворачы, што вось прыехаў, а большасць расіян не чытала гэтых твораў...

Ажно Кірыла Арлоўскі прыпомніўся. Як ён абураўся на адной сустрэчы ў ягоным «Рассвete»: «Что же вы за журналисты — я говорю, а вы не записываете?!» І рука без далоні, пакладзеная на кнігу пра яго, напісаную нейкім, не памятаю, бойкім масквічом, і важныя слова: «Книга, на которой будут учиться поколения...» Маштабы, вядома ж, далека не тыя — добры, мужны, заслужаны пісьменнік і распешчаны афіцыйнай славай сельгас-чэкіст... Тут больш падыходзіць Горкі са сваім «Самгінім», пра які таксама можна сказаць: «тяжелый случай»...

Словам, як ні ўздымайся, сціласць усё-такі абавяззывае ўсіх.

...Разоў некалькі ён публічна абяцаў не лезі ў палітыку, а вось жа на сваім марудна-доўгім шляху вяртання,— нібы Майсей з Егіпта, сорак гадоў па пустыні,— у Москву цераз Далёкі Усход, Сібір ды еўрапейскую Расію, прэ свой

добрнадзейны, тапорна даўні шавінізм, як быццам гэта — не палітыка...

* * * * *

Дзіўна яно — самотнасць, адзін на адзін з самім сабою, чаго аж лішне замнога.

А гэта ж наша доля, такая прафесія, хоць ты і любіш, разам з гэтым, і тое, што па-руску хораша называецца общэннем з людзьмі.

* * * * *

У майм «Проста і ясна» было трохі пра тое, што ў палаўніне трыщатых гадоў адбывалася ў Саветах. «Там такое робіцца...» — штосьці так было ў мяне, у канцы трыщата шостага. Было — бо тая старонка чарнавіка абачліва вырвана ў канцы саракавых або ў пачатку пяцідзесятых, калі я самацэнзураваў і гэтае апавяданне, цымяна спадзяючыся калі-небудзь надрукаваць яго. Так і даў у книгу «Ад сяўбы да жніва». Каб тое месца захавалася ў чарнавіку, можа, цяпер і вярнуў бы яго, хоць гэта і палічыў бы нехта моднай мадэрнізацыяй.

Сумняваўся я і пасылаючы апавяданне, пераклаўшы яго на рускую мову, Вігдорчыку¹⁰, а ён на маё сумняванне пісаў у сваіх заўвагах: «Ты в этом случае нисколько не преувеличиваешь,— это буквально так и есть, за очень малыми и

редкими исключениями». Датычылася гэта небяспекі ад сувязі з заграніцай і ўсенароднага збяднення,— таму дзедава дачка і пісаць стала рэдка, і грошай не слала. Мала пісалі тады і нам, брат Ігнат пасля свайго Беламорканала, а Валодзя яшчэ свабодны.

Вігдорчык ведаў больш за нас у Загоры. Пішу гэта, і ўспомнілася прысланая ім копія пісьма засакрэчанага сябра з СССР, рабочага, што скардзіўся на паўгалоднае выстойванне каля станка і так пісаў яшчэ, што мне запомнілася даслоўна:

«Солдаты и нужда маршируют по стране».

Жанчына ад мастацкай самадзейнасці гаварыла днямі па радыё:

— І сцэна раве, і зала раве, а трэба ж ціха співаць, ад душы!..

Так яна пра поспех іхняга ансамбля, поспех, які ёй не падабаецца.

А ў адной з наших мінскіх газет¹¹ днямі было інтэрв'ю з Булатам Акуджавай. Адказваючы на пытанне, чаму ў яго, былога франтавіка, няма ў песьнях батальных сцэн, ён адказаў:

«...Я скорее тихий поэт. Кто-то из литератороведов в свое время написал: «Высоцкий кричит, а Окуджава молится». Возможно, это верное определение». Сціпласць уважым, а без «возможно» абыдземся.

¹⁰ Пра яго ў апавяданні «Над фотаздымкам».

¹¹ «Советская Белоруссия». 1994. 10 сент.

* * * * *

З пачутага ад хлопцаў-землякоў у польскім войску і ў нямецкім палоне.

«Хам ты. рубяжэвіцкі, ты за год два дзецы зрабіў!» Так лаяліся мясцовыя яўрэі. Успамінаў Пашка Бунчук, з якім мы разам сядзелі ў акопе.

Хтосьці з Валожыншчыны (ужо забыўся хто) падараў сваё: «Танцуе, як валожынскі бугай на лёдзе».

Сёдач са Скідзельшчыны. Як сёння бачу: разбіаем гной на юнкерскім бязмежным полі, а гэты маўклівы, чарнявы дзяцюк успёрся на сахор, перадыхнуць, крыху задумаўся, а тады: «Так яно, браце, чалавечая жытка — што сарочка дзіцячая: кароткая і засраная...»

Вясёлы ён, такі рэгіянальны каларыт, такая зіхатлівая мазаіка на роднай карце. Нямала чулася ад берасцейскіх палешукоў, нашых наваградцаў, сяброў нядолі з Глыбоччыны, з-пад Беластока, Клецка... Што ўжо ў мяне і скарыстана ў напісаным, а што возьмем ды зноў згадаецца, часамі як быццам не надта дарэчы, але ж і на пацеху.

* * * * *

Даўнейшае, заходнебеларускае, вясковае.

Дасцілна вясёлая, дабрадушная руплівіца, што ўжо бярэцца на дзеўку, у нядзельку прыбіраеца на выхад у маладую кампанію. А яе старэнская бабуля пытаеца з ляжанкі:

— Уходжваць пойдзеш? Усё вы ўходжваеце цяпер. Мы даўней не ўходжвалі...

Успамінаеца пушкінскае: «...в наши лета мы не слыхали про любовь» і тое ў Коласа, дзе пра маці, што помніцца са школьнай чытанкі: «Яна ўжо збольшага ўхадзілася, цяпер спаважней варушылася»... У старэнькай уходжваць — і ад рускага ухаживатъ, і, чаго добра га, ад свайго ўходжваща. А зрэшты — «хто яго цяпер з усім усякім разбярэцца?». Яна ж яшчэ і хукала на электраліхтарык, па-вясковому «батарэйку», каб патушыць яе. Унучка пра тое «ўходжваць», расказываючы мне, дабрадушна смяялася. А яе старэйшы брат, ужо нядрэнны майстар «ўходжвання», з бабулінага хукання смяяўся з адчуваннем поўнай вышэйшасці.

А я ад смешнага колькі ўжо разоў выходзіў думкай да камп'ютэра, на які я таксама мог бы хукаць, не цямячы ў ім не толькі ў пароўненні з сынам-кандыдатам, але і з унукам-школьнікам. І мы ўжо — час ідзе! — таксама бываем камусыці смешнымі.

Абы толькі без фанабэрый, а так дабрадушна, прыязна, як было ў маёй сімпатычнай сваячкі.

* * * * *

І да такога ў нас даходзіла зусім нядаўна: так аб'яднацца з багацейшай, мацнейшай суседкай, што і бюджэт ёй падпрарадковаць, і нацыянальны

банк, зрабіўшы дзеля гэтага адпаведныя папраўкі ў нядайна прынятай Канстытуцыі.

Згадалася даўно пачутае ад старое маці: — Дзед бабцы купіў лапці, былі малыя — абсек пальцы.

Няўжо і такая мудрая палітыка народам нашым даўно прадугледжана?

* * * * *

Ахвотна перачытваючы, праз трыццаць пяць гадоў «Блуждающие звезды» Шолам-Алейхема, яшчэ раз, ужо далека не першы, не чытрымаў з ягоным гумарам — узяўся за аловак, каб адкрэсліць:

«Какой ты, с позволения сказать, Арчибалд?
Какой Буэрзэльс? Сказал бы просто, что тебя зовут Арчик, сын Береля,— и баста!»

Так у яго — пра рэпарцёра, якога можна было «принять за прирожденного американца»...

* * * * *

Вывад войскаў з Нямеччыны — ужо не «савецкіх», а «расійскіх» — няўдала стараліся і там, і дома паказаць па тэлевізары як нешта амаль-амаль святочна ганаровае... А праз увесь гэты парадны шык праходзіла міжвольнае пытанне:

«А чаго яны так доўга там былі?» Тым больш — у Прыбалтыцы, без анікай яе віны перад СССР?

Чарга за намі. Тут ужо справа зацягненіца, усё з-за таго ж «братэрства».

Уводзіць усё-такі куды лягчэй, чым выводзіць.

* * * * *

Гледзячы па тэлевізары перадачу пра балюча-страшны свет дзяцей, сабранных у прытулкі (па-ранейшаму) ад бацькоў (па-сучаснаму) алкаголікаў, слухаючы гэтых няяніных пакутнікаў, што і як яны гаварылі пра сваіх мам і татаў, успомніў:

Nazywam się Milijon — bo za milijony
Kocham i cierpię katusze¹².

І гэта высокая... убачылася рытарычным. Тут не мільёны, а сотні, дзесяткі, адзінкі цяжка дый немагчыма змясціць у душы...

Пазаўчора ноччу жахалі на ўёс неба над пушчай маланкі, за якімі далека ззаду пагружвала. Палаўна верасня, а там недзе навальнічыць, недабраўшы свайго за летнюю бязлітасна доўгую сухмень.

І думалася: ці мае жахалі — толькі ад жахнуць, моцна ўдарыць, ці разам з гэтым і жахнўща, вельмі спалохацца?..

А ўчора позна вечарам над маладымі бярозамі за дарогай заўсёды загадкава, ледзь не

---

¹² Я называюся Мільён — бо за мільёны люблю і пакутую.
(Адам Міцке віч. «Дзяды». Частка III. Імправізацыя.)

шчасліва-сцішнавата стаяў, амаль у поўні, месяд, а ляўей, ніжэй — раз-поразу вухаў пугач.

Згадаліся гдынськія ночы, ваенны верасень трывщаць дзевяятага, самы пачатак яго. Каля яны крычалі, пугачы, у прыморскім букавым лесе на ўзгорках, ранячы нашы маладыя душы. Бо гаварылася ў акопах, што гэта яны — пачуўшы першую кроў...

* * * * *

«Тroe на велосипеде» Джэрона К. Джэрона. Пасля яўрэйскага гумару Шолам-Алейхема — англійскі. Кніга цікавая яшчэ і таму, што я ж у пэўнай меры ведаю Германію, у якой адбываецца падарожжа. А які натуральны той гумар, што я, ва ўсёй яго нацыянальнай асаблівасці, смакаваў у альбіёнскай класіцы не раз і здаўна... І рантам такое сур'ёзнае (перакладаю):

«Мы ганарымся нашай гуманнасцю і цывілізацыяй, аднак, адкінуўшы набок крывадушнасць, усётакі павінны прызнаць, што пад крухмальнымі манішкамі ў кожным з нас сядзіць дзікун, з нечаканымі дзікунскімі інстынктамі; ён ніколі не знікне; часам ён нам патрэбен — і тады з'яўляецца на першае патрабаванне; але падкормліваць яго — лішне».

Такое ў містэра Джэрона — пасля не толькі дасціпна-едкага, але і прыкрага дзікасцю традыцыі апісання нямецкіх студэнцкіх паядышкаў, мензураў.

А я, чытаючы, успомніў, як наш Юрка Багушэвіч, не толькі празаік, але і суддзя рэспубліканскай катэгорыі па боксу, утварыў-такі мяне прасядзець побач з ім дваццаць дзве сустрэчы баксёраў з розных рэспублік. З суддзёўскага крэсла, зблізку бачачы ў тварах спартсменаў, амаль ва ўсіх, проста дзікасць. Асабліва ў аднаго беларуса, пра якога Юрка, апрайдуваючы любімы спорт, шапнүў, што хлопец той «закончыў толькі трэй класы» і ён «проста злосна б'еца», і ў аднаго латыша, старэйшага, лысага, з распратланымі рэшткамі доўгіх валасоў і выразам твару, азвярэлым яшчэ больш, чым у нашага суайчынніка, бо акрываўленым ад разбітага носа. Ён таксама «проста біўся», і гэта было агідна.

Як яно часта бывае пры чытанні таленавіта цікавага, паралельна ўспамінае ўсюсці сваё, унейкай бліжэйшай ці далейшай падобнасці.

Там, дзе адзін з герояў Джэрона зблытаў у нямецкім магазіне ein Kuss (пацалунак) з eine Kissen (падушка), мне згадаўся суд над нямецка-фашисткімі ваеннымі злачынцамі ў канцы сорак пятага года.

Калі на апытаць радавога падсуднага перакладчык, бландзініста-губаценькі савецкі лейтэнант, зблытаў die Küche i die Kirche. На пытанне суддзі, у якасці каго падсудны служыў у вермахце, той адказаў: «Bei der Küche», а лейтэнант пераклаў: «В кирхе». Суддзя не

паверыў, перапытаў, падсудны яшчэ раз сказаў тое самае, лейтэнант пераклаў таксама. І тут падсудны не вытрымаў — па-свойму шаплява, але гучней вякнүў па-руску: «Кухня! Каптенармус!» І нават засміяўся. Разам з усёй перапоўненай залай.

Паўтару: у снежні сорак пятага... Не памятаю, ці засміяліся ў пагонна-важным презідымуме і ў загарадцы для злачынцаў рознага рангу.

Амаль праз паўвеку ў тым усплёску смеху адчулася мне жудасць справы, дзеля якое ўсе там сабраліся...

У «Роднай прыродзе» — перадрук маіх замалёвак «Перад яе красой».

Перачытваючы багведама каторы ўжо раз даўні запіс пра раніцу ў зімовы лесе, дзе: «Прышадняўшы вуха трусінай шапкі, я спакваля настроіўся на калыханку ціхенъкага пошуму ў вершняку», не ўпершыню бачу ўсмешку мілага Міхася Стральцова, калі ён мне гэтае месца хваліў.

* * * * *

З многімі — толькі па тэлефоне, не ведаючы, не ўяўляючы добра, што там ды як там у іх дома; за тэлефонным нумарам — толькі голас знаёмы, толькі ўяўленне, нібы бачанне знаёмага вобліку. І гэта ў сваім горадзе, у іншых гарадах, у некаторых іншых краінах...

Таксама ж дзіўна гэта, неяк нават па-дзіцячы, з наіўнасцю жадання пазнаваць, даведвацца як найбольыш.

* * * * *

Прэтэнзіі значна большыя як на ўдзел у вырашальных гістарычных падзеях — бітвы пад Грунвальдам, пад Оршай,— і прэтэнзіі на беларускасць Касцюшкі, Міцкевіча, нават Дастаеўскага — раздражняюць і засмучаюць, вельмі падобна на «збеларушчванне», крываянне на «беларускі лад» песняў суседскіх — рускіх, украінскіх, польскіх, слухаючы якія, бывае і сорамна і балюча. Як сведчанне нашай беднасці, а можа, больш нашага жабрацтва пры сваіх нацыянальных багаццях.

* * * * *

У «Белым голубе» я разлічыўся з успамінамі пра «Кацюшу», упершыню пачутую пасля вяртання з палону. А яна мне нагадвае яшчэ і вясну сорак другога года, танец пад гэту мелодыю на хутарскім падворку, з хлопцамі і дзяўчатамі з маёй даваеннай кампаніі і з маладзейшымі, што пасталелі за час маёй адсутнасці.

Калі супастаўляюць гэтыя, на нейкі час бесклапотныя, нехта скажа — бяздумныя танцы ў той страшны час, з тым, што адбывалася на ўсходзе, дык ёсць тут і апраўданне, вечнае і

агульналюдскае — маладосць, што патрабуе свайго і ў нікога не паўтараецца. Я быў пасля перажытага за тры гады, мне ішоў дваццаць пяты, з адчуваннем не ўзялага ў свой час, а да таго яшчэ тое было, што толькі мае, патаемнае — я, цяпер можна сказаць, актыўна пісаў, быў закаханы ў тое, што рабіў, не толькі, як усе іншыя, закаханы — проста ў жыццё, у кагосяці з дзяячата, у радасць пачатку жыцця...

Недзе чытаў ці чуў, што Блантар унёс у гэтую, такую слाउнью, мелодыю нешта яўрэйскае, як Любан у нашу «Бывайце здаровы». Адам Русак падмацаваў яе беларускім словам, а Міхail Ісакоўскі «Кацушу» tym больш арганічней, таленавіцей — словам рускім, і яна хвалюе многіх.

Можа, і таму яшчэ, што песня гэтая, як сонца, пранізвала жах вайны чысцінёю надзеі на лепшае, што мы, вясковая моладзь, адчувалі ў ёй, разам з ужо нешматлікімі «байцамі»-акружэнцамі, якія выкруціліся ад вызваленія ў Нямеччыну і яшчэ не пайшли ў партызаны, вядома, разам з нашымі.

* * * * *

Іван Франко, кніга апавяданняў «До світла!». Пачынаючы з «Вівчара», «Малого Мирона», «Мавки» ў прозу яго ўступіла паэзія. Бо перад гэтым, у цэлым раздзеле апавяданняў, падабранных у 1976 годзе, выразна па «сацыяльнай

значнасці»,— веска пасля скасавання прыгону, шахцёры, муляры, лесарубы,— больш розуму, развагі і, ад гэтага, строгай сухаватасці.

А потым я пачаў учытвацца ў раскошу прозы аўтабіографічнай, «успамінальнай», як сёння ў нас часта і з кінкай гаворыцца, апавяданні «Оловець», «Мій злочин», «У кузні», «У столярні»...

Веданне польскай і трохі нямецкай моў добра дапамагае мне знаходзіцца ў асяроддзі яго герояў, у стыхіі яго «галіцкай» украінскай мовы.

Такая дробязь: «Обійтесь цыганське весілля без марцепаніў» весела нагадала польская, вастрэйшае: «Obejdzie się psie wesele i bez marcepanów».

...«На дні» і «Панталаха», два вялікія турэмныя апавяданні, гэта ўжо суправая, па-філасофску важкал проза, літаратура.

...Дачытаў тры апошнія ў томе — «До світла!», якое спачатку, непрачытанае, вынесенае ў загаловак кнігі, дарма здалося нібы плакатным, «В турэмнім шпиталі» і «Будяки»,— і нават уголос падзякаваў аўтару, балазе быў адзін у пакоі.

А яшчэ ж у яго сорак дзеяць тамоў, на трох мовах — роднай, нямецкай і польскай,— з чаго я чытаў калісьці, у вясковым юнацтве, аповесць «Борислав сміеться», у Мінску бачыў на гастрольнай сцэне «Украдене щастя» са славутым Амвросием Бучмай, з якім меў тады прыемнасць пазнаёміцца, пагутарыць з яшчэ двумя сябрамі ў

рэстаране, чытаў, вядома, вершы магутнага Каменяра, стаяў перад яго магілай, хадзіў па залах музея... Мала!.. І ўсё тое зроблена ім, у літаратуры і ў навуцы, толькі (думаецца сёння) за шэсцьдзесят гадоў жыцця, што і нягодамі было багата, і закончылася трагічна.

Чытаў недзе, што ён перапісваўся з Арэшчыхай. Таксама ж гэга не так сабе, не абы-што, як і дружба пані Элізы з нашым Францішкам Багушэвічам.

...Чытаю ў Івана Франка: «На споховастім бляшанім дасі». Праверый у Грынчанкі: спухово, спуховато — з нахілам. Зноў нашы слоўнікт не памаглі, нават і тыя, дзе мясцовыя гаворкі. А ў роднай вёсцы і ў наваколлі слова гэтая жыве. Ці адкос дарожны папраўляючы, ці кроквы ладзячы, гаворыцца: «Бяры, браце, больш спахова». Хоць мы і не блізка ад Украіны.

* * * * *

Усе варыянты сааўтарстваў у нашых маладых, пра якія часта чытаецца і чуецца, гэта ўжо не літарагура, а гандаль ёю, пад нявиленыкім покрывам неабходнасці выжыць.

* * * * *

У першым нумары абноўленай «Крыніцы» — многа і цікава пра Кірылу Тураўскага, ад якога і адхіляюся да запісу.

Рэлігійная дысцыпліна, «послушание» знізу даверху, падобная да дысцыпліны партыйнай: адмаўленне ад свабоды думак, уласнай волі, свайго сумлення.

Можна дадаць і пра жахлівую жорсткасць. Федарца, якога «выкрыў і пракляў» наш святы паэт, перад сцяццем галавы асляпілі, у яго вырвалі язык і адсеклі «правіцу»...

Пераклічка, як і ў дысцыпліне, з нашай нядауніяй і шматгадовай партыйнай паслядоўнасцю.

* * * * *

Кілаватым адвячоркам, выйшаўшы з аднаго аўтобуса, каб перасці ў другі, апынуўся ў густым, мітуслевым натоўпе. Падумалася: а як жа гэта — «любіць людзей»? Не ведаючы іх? «Не пажадай бліжняму твайму таго, чаго не жадаеш самому сабе». Дык гэта ж бліжняму, з веданнем яго... Нельга чытаць адразу бібліятэку, чытаць можна кнігу, з якіх бібліятэка складаецца.

Дома заглянью у Даля. «Ближний... всякий человек в отношении к другому; все люди друг другу ближние».

Ды я ж тут толькі пра тое, што адбылося, адчулася, пра сцішнавате адчуванне натоўпу, з герметычнасцю такога мноства невядомых, абсолютную большасць якіх ты ніколі не ўведаеш. А любіць трэба. Тут філософія, найвышэйшая мудрасць, аднак і недастаіковасць,

адсутнасць яе таксама ж бывае, находитць, і яна сумна-страшная, калі пачуцці твае ў атупенні злыбеднай стомы...

* * * * *

Учора пад вечар пазваніла Люда Вялюгіна і, плачучы, расказала, што Толя, як сказаў ёй доктар, безнадзейны — рак.

А я, наведаўшы яго... цэлых дванаццаць дзён таму назад, меркаваў, што ў яго, паколькі і ляжаў ён у неўралгіі, штосьці радыкулітнае. Дый не ляжаў ён тады, а сядзеў, апрануты, з апошнім нумарам «Полымя». І вось я столькі збіраўся пайсці да яго другі раз...

Зноў прыгадалася тое, як Толя любіў дзяцей. Нашы з ім колішнія, улетку пяцідзесятага, «спяктаклі» на паляне перад Домам творчасці ў Каралішчавічах. У «Чырвонай шапачцы» ён быў стральцом, а я воўкам,— «павалены стрэлам», ляжаў на спіне і аддаваў Богу душу, пускаючы ўтару папяросны дым, сабраны ў роце «напоўніцу». На вялікую, шматгалосую радасць малечы, сярод якое быў і нашы дзяўчаткі. І тое прыгадалася, з нарачанскаага лета шэсцьдзесят чацвёртага, калі Андрэю было восем год і мы, на праходцы дзвюма сём'ямі, майстравалі яму з Толем дэтэктыўную аповесць, гаворачы на змену,— адзін расказвае, другі рыхтуеца. У сталоўцы над возерам, дзе мы часта абедалі, малому падабаліся «свекольник» і блінчыкі. Дык

вось ён у дэтэктыве быў камандзірам баявога атрада з падвойным прозвішчам БлінчыкСвякольнікаў, а галоўным сувязным у яго быў пан Яцына, кульгавы дзядок, удавец, у хаце якога мы чацвёрты год жылі. Помніца Толевы выгукі: «Стой! — закрычаў з-за куста Блінчык-Свякольнікаў.— Яцына, акружай!..» і шчаслівы смех майго хлонца.

...Учора блізу гадзіну прасядзёў у Толі. Ён, відаць, і сапраўды на адыходзе: і ледзь варочаецца, і хрыпіць увесь, і вельмі невыразна гаворыць-мармыча, а перапытваць няёмка. Ён пытаеца пра навіны, я штосьці гавару, трymаючыся на жалю вартым аптымізме, а ў ім жа, такім вясёлым калісці Анатолю, столькі пакутаў, якія чортведама навошта даюцца чалавеку на адыходзе...

Разумны, відаць, з гранічным адчуваннем галоўнага, ён заўважыў паўзу ў маіх намаганнях сказаць яшчэ штосьці патрэбнае, падаў руку, нават паціснуў маю, сказаў: «Будзь здароў! Калі выберуся — пагаворым яшчэ». А сам панурыўся ў пакуты, мяркуючыся павярнуцца тварам да сцяны. У светлай, залітай сонцам палаце,— як для кантрасту.

Цяжка гэта — ілгаць замоўчаннем блізкаму чалавеку вельмі, бо канчаткова, істотнае для яго — пра сапраўдную хваробу. Так у мяне і дагэтуль бывала — з Янкоўскім, Стральцовым,

пляменніцай... А самі ж яны, калі не ведаюць, дык здагадвающца пра сваю асуджанасць.

Спытаўся ў яго, развітваючыся, каму перадаць прывітанне. Назваў яму Танка, Панчанку, ён кіўнуў на згоду і буркнуў-дадаў: «І Вітку».

Дома я неўзабаве, трохі перадыхнуўшы ад цяжкага ўражання, пазваніў хлопщам, перадаў яго прывітанні. Максім, як заўсёды апошнім часам, увесь у стогне-нараканні на сваё і на агульнае. Пімен даволі хутка стаміўся гаварыць у трубку, папрасіў нават нумар майго новага тэлефона, сказаў дачэ запісаць яго. Найлягчай пагаварылася з Віткам, найстарэйшым і найболыш светла настроеным.

...Учора, надежна выступіўшы на «Першай міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі дырэктараў літаратурных музеяў», перад нашымі, рускімі і ўкраінцамі, пайшоў у Дом літаратора, хоць туды было яшчэ ранавата.

Сонечны дзень, жаўталісце. Памалу ідучы, падумаў: а чаму ж гэта мне не выступіць на развітанні з Анатолем? Напярэдадні, калі Зуёнак па тэлефоне прапанаваў, я адказаў няўпэўнена, змагу — не змагу... Але выступіў надзіва стрымана, у пароўненні з Васілём Васільевічам, які, адкрываючы паніхіду, расплакаўся.

Амаль усе, што выступалі — хто на паніхідзе, хто над магілай, хто на памінках, суседзі па дачах на славутай Лысай гары, гаварылі, як Толя ўмеў

дружыць з малымі. Я тады, слухаючы кагосыці, успомніў прыгожую клетку з парабакай чачотак, я кую ён прынёс нашай старэйшай на сёмы дзень нараджэння. Дома, калі сказаў пра гэта жонцы, яна нагадала мне мой цяжкі канец сорак дзесятага года, калі ён, Толя, быў адным з тых найбліжэйшых, якія не адхінуліся...

Зуёнак і Гілевіч удзячна гаварылі ў выступленнях пра Вялюгіна — рэдактара пазії — іхній і Іншых сяброў. Я гаварыў пра гэта таксама, дадаўшы, як некаторыя з калісъці маладых, увабраўшыся ў сілу, заплацілі настаўніку-сябру чорнай няўдзячнасцю, пра што ім сёння варт падумаць... Намёк мой, як мне пасля сказаў і сёй-той, быў зразу меты.

...Забыўся пра яшчэ адно. Гаворачы мне пра тое, што рэдактарам яго першага зборніка быў Вялюгін, Гілевіч сказаў, што такая ўдзячнасць — назаўсёды.

А я расказаў яму, як у восемдзесят восьмым годзе ляжаў у адной бальнічнай палаце з Крапівой і быў амаль санітарам старому, нямогламу, сляпому і глухому, памятаючы, як ён выратаваў мяне прадмовай да першай кнігі. Танк і Лужанін парайлі Крапіве падтрымаць мяне закрытай рэцэнзіяй, а пазней, яшчэ раз парайлі даць рэцэнзію прадмовай. Ніл здзівіўся, што прадмова — з закрытай рэцэнзіі, а мне як быццам дзіўна стала і гэта, і тое, што я дагэтуль не напісаў пра такі дзвайны ўдар аўтарытэтам

старэйшага таварыша па тым гордзіевым, забаронна-цэнзурным вузле, як! быў аблытаў, заціснуў мяне немагчымасцю друкавацца. Лынъкоў пагаварыў у ЦК, а Крапіва сёкануў І дасек у выдавецтве. І сапраўды — такая ўдзячнасць назаўёды.

...Увечары, не адкладаючи «на свежую галаву»: Ужо ж відаць, з кожным днём выразней, што хутка, хутка, а ўсё роўна ашукваеш сам сябе, нейкая сіла ў табе гаворыць: «Не я... Не я...» Ну, а што было б, калі б інакш — «хоць жывы ў зямлю лезъ»?..

* * * * *

Нечакана, як гэта і бывае заўёды, засмияўся ў вячэрний самоце, успомніўшы: «Барбарами добра отшмаровав, в Сибирь на поселение сослать...» Так памятаю, а ў Мікалая Васільевіча (праверыў) трошкі інакш: «...добра барбарами шмаровать и в Сибирь на каторгу заточить». Добра яно — пасля нялёгкага, што назбіралася ў душы, асвяжыць яе смехам. Толькі ж я і ў адзіноце сваёй смяяўся не адзін, а з братам Мишам, жывіа ўспамінаючы наша юначае захапленне Гогалем.

Што да поўнай дакладнасці ў цытаванні з памяці калісьці і неаднойчы прачытанага. Неяк міжвольна і часта бывае ў мяне такое: інтэрпрэтуюш любімае на свой лад. Але ж — і гэта галоўнае — застаецца, жыве ў табе адчуванне

радасці ад па-сапраўднаму смешнага, што і ўпершыню ўразіла цябе і потым неаднойчы паўтаралася,— такое глыбінна-натуральнае і незнішчальна свежае сваёю аздараўляючай сілай.

* * * * *

Вучоны друг, якога шчыра паважаю, на памінках па ягонай маме гаварыў, як яна, усё жыццё цярплівая, маўкліва гераічная жонка «ворага народа», усё жыццё любіла людзей. Перад самымі сваімі, вельмі нялёткімі канцом казала сыну і нявестцы: «Я вас люблю». Тут штосьці ўзварушліва, светла дзіцячае — са старэча развітальным. «Я люблю цябе» — найбольшае, што можна даць, і «я не люблю цябе» — найбольшае пакаранне. Так у малых. Падобна і ў старых, нямогла-бездапаможных на адыходзе,— такое збліжэнне самага істотнага.

* * * * *

У мастацкім музеі ройна ды шумна ад малодшых школьнікаў. Пазнавальнная экспурсія. Розных памераў карціны на ўсіх сценах, а пасярэдзіне залаў скульптуры, паасобныя і групамі, бюсты, бюсцікі. Усяго выразна густа і не разлічана на малеч.

Некалькі дзяўчыннак, не вельмі стрымана шчабечучы, праходзілі каля апошняй перад выхадам з залы скульптурнай групы, і адна з іх не

вытрымала — ткнула пальчыкам у мarmуровавую, акуратна стуленую «попу» нейкай стара-даўніяй, вечна маладой грацыі — на развітанне і з падзякай.

* * * * *

Кандыдат медыцынскіх навук выступае па радыё, ушчэнт запалохваючы слухачоў чарно-быльскай павальнай згубай для ўсіх і раячы, як ад гэтага ратавацца.

Да навуковага па модзе прымешваецца і рэлігійнае — карысць ад пастоў, са спажываннем «жывога соку» з яблыкаў-паданак, «цем боляя што цяпер, як у народзе гаварыцца, спасаўка». Можна і ў царкву сходзіць, кажа ён,— «эта тожа няшюха».

* * * * *

Адзін з шумнейшых актыўістаў адраджэння, перад гэтым член кампартыі з самых ранніх па ўзросце, пасля зядлы праваслаўны, кажуць, ужо збираецца пераходзіць ва уніяты.

І хочацца спытаць у яго: — А білеты ў вас таксама ж будуць? Бо ўсё роўна ж палітыка тут, разнавіднасць яе, не надта замаскаваная.

* * * * *

Валодзя Ахлап, сірата, вельмі рана пачаў гаспадарыць. Арэ падлетак, злуеца, лаеца на каняжыну, а пасля і на песню яго павяло:

Ой, палын, палын, зелле

горкае, а мая доля яшчэ горшая...

І не больш, відаць, яму з той песні запомнілася, ад кагосьці яе пачуўшы.

А вымаўляю ён па-свойму: пайін, гойкая, Ваёдзя.

Песню тую нехта ж пачуў ад бедака-аратага. Бо ў вёсцы потым смяяліся, прыгадвалі, калі ўжо ён і падрос. Ня злое на смяяліся. А ён на мянушку сваю, якая ад бацькі яшчэ, а можа, і ад дзеда, адгукаўся.

Адкуль яна? Ад чаго? Найбліжэй, відаць, ад польскага ochlap, аб'едак. Да беднасці спадчыннай падыходзіць, бо і маёнтак пана Лісіцкага быў блізка, і доля «гойкая» была яшчэ ў «Ваёдзевых» дзядоў, бацькоў, спачатку прыгонных, потым парабкаў, на ochlapach, аб'едках з панскага стала.

...Здзек з энтузіястай.

Нашы загорскія пажарнікі (пры Польшчы) у найболышы агонь пасылалі яго — Валодзю Ахлапа, хлопца гарачага і дружнага. А каб ён сам не загарэўся, лупілі па ім з брандспойта, рагочучы. А ён і не здагадваўся пра гэты вясёлы здзек і потым дабрадушна, заікаста не злаваўся.

* * * * *

Наша маці, нешта закончыўшы або растраціўшы патрэбнае, часам казала:

— Ну, па ўшысткім пшыказанні, пaelі і палізалі.

На ўазе мелася «дзесянцёра пшыказань», дзесяць Майсееўых запаведзей. Маміна маці з шаснаццаці гадоў служыла ў маёнтку пана Анцуты пакаёўкай, пані вучыла яе малітва па кантычцы. Можна думачь, што прыгаворка адтуль. З даробленай канцоўкай — каб весялей.

Дарэчы, і пра яўрэйскія філактэрыі, скуранныя кубікі-скрыніачкі з тымі запаведзямі на пергаменце, што для ранішняй малітвы прыматоўваліся вузкімі раменъчыкамі да лба і левай рукі, гаварылася: «жыдоўскае дзесянцёра». Мойняя сувязі ішлі і туды, шырэй.

* * * * *

Лаянка *навоттабе* — адно слова. Паказваючы хвігу або і нешта большае. Бо гэта ж бабскае, калі яны счэпяцца, дый на волі, на свежым паветры, маючы трохі часу.

* * * * *

Бабулі за восемдзесят. Адказваючы на пытанні радыёжурналісткі, успамінае сваё горкае маленства, як яны нават хадзілі з маткай жабраваць. Любоў, пяшчота наўздангон:

— Мама мая, пакойнічка, і кажа...

* * * * *

Сябар смяецца:

— У Беражне нашым рассказваюць, што ў Жукавым Барку пры Польшчы быў малады,

вельмі прыгожы поп. Дык на Вялікдзень бабы адна перад адной лезлі да яго хрыстосавацца.

Запісваючы гэта, я міжволына, замест «адна перад адной», ужыў сваё загорскае працёпам лезлі. І зноў падаўся ў слоўнікі — дарма.

* * * * *

— Бульба сёлета благая. Дзіва што — такая сухмень была. А ад дажджу пасля яна ўжо цэху не ўзяла.

Само ўмяне так сказалася ў гутарцы. І адразу падумаў: адкуль жа ён, той загорскі цэх? У нашых слоўніках не знайшоў. У польскім *sescha* — уласцівасць. Тады яшчэ: *sescha probierca* — пробная адзнака якасці. Бульба не набрала належнай спеласці.

Гаварылася так і пра чалавека, які, скажам, пагарэў або ў нейкую іншую бяду трапіў, што ён пасля гэтага ніяк цэжу не возьме.

* * * * *

Элегантная спадарынка, інстытуцкая выкладчыца, і так прыемная сваёй мілавіднасцю, а як сказала зямлячка пра нядаўнє наведанне роднай вёскі, а там і пра такое: «Чую раненъка — мамка мая шамоль-шамоль за перагародкай і пайшла...» — стала яшчэ мілейшай.

У слоўніках «шамолю» зноў жа не знайшоў. Ды ўжо ж і наракаць на іх, на слоўнікі, апрыкрада.

* * * * *

Яму трэба папрасіць прабачэння, а ён прыносіць пррабачэнне, значыцца, сам пррабачае.

І пішацца, і гаворыцца так нашымі журналістамі і пісьменнікамі, — ад рускага приносить извинения, извиняется.

* * * * *

Маем добрае, ёмкае слова: збожжа, збажына, адпаведнае рускаму хлеб у шырокім значэнні. А зноў жа пішам, гаворым па радыё і з тэлеэкрана з халуйскай руплівасцю: збожжавыя — ад рускага зерновые.

Чаму ж тады яшчэ і не бульбавыя?..

* * * * *

Дзень пачаўся (у 4.30) з палёгкі ў думках пра маю юнацкую двухмоўнасць у перапісцы нават з Мішам, пра што, можна сказаць, і нялёгка думалася днямі, калі парадкаваў яе. Вайсковатурэмная цэнзура патрабавала пісаць па-руску, каб лягчэй было цэнзураваць, а потым, у трывіцаць дзесятым, салдат салдату павінен быў пісаць па-польску, бо ягоны, Мішын, 83-ці «карны» полк быў ужо «ў полі», кінуты з Кобрына пад Чанстахову, а мы ў Гдыні былі амаль на ваенным становішчы. Аднак жа і потым, з Мінска, я пісаў яму ўперамешку. Апраўданне, калі мне трэба апраўдвацца, такое: тут у нас і сямейная традыцыя, перапіска з савецкімі

свяякамі, цесная і шчаслівая сувязь з рускай літаратурай, а потым яшчэ і перапіска з Вігдорчыкам, Булгакавым...

А палёгкую я адчуў ад прасвялення думкі, што двухмоўнасць, а дакладней, трохмоўнасць, улічаючы і польскую мову, любоў да польской літаратуры, ішла, ідзе ад патрэбы ў братнай лучнасці людзей. Можна згадаць яшчэ і кнігі ўкраінскія, дзякуючы трашчыцкай бібліятэцы Гарошкаў, што мне да Гогаля дадало Шаўчэнку, Кацюбінскага і іншых.

Словам, патрыётам роднага я быў, а нацыяналістам, хоць у нейкай меры, ніколі. Што трэба было тады і трэба сёння.

Успамінаў сёння А. Г. Астроўскага і Уладзіслава Бранеўскага, — як яны ў палаўніе пяцідзесятых гадоў, кожны па сабе, хвалі маю рускую і польскую мовы, Арсений Георгіевіч безагаворочна, а Уладзіслаў дадаўшы: «Jako kresowiak»¹³, на ўвазе маючы спеўны акцэнт.

Чытаючы, а тады і перадрукуюча пісьмы да Мішы ў турму, рады быў, як... ну, няхай сабе толькі як яны зусім нядрэнна гавораць пра маё юнацкае самавуцкае веданне рускай мовы. З польской было ўсё такі інакш — школа. А з украінскай, якое не было бліжэй, чым Гарошкава камора, а потым месяцы вайсковай службы ў

---

¹³ Як жыхар «усходніх крэсайд».

Хэлме, дзе я пасябраваў з украінцамі, да часу пасляваеннаага было ў мяне значна бядней.

* * * * *

На гэтым тыдні двойчы прыйшлося цяжка пахвалявацца.

На паседжанні рады Саюза пісьменнікаў, калі Савіцкі, што любіць амаль на кожным сходзе даваць падканец высакапафасны акорд, зачапіў і мяне,— што я, народны, нічога, маўляў, не раблю для справы адраджэння. «Я рабіў гэта яшчэ тады, калі ты працаваў у ЦК і не даваў мне гэтага рабіць». (Аплодисменты, смех.) І хапіла б такога адказу, а я загарэўся, панёс і пра мітынг у падтрымку ўвядзення войскаў у Чэхаславакію, і пасылку ім Снечкусу стэнаграмы выступлення Пяткявічуса...

Ды тое пераняслося лягчэй. А вось учора, калі М. другі раз пазваніў, каб прадоўжыць сватанне ў «Народную газету», я выказаў прадуманае — і пра двухмоўнасць газеты, і пра выступленні Будзінаса і Якубовіча... Дастойна, доказна, аднак пасля пяці гадзій за машынкай, перад гэтай тэлефоннай гутаркай, яна не прайшла для нерваў лёгка, хоць і прагуляўся па парку, па сонечным марозіку адвячорка, і нават паспаў гадзіну пасля гэтага. Галава балела, як і колі дагэтуль, і сэрца таксама.

Трэба ўсё-такі больш думаць пра галоўнае.

Учора ўсмак папрацаваў над падрыхтоўкай сёлетніх запісаў для публікацыі. Цяпер прадоўжу перадрук, як быццам скінуўшы з сэрца лішне цяжкае ў дарозе.

* * * * *

Паўза ў работе. Па Гогалю: «Иду я — идет работа...» А я не іду наперад, дык і не ведаю, што рабіць. Чытаю.

У «Немане» — успаміны бацькі Багдановіча. Гэта цікава, так расказаць пра час і пра сябе ў tym часе, гаварыць, што табе хочацца. Пакуль што ў яго пра маленства, сям'ю, свой род. І «як найболыш падрабязнасцей», як вучылі вялікія.

Прачытаў «Масееву книгу» Сяднёва. Штосьці падобнае на маю «Пішу як жыву», нават і выдадзена шэршніка-падобна, і ў tym самым Маладзечне набрана-надрукавана. Зроблена зусім па-свойму, спачатку гэта здавалася дзіўным, але цэльнасць уражання атрымалася, і чытаў з цікавасцю.

...Чытаю далей Адама Ягоравіча. Трохі як быццам і рыхлавата пайшло і зацягнута, але пайду да канца.

Сёе-тое з нядаўна падараванага: «Радаводнае дрэва» Генадзя Кісялёва, «Пакуль не завялі кветкі» Алеся Масарэнкі, «Ледніковыя валуны Беларусі», падараваную Радзімам Гарэцкім у Таргунах.

Добра было там, у роднай вёсцы Леанілы Усцінаўны¹⁴, у школе, душа якое выхаванка Федзі Янкоўскага, Ганна Парфёнаўна Корсак. Там і сказаць можна: жыве Беларусь!

* * * * *

Неяк быў жыва, выразна падумаў пра тое, як гэта некаторыя адраджэнцы час ад часу зноў падкрэсліваюць, што ўдзельнікі Дзядоў у кастрычніку 88-га, разагнаныя міліцыяй, ад Усходніх могілак і ад Курапатаў вярталіся «ўжо не як насељніцтва, а як народ». Ці не залішне гэта саманацэйна, перабольшана?.. Ва ўсякім выпадку, ёсьць жа нямала і такіх, што сынамі народа, народам адчувалі сябе і «трохі» раней...

У пэўнай сувязі з таким наўным патрыятызмам згадаем і тое, як на прыёме нашых маладых літаратараў у Саюзе пісьменнікаў яшчэ СССР адзін з іх патрабаваў для свайго выступлення перакладчыка з беларускай мовы; як на беларускім вечары ў зале імя Чайкоўскага, наладжаным для маскоўскай дыяспары нашым пасольствам, маладыя энтузіясты абурадліся, што гардэробшчыца гаворыць з імі не па-беларуску; як на паседжанні рады ТБМ, куды я зайшоў, адзін з членаў рады, работнік Акадэміі навук, пералічваючы беды беларусізацыі, сказаў, як ён

чуў у «Кнігарні пісьменніка», што адзін з народных «гаварыў з суседкай па-расійску». Аказалася, што гэта быў я...

* * * * *

Дробязь: на вечары памяці Семяжона я гаварыў пра яго ў маладыя гады як пра элегантнага афіцэра, згадаўшы «тонкага дасціпніка» Вялгогіна, што «абцасікамі ляся, ручку цмок!» — так пра нашага Юзіка.

І не дробязь тое, як я з ім у дзень юбілею правёў усю раніцу — над зборнікам выбранных перакладаў і адзінаццатай кнігай «Пана Тадэвуша»...

Аляксей Дудараў у сваім выступленні са шчырай пашанай гаварыў, а пазней, дагнаўшы нас з Гілевічам на вуліцы, дадаў, што гэтая пашана — да старэйшых, «стараражымных», як яны ўмелі і ўмеюць сябраваць, быць паслядоўнымі ў гэтым, «чаго не скажаш пра маладых».

Ляўон Баршчэўскі вёў наш вечар, папярэдзіў яго добрым словам. Потым выступіў належна і Алесь Разанаў. А больш маладых не было і ў зале. Зрэшты, як і на іншых вечарах, нават тых папярэдніш, пра каго было столькі нагаворана ў найвышэйшых танах — Геніюш, Арсенне вай...

¹⁴ Чарняўская Л. У. (1893-1976), пісьменніца, жонка Максіма Гарэцкага.

* * * * *

«Героя навачаркасской трагедыі праводзілі ў апошні шлях.

Растоў-на-Доне развітваўся з Мацвеем Шапашнікам — чалавекам, які цаною свайго лёсу 32 гады таму назад выратаваў тысячы людзей.

2-га ліпеня 1962 года, калі рабочыя Навачаркаскага электравозабудаўнічага завода выразілі масавы пратэст супраць рэзкага павышэння цэнаў на асноўныя прадукты харчавання, генерал-лейтэнант Мацвей Кузьміч Шапашнікаў адмовіўся выкананец загад страляць у народ.

Герой Савецкага Саюза Мацвей Шапашнікаў, які атрымаў Залатую Зорку за фарсіраванне Дняпра ў 43-м, быў звольнены з арміі ў першы ж пенсійны дзень і нізынуны ў поўнае палітычнае забыццё. Яго выключылі з партыі, яму забаранілі з чым-небудзь выступаць. Аднак зламаць яго не змаглі.

Гэта — паведамленне «ІТАР — ТАСС», надрукаванае ў «Ізвестіях» за 29 чэрвеня г.г.— 21 радок у трох колонках на другой старонцы, дзе «События и комментарии».

Нешта ў пачатку ліпеня, у Крынічным¹⁵, у пазычанай у суседа для прагляду кіпе газет я заўважыў гэтую заметку, як належыцца. А потым

і раз, і два, і больш прыходзіла думка, што такое толькі «прыняць да ведама» — мала. Знайшоў гэта ў бібліятэчнай падшыўцы ў Доме літаратаў, выпісаў, а дома пераклаў і вось...

І вось нічога не хочацца дадаваць.

* * * * *

Пасля пахавання шаноўнай, мілай і герайчнай Ларысы Іосіфаўны Гарэцкай у мяне была гутарка з выпадковай суседкай у аўтобусе. Пра смерць, пакуты перад ёю. «Калі Бог, як вы кажаце, ёсьць, дык як жа гэта жорстка з яго боку — так абыходзіцца з людзьмі! Няхай ужо старэйшыя — яны паспелі награшыць, а завошта хс так сурова, бязлітасна, несправядліва з дзецьмі?..»

А жанчына тая, незнаемая, як пазней, на памінках даведаўся,— дачка «ворага народа», змалку пакутніца, цяпер веру ў Бога, адзінасущальную, сумленна сумяшчае з навуковай працай.

* * * * *

Пімен прыjemна здзівіў званком. Пагаварылі — от сабе, пра нашу беднасць, павіншаваліся з Новым годам. Слабы ён ужо зусім, і па гаворцы бачна...

А праз дзень пазваніў і Максім. Між іншым, пасміяўся з «прэстыжных» Усходніх могілак, называўшы тых помнікі «прэзідымам». «Справа натхняльнікі, злева апяўальнікі. Не, я паеду

¹⁵ Пасёлак над Нёманам на Наваградчыне, дзе лежіцца Я. Брыля.

дахаты!..» Гэта — пра родную Пількаўшчыну, дзе ён увосені быў, выступіўши ў Мядзелі, потым наведаўшы родную хату, магілы бацькоў...

Калі ўжо і пра гэта думаць, дык мне ні загорскія, пры дзядах, бацьках, браце і пляменніках, ні маласельскія, пры Мішу,— не ўсміхаюца. Аголенасць, запушчанасць, панылья, няўтульныя... А што інакш? А можа, і не трэба пакуль што пра гэта? Валодзя Калеснік, калі мы з ім развітваліся, сказаў, што выглядаю я добра, што пажыву яшчэ доўга, а мне і няёмка было пры яго крайней зблажэласці ды нямогласці, і нібы зайдрасць у яго заўважалася, і нібы адчуванне ў мяне віны за тое, што застаюся, столькі ўжо бліzkіх перажыўшы...

Сёння збяромся, камісія па ягонай творчай спадчыне, і будзем раіщца, з якім варыянтам звязрнуцца да міністра культуры: збор твораў у чатырох тамах ці добры трохтомнік выбранага літаратуразнаўства і, дадаткова, кнігу аўтабіографічнай прозы. І ў адным, і ў другім варыянце ёсьць свае плюсы і мінусы, і цяжка прадбачыць, які з іх, варыяントаў, лепшы.

Праглядаў яго кнігі, прыкідваў. Нямала зроблена і добра, а што і выдатна, і бачыцца цяпер гэта ўжо як быццам выразней. Так думалася, калі перачытаў «Будзённы дзень з Максімам Танкам», а ў снежаньскім «Полымі», чытаючы артыкул пра Алеся Каско,— першае

слова Валодзева пасмяротнае! — яшчэ раз убачыў ягоную глыбіню, шырыню і вобразнасць.

...Позна ўвечары ўчора пазваніў з балыніцы Вітка, упершыню назваўшы мяне Ваня. Як Траяпольскі калісці, пасля майго слова пра Шырму, адзін толькі раз замест Івана Антонавіча. Ён ужо дзесяць дзён пад кронельніцай, але не званіў «у твой цяжкі час», на ўвазе маючы Валодзю...

* * * * *

Чачня?..

Як нізка гэта, неразумна, подла!.. Каб жа хоць не ўблыталі і нас, беларусаў, у гэта крыававае бесправсвেщце!..

ДЗЕВЯНОСТА ПЯТЫ

Залачоныя, абтыканыя каштоўнасцямі шапкі высокага і найвышэйшага духавенства на закладцы першага каменя пад аднаўленне храма «имени Христа Спасителя». Якое мнóstва іх, гэтых шапак! А найбліжэй на тэлеэкране паказана тая, што на патрыярху. Зарагатаў, уявіўшы: а каб зайсці ў такой у трамвай ці ў аўтобус?

Многа новых папоў. Замаскаваліся бародамі ды клабукамі — не дабярэшся да простага чалавечага выгляду. «Православие, самодержавие и народность» — зноў?..

Прыгнятаць іх па-варварску, знішчаць, вядома ж, не трэба было, але ж і верх над сабою даць па-ранейшаму — таксама ці варта?

* * * * *

Перакладзю «Залатую ружу» Паўстоўскага. І ўспамінаецца тое, што мне ў лістападзе семдзесят дзесятага, у пражскім тэатры, гаварыў паўшэптом Сяргей Залыгін: «Ты эти свои сопли размазывай на своем лице, а нашему журналу они не нужны». Гэта — Твардоўскі Паўстоўскаму, бракуючы аповесць. Несправядліва, груба. Хоць і бачыцца месцамі, скажам так, жыдковатостъ его обстоятельности.

Успомнілася, перакладаючы «заразную» любасць да лесу і веданне яго, як ветлівия паллякі-«паксаўцы» ў канцы семдзесят другога званілі мне, пыталіся, ці прыму я іхнюю літаратурную прэмію, і, як галоўны козыр падаўшы, сказаі, што ў іх яе прыняў пан Канстанты Паўстоўскі. Было прыемна згадзіцца.

...Зноў ад машынкі да спыштка, ад яго лясных паходаў з Гайдарам — да нашых з Валодзэм Калеснікам гутараў каля рыбацкіх вогнішчаў, пра што я днём, слухаючы, гледзячы па тэлевізары мотальскія «калядкі», да патаемных слёз шчасліва ўспамінаў і думаў, што пра такое трэба і яшчэ пісаць.

...Як і раней бывала разоў колькі, побач з тым, што расказаў Залыгін, успаміналася, як Але́сь

Адамовіч гаварыў мне калісьці, што для яго Паўстоўскі — такі пісьменнік, што «можа быць, а можа і не быць...».

* * * * *

Двухтомныя слоўнікі, беларуска-рускі і наадварот, пакінуў унукам. Нядыўна па тэлефоне далікатна спытаўся ў Волечкі, ці патрэбны яны ім, на што яна, восьмікласніца, пераканана адказала: «А як жа!» А самому перакладчыку нязручна без іх, асабліва калі ўвабешся ў кветкі ды ў зёлкі. Учора дастаў сабе выпадкова першы пасляваенны аднатомнік «Русско-белорусский словарь» з 1953-га, які калісьці мы — на бязрэйбі — радасна віталі, у тым ліку і я. Потым ён многа і справядліва крытыкаваўся, аднак... Я вось пра гэтае аднак, адхіліўшыся ад перакладу.

Робячы штосыці новае, вельмі патрэбнае, робячы яго (каб жа заўсёды!) лепш за папярэдніе, тое ранейшае, папярэдніе не кешкаць трэба з пагардай, а проста толькі адкласці, каб потым нават і вяртацца да яго, знаходзячы пэўную карысць. Бо не магло ж, як нам ні дрэнна было з гэтым у той час, столькі людзей займацца глупствамі ці шкоднасцю, тым больш такіх людзей, як Колас, Крапіва, Глебка, Лобан, у патаемным, «сокровенным» усё-такі сапраўдных патрыётаў.

* * * * *

«Вы што робіце?.. Ага! А я што? Я раблю кнігі!»
Можна і з клічнікам. Хопіць і аднаго.

Так падумалася, з адчуваннем усё ж такі годнасці, пазаўчора, на тэбээмайскім вечары («Чаго вам хочацца, панове?»), дзе таксама трохі падпісваў кнігі, што асабліва прыемна — школьнікам старэйшых класаў, хлопцам і дзяўчатаам. Выступленне зноў жа імправізаваў, маючи галоўную думку і два адпраўныя імені — Міцкевіч (пра нашу мову) і Талстой (Сяргей Львовіч пра бацьку: «Знал он и украинские и белорусские песни»). Здаецца, выйшла тое, што трэба.

Калі загаварыў пра школы, успомніў пра Янкоўскую і Калесніка, а таксама пра таргуноўскую школу. Потым да мяне падышла незнаемая, і мы хораша пагаварылі пра яе настаўніка ў брэсцкім педінстытуце, Уладзіміра Андрэевіча. Няма ў нас, тубыльцаў, візітных картак,— вось і яшчэ адно безыменнае знаёмства, хоць яна і назвалася, чаго ў мітусні не запомніў...

Затое Ганна Парфёнаўна пазваніла з Таргуноўчора раней, чым я цяпер пішу, нешта ў восем з мінутамі. Глядзла вечар па тэлевізоры.

* * * * *

Рэабілітацыя, кампенсацыя — усё гэта так, але ж і вам. паважаны за лагерныя пакуты і за

шаноўны ўзрост старэйшы калега, таксама трэба падумаць, што не паэзія вінавата ў вашых пакутах,— завошта ж вы здзекуецеся з яе, нашай роднай паэзіі, бясконца друкуючы свае «пугі?..

* * * * *

У апошнім нумары «Літгазеты» многа пра Чачню, як і ў іншых нумарах за студзень, але толькі адна масквічка з кіёска «Союзпечати», трэба думаць, немаладая і інтэлігентная, сказала аўтару нататкі:

«Зря они так, если считают себя умными людьми. «Хаджи-Мурата» Толстого почитали бы, прежде чем вводить войска».

Думаў днімі пра гэтых «если умных» і так: спачатку не ўлічылі англійскага вопыту ў Афганістане, а потым да река га на Каўказе...

* * * * *

Уздрыгваю і плачу. Ад прастаты і яснасці? Яшчэ ад нечага другога?..

Не ўпершыню такое ў мяне, чытаючы талстоўскія «Акулу» і «Саскок» — цяпер у добрым Скрыгановым перакладзе, які не перашкаджае мне яшчэ раз адчуць арыгінал.

* * * * *

Дайшоў аж да юнацкай радасці — пераклаў і, здаецца, удала цудоўны верш Буніна «И цветы, и шмели, и трава, и колосья...». Па тэлефоне

прачытаў Сёмуху спачатку арыгінал, а потым пераклад, і Васіль сказаў: «Ну вось, а вы прыбядняліся!» Пра тое, што я хацеў, каб у «Залатой ружы» вершамі заняўся нехта іншы.

* * * * *

Учора, прыйшоўшы са школы, Айтось пазваніў мне, каб пагаварыць на роднай мове, якой ён старанна заняўся. Калі я адказаў на яго пытанне, што цяпер раблю, ён сказаў, што («честно говоря») болей любіць чытаць рускае ў арыгінале. Ды ўжо і ўкраінскае таксама, пакуль што толькі «Кабзар». І тут філосаф на трынаццатым годзе здзівіў мяне здаровым разуменнем справы. Добра перакладаць на нашу мову і рускую класіку трэба для будучыні, калі нашы школы падрыхтуюць нацыянальна свядомага чытача. Так і я думаў днімі, гартаючы хораша выдадзены том расійскай дзіцячай літаратуры ў старанных больш і менш удалых перакладах.

* * * * *

Быў нарэшце ўчора ў Максіма, у бальніцы. Дрэнна ён выглядае і адчуваецца. Тым болей што дома Люба ў яшчэ горшым стане...

А ўсё ж, калі я з ціхага, светлага калідора, праз двое ашклённых дзвярэй, заглянуў у палату — убачыў, што ён, у спартыўным касцюме, сядзіць наўпоперак на пасцелі і нешта піша ў агульным сшытку. Потым, з яго намёкаў,

зразумеў,— новыя вершы збірае для «Полымя». «Апошнюю падборку»,— сказаў амаль зусім спакойна, па-свойму зноў жа ў вераснёўскі нумар, як неаднойчы бывала.

Вітка, які быў у Танка на тры дні раней, гаварыў мне, як яны з Максімам «добра пагаварылі пра галоўнае», пра што ніколі не было ўсё часу пагаварыць. У нас з Максімам учора да гэтага не дайшло: такое не «арганізуеш» знарок, а да таго яшчэ вярнуўся з праходкі яго супалатнік.

А чым пацяшаць, апроч стандартнага «папраўляйцеся»?..

Пішу, а ў акно ідзе светлае, цёплае сонейка,— можна сказаць і так, і не здаецца гэта сэнтыментальнасцю,— і згадалася, як днімі сустрэўся ў Доме літаратара з Навумам Кіслікам і звярнуліся мы да падобнага аптымізму: кожны дзень — падарунак. Бо і ён, ужо неўзабаве сямідзесяцігадовы, у раннім юнацтве цяжка паранены, адзінокі, адчувае сябе, як гаворыцца, не найлепш.

* * * * *

...Як ішлі мы раннім-раненъка берагам Шчары ў свае запаветна-рыбныя мясціны,— міма надречных дубоў у спрадвечным спакоі, міма слупочка чорнага бусла воддаль на росным лузе пад лесам, міма павалочыстага туманца, над рачною ціхасцю, дзе ў цёрпка-цёплай і непрыкметна-быстрай вадзе, як у беспамернай

ванне, раскашаваліся ў кароткіх перапынках ад свае хітрае працы пашанотныя рабачаі-бабры.

З вамі ішлося ў тым шчасці — Валодзя і Федзя¹⁶ — даўно ўжо, у сямідзесятым, і так неверагодна хораша.

* * * * *

На Алесевай магіле дзве экзальтаваныя панячкі, журналістка і скульптарка, пакінулі адкаркаваную бутэльку канъяку і чаркі.

На гадавінным вечары пра гэта абурана расказалі ўдовы абодвух братоў Адамовічаў.

І тады, і цяпер вось, пасля Валодзі і Федзі, успомніў і гэта, і магілу Ясеніна, недапітую бутэльку «чарніла» каля помніка і хамскае на пісульцы: «Сережа, тебе!..»

* * * * *

На сустрэчы з «першацветаўцамі», студэнтамі і вучнямі старэйшых класаў, раіу ім вывучаць замежныя мовы, каб пасля самім несці роднае слова іншым народам.

Бо чакаць, што нашу мову будуць вывучаць, каб знаёміцца з нашай літаратурай, цяжка...

* * * * *

Назе спатрэбілася гарызанталь з падёмам, бо ўжо і цяжка было хадзіць, і абувацца, дый балела.

І вось я, па настаянні жонкі і ўласнага одуму, залёг на тахце, як калісьці выратавальна бывала, нагу прыладзіўшы вышэй. Вось запішу гэта за сталом, як і папярэдняе, урыўкамі, і зноў лягу. Бо і лежачы, можна чытаць і запісваць у блакноце.

Словам, не пусціўшы пагалоску, што «нядуж» (гэта Купалава любіў з усмешкаю закаханаасці цытаваць Валя Таўлай), а з прыемнасцю ўвайшоўшы, так скажу, у творчыя дні хваробы.

* * * * *

Пасля таго як першага презідэнта СССР, што ўзняўся быў над усёй імперыяй, я ўпершыню і наогул адзін раз не з тэлеэкрана пабачыў у нашай Акадэміі навук незадоўга да таго, як ён сышоў са сцэны, учора на сустрэчу з другім презідэнтам, які ўжо над імперыяй паменшанай, ішоў ледзь не з усмешкай: ці не першое і апошнє спатканне зноў?..

Чаго варты сказ у святочна-важным запрашальнym білеце: «Просьба не мець пры сабе сумак, пакункаў і іншых рэчаў». Пакуль дайшоў да акадэміі з тралейбуснага прыпынку... тройчы папрасілі паказаць гэты билет у спалучэнні з пашпартам, а потым яшчэ раз пры ўваходзе ў вестыбюль, і пяты раз — У залу...

Сябру, які дагнаў мяне потым, пасля гістарычнай сустрэчы, на вуліцы і спытаўся: «Ну, як?», я адказаў: «Шоу прымітывнае і трывожнае...»

¹⁶ Уладзімір Калеснік і Фёдар Янкоўскі.

* * * * *

Днямі — жудасная тэлекарціна «Его зарыли в шар земной»: пошуки салдацкіх чарапоў у балоцістай «даліне смерці» на Наўгародчыне.

Стары ўжо, заплаканы сын, бацька якога загінуў недзє тут, калі сам ён быў дзіцем. Страшнае недзе!..

Успомнілася, як у семдзесят трэцім годзе на Вэстэрплятэ, дзе пачалася наша марская дарога па Скандинавіі (савецка-польска-німецкі рэйс міру), Сярожа Круцілін... ну, не скажаш «здзіўляўся», лепш — недаўмявай, колькі гістарычна-патрыятычна-музейнага шыку на месцы няпоўных сямі дзён супраціўлення, з пятнаццацю ахвярамі. І расказаў мне пра ту ю «даліну смерці», дзе на балоце спынілі меліярацыйныя работы з-за жахлівага мнóstва чалавечых касцей. З балота наступалі на немцаў, якія заселі ў надзеінай абароне на вышынях...

* * * * *

Бібліятэкаручка, якой туга жывеца, як маці-адзіночцы, неяк вельмі ж па-сучаснаму, па-выжывальному страшна сваёю тупасцю ці «практычнасцю» з бяды і ледзь не з адчаю, расказвала, што муж яе сяброўкі вярнуўся з Каўказа і расказваў пра нашу снайперку ў Чачні, што яна там... «вельмі добра зарабляе»...

Тут пераходжу думкай да таких страшных... таксама ж людзей, розных грачовых, ельцыных і

ім падобных, «явно и тайно образующе», якія таксама «добра зарабляюць»...

* * * * *

Сабралася ў мяне з падарункаў ажно чатыры польскія таміны пра нашы гдынськія дні і ночы ў верасні трывіцаць дзевягага года. Гартаючы адзін з тых тамоў, найпазнейшы па часу выдання, яшчэ раз спыніўся на tym, што там, на ўзбярэжжы, за дзевятынцаць дзён яго абароны з пятнаццаці тысяч абаронцаў, улічваючы і апалчэнне, загінула больш як трэцяя частка. Як мне пашчасціла выжыць!.. Вось пішу, і ўспомніўся наш вясковы дэтэктарны прыёмнічак, з якога Коля, як ён мне потым расказваў, чуў і ўсім у хаце перадаваў, што «Westerplatte wciąż się bohaterosko broni»¹⁷. І яны гэта звязвалі са мною. А пра Мішу хоць бы такога нечага не было.

Ці не зацерлася ў эпілогу да «Птушак і гнёздаў» тое, як наша маці выходзіла, цяжка кульгаючы, на гасцінец і выстойвала там, і пыталася — то ў польскіх салдатаў, палонных, якіх гналі на ўсход, то ў савецкіх, якія ішлі на заход:

— Хлопчыкі, ці не бачылі, ці не чулі вы пра маіх?..

---

¹⁷ «Вэстэрплятэ яшчэ ўсё гераічна абараняеца».

* * * * *

Захацелася чамусьці перачытаць Сянкевічай «Ротор», які сяк-так памятаю са школьных гадоў.

Што ж, займальна, але не глыбока, абмежавана ў шляхецкім ды каталіцкім патрыятызме.

Кміціц нагадаў Дырлевангера, асабліва там, дзе ён, уварваўшыся ў нейтральную Прусію, распраўляеца з мірным насельніцтвам — з іменем боскае маткі і карала на вуснах.

* * * * *

З прыемнасцю пазнаёмітая з Кааратынскім у нашым акуратным (Федзева!) выданні, усё ж шкадуючы, што знаёмлюся не ў арыгінале. Ажно запісаць такое хochaцца:

У карчме,— відаць жа, у нас, на Наваградчыне,— прыгожая маладая жыдовачка раскатавала на стале цеста на локшыну, а ён, барадач, любаваўся і ёю, і яе спраўнай работай, і падумаў тады пра свой намер пісаць пра родныя мясціны. Цытую:

«Калі я пачаў разважаць, што цеста пад качалкаю ўсё распаўзаеца, займаючы ўсё большую ды большую плошчу стала, але затое становіцца танчэйшае і яго маса не павялічваеца, мне здалося, што тое ж самае адбываеца і з многімі ідэямі, раскатанымі на некалькі кніг!»

І вырашыў ён напісаць сваё не ў пяці кнігах, а карацей.

Можна дадаць: а мы, некоторыя з нас, ўсё-такі раскатаем сваё цеста, і намі не палюбуюшся, як тою карчмароў дачкой.

* * * * *

«Блажен муж да не идет на совет нечестивых». Здаецца, так у Давіда. А муж учора пайшоў, запрошаны тэлефонным званком, на сход ветэранаў пры нашым домакіраўніцтве. Сумная публіка, ды не выглядам рлci обојга¹⁸, а запыленымі гарладзёрамі ў старым, яшчэ не зусім саржавельм бальшавіцкім узбраенні, якія з «вертыкальным» нахабствам агітуюць за прэзідэнта і яго рэферэндум... Толькі потым, дома, калі пазваніў А. Р., стала вядома, у якім «прэстыжным» кодле ветэранаў арміі ды партыі нам пашанцавала апынуцца: больш пяцісот пры адным домакіраўніцтве!

Ёсць ад чаго сапсавацца настрою, і ён у мяне быў паганы пасля вяртання...

* * * * *

Учора быў званок, зноў жа з нейкай «вертыкалі» — запрашэнне на чарговы «бамонд», які прэзідэнт наладжвае «цвету ветэранаў» Вялікай Айчыннай вайны, куды запрошаны і я. Адмовіўся з ходу і проста — тым, што мяне ўжо запрасілі на ўручэнне юбілейнага медаля ў іншым

---

¹⁸ Абодвух полаў (польск.).

месцы. Сказаў нават, што «зашмат будзе медалёў». А на «бамондзе» тым, як падкрэсліваў у канцы запрашальнік, медалі будзе ўручачь Сам.

Успомнілася тэлехроніка пра ўручэнне ўзнагарод, дзе ён абдымаўся з узнагароджанымі, а яшчэ раней — ідыецкая радасць «перамогі» на развітальным банкёце з дэпутатамі. Успомніўся і «совет нечестивых» пры домакіраўніцтве...

* * * * *

Няўжо хопіць аднаго няўдзелу ў подла-злачынным, што так агідна набірае сілы, няўжо мая актыўнасць у тым, каб належна рабіць тое, што па-сапраўднаму маё?.. Выключыўшы радыё, заснуў у пачатку дванаццатай ночы, а прачнуўся ў палавіне другой. І зноў да транзістара... Бізун і пернік — «спецназ» супраць галадаючых дэпутатаў апазіцыі і шампанскэ для запалоханазгодніцкай большасці Вярхоўнага Савета — ва ўсёй цынічнасці. І сусветнае сведчанне нашай нацыянальнай нясталасці.

Што і як будзе?..

* * * * *

Цяжкія, горка тужлівия абуджэнні — амаль кожны дзень. І паныласць зачастая. Адкуль брацца таму аптымізму?..

«Разам з вамі, дарагія сябры, я разважаю свой боль шчасліваю праўдай, што з намі застанецца ягонае слова і светлы образ...»

Так я пачаў сваё выступленне пра Пімена на паніхідзе, закончыўшы падзякай і спачуваннем ягонаму анёлу-ахоўніку — Зоі.

Ён званіў мне за пяць дзён да свайго адыходу, цяжка дыхаючы, абураўся на нашу галечу, прасіў пазваніць, як там будзе ў акадэміі, на двухдзённым сходзе.

А пакуль я там нудзіўся на дакладах ё выступленнях, яго павезлі ў рэанімацыю...

Ад Піменавай трубы дзяржаўнай, але чамусыці з крыжам, успомнілася і Алексва, яшчэ шыкоўнейшая, маскоўская. А найбольш сімзalічна, ці што, Анатолева, — танна-стандартная, халтурна збітая так, што малады, апоўдні п'яны, кажучы па-адэску, «гробокопатель», доўга марудзіўся з перакошаным векам, пакуль сяк-так прымацаваў яго непаслухмнянымі цвікамі. Не б'ючы малатком, а тайкучы ім той цвік, за ручку тримаючыся каля самага жалеза. А потым небяспечнае віхлянне той труны на паясах, нібы таксама п'яных, халі яе — з мудра-дасціпным жыццялюбам Анатолем —apusкалі ў стандартна неглыбокую яму...

Сумнае гэта відовішча — бязмежжа гарадскіх могілак з безліччу зноў жа стандартных пірамідак і крыжоў, якіх усё больш ды больш з

кожным месяцам, калі мне меркаваць па сваім тут быванні, за год — трэці раз.

* * * * *

Літаратурны ўнук гаварыў учора па тэлевізоры, што калі б ён нарадзіўся рускім пісьменнікам — яму не было бы чаго рабіць, бо там «усе нішы занятыя». А ў беларускай літаратуры, маўляў, жанравых нішаў поўна.

Згадаўся ягоны дзед, універсальны графаман, які на сваім пяцідзесяцігоддзі гаварыў пра свою шматжанравасць: «Што ж, кожнаму жанру хацелася дапамагчы...»

* * * * *

Па радыё сёння выступаў вялікі мінскі абласны начальнік, з высокай заклапочанасцю народным лесам гаварыў і доўга, і нібы шчыра. А я тым часам успамінаў, як увосень дзевяноста другога, калі наш дом засяляўся, я, шукаючы сантэхніка, які не закончыў, пакінуў работу ў нас і пабег у суседні пад'езд, застаў яго там, у шыкоўнай кватэры, дзе ён ладзіў у ванным пакой ўмывальнік «цюльпан». Толькі спытаўся, калі ж ён закончыць пачатае ў нас. А ён мне трохі пазней, на прастадушным надпітку, расказваў, як на яго крычаў той начальнік,— чаму ён упусціў мяне за парог, хоць я, спыніўшыся на лесвічнай пляцоўцы ў адчыненых дзвярах, парог той не

пераступіў. Я яму, ведаецце, гавару, што вы ж пісацель, а ён мне кажа: «Ну і што?!»

«Ну і што» застаецца і надалей.

* * * * *

Сёння ажно адмахнуўся ад астрабрыдлага — па Караткевічу — самаедства:

«Я грэшны? Ты ж мяне, Божа, такім і зрабіў!..» А гэта — з «Хозяйна и работника», што я заўважыў і перакладаючы гэтае апавяданне, на чым спыніўся яшчэ раз і чытаючы карэктuru. У Льва Мікалаеўіча Мікіта думае так:

«Известно, грехи. Да что же, разве я сам их на себя напустил? Таким, видно, меня Бог сделал. Ну, и грехи! Куда денешься?»

Якая праўда, а так проста сказана. Калі не ўдумацца, дык, чытаючы, і пройдзеш міма.

* * * * *

Выпадкова сустрэўся на выдавецкай лесвіцы з Валодзем Васілевічам, і ён расказаў мне пра сваю радасць. Выняў з папкі тоўстую, на ўвесь захоп жменяй, карэктuru новай кнігі. Зноў родны фальклор, першы том трохтомніка. У акадэмічную сэрыю «Беларуская народная гворчасць» не ўдалося падключыць — па ўсеагульной нашай прычыне: грошай няма — ідзе трохтомнік у «Мастацкай літаратуре». Калі выйдзе — богведама, але ж ідзе! Гэтым свяціліся вочы харошага сына Лены Васілевіч, аднаго з

нашых светлых рупліўцаў. А мне ўяўлася — ужо дома — як ён будзе чытаць гэтую вялікую і нялёгкую карэктuru. Праца цяжкая дый радасная, як ворыва, як малацьба.

* * * * *

Ён мяне раздражняе, не раўнуючы, як N., — не магу ні слухаць, ні бачыць. «Не раўнуючы» — таму, што ў выпадку з таленавітм паэтам, які губіць сябе хамскім п'янствам, зло непараўнана меншае... Учора, уключыўшы «Рэзананс», новую, презідэнцка-аліўянную праграму, убачыўшы «ўсенароднага», пачуўшы першыя фразы сама-захаплення, з болем выключаў тэлевізар...

Дробязь як быццам тое, што я адмовіўся атрымліваць медаль ветэрана з ягоных рук, але і не дробязь, бо ў справах галоўных дробязей няма. Адчуў гэта з задавальненнем двойчы,— чуючы пра тое «августейшее» ўручэнне па «Свабодзе», а потым чытаючы ў «Звяздзе».

Дарэчы, «Звяздзе» ён таксама не даруе, мяркуючы па тым, як у «свой чысты чацвер» іранізаваў над галоўным рэдактарам, з намёкам пра «нацыяналізм»...

Тады яшчэ «ЛіМ» застанецца, а потым ужо беларускімі,— няхай сабе і з прынцыповымі агаворкамі,— застануцца «Ііва» ў Польшчы, «Наша ніва» ў Літве, «Беларус» у Амерыцы... Бо і яго выкурыць презідэнт з Мінска. Найцяжэй яму будзе, відаць, са «Свабодай», якую апошнім

часам і я чытаю ўсю, ужо значна менш звяртаючы ўвагу на некаторую правінцыйную грубаватасць, часамі ледзь не да гы-гы-гы.

* * * * *

Няўжо так звычайна, празаічна і памрэш, без нейкага вышэйшага заключнага акорда?..

Я — нейкі я — сяджу адзін у ціхай, светлай кватэры і друкую на машынцы, лезу ў шуфлядку стала па хустачку і — неяк дзіўна, збоку гляджу на чала века — старога і самотнага ў сонечным свяtle з-за вокнаў...

* * * * *

І смех, і бяда ў тым, што пэўнае пакаленне новых, маладых, так сказаць творцаў — а мне іх даводзілася сустракаць і праводзіць у прозу цвярозай рэчаіснасці ўжо некалькі,— лічыць, што ўсё былое, нядайняе — лухта і марнота, а вось яны прыйшли — не проста прыйшли як яшчэ адна змена, а прыйшли назаўсёды! Такуюць, перабіваючыся ўзаемна, пакуль іх ззаду не падціснуць новым і такім самым па сутнасці такаваннем яшчэ адны прэтэндэнты на беспамылковую вечнасць.

* * * * *

Стары, энергічны, вясёлы доктар пра здароўе пытаўся так:

«Праздник обеда есть? Струя есть?..» Было яшчэ штосьці сакраментальна трэцяе, не памятаю яго. Ды мяне, зрэшты, цікавіць тут толькі «струя». Малады, жарабцоўскі струмень смярдзючай мачы, якую сыны аднаго з нашых пазменна цурболіі на лесвічнай пляцоўцы ў той, парваны імі нумар часопіса, у якім нехта пакрытыкаваў іх вялікага тату...

* * * * *

Былья камсамольская важакі самасільна кінуліся ў набожнасць.

Аднаго з іх, добра знаёмага, нядайна паслушаў па радыё,— як ён, аказваецца, Біблію чытае «штодня і з аловачкам».

А другі, незнаемы, але не менш энергічны, ні больш ні менш, а «изучил всю подноготную православной религии»...

* * * * *

Столькі цяпер гаворыцца пра карані. Само сабой было раней у Еўтушэнкі, які, зрэшты, раскараніўся і на Беларусі, і на Украіне. Потым пра гэта гаварыла з нашай сцэны гастралёрка Талкунова, пасля палітык Старавойтава.

А днямі — дзеля вялікай палітыкі — пра «беларускія карані» загаварыла нарэшце праз трэці дзесяцігоддзі яраслаўскай рускасці Церашкова. А генерал Клімук, які ў космас лятаў з

кнігай Коласа, пра карані свае чырыкае ў Мінску па-руску.

Слухаў іх у Таварыстве дружбы з заграніцай.

* * * * *

Таварыства дружбы прымала групу ветэранаў з шыкам і падарункамі, зноў жа нямецкага паходжання. Ужо і не саромеемся браць. Хоць і ўспомнілася тая старая жанчына, што плакала па тэлевізоры:

«Каб не беднасць такая, дык я б ім кінула гэтую трыста дойчмарак назад!..»

Пакаяльную кампенсацыю за два гады няволі колішній маладое дзяўчыны, вывезенай «на работы».

* * * * *

Данута пераглядала выпадкова знайдзены ў іхнім капітальнам-рамонтным безладзе нумар «Работніцы і сялянкі» за 1991 год і знайшла там прыемнае мне.

У нарысе Rai Баравіковай пра салігорскіх настаўнікаў пішацца так:

«...І Валянціна Аркадзьеўна ўжо запрашае да чаю, а Міхаіл Паўлавіч пачынае расказваць пра сябе. Сярод яго радні таксама ёсьць настаўнікі, было каму запаліць агенчык у душы, але і было яшчэ адно. Бацькі жывуць на Гродзеншчыне, у Карэліцкім раёне, яны калгаснікі, простыя сяляне, усё жыццё прыземлі. Але калісці бацька,

Павел Анісімавіч, вучыўся ў польскай школе ў мястечку Турэц разам з Янкам Брылём. Гэтае асабістасе з будучым вядомым пісьменнікам ён пранёс праз усё жыщё і, як мог, па-сялянску перадаваў дзеяцям пачуццё асаблівай павагі і любові да мастацкага слова, да літаратуры. Выпадковасцей у жыцці не бывае, і калі прыйшоў час выбіраць дарогу, Міхаіл Паўлавіч выбраў філалогію.

Цытую па часопісе, аднак тады яшчэ, калі ўнучканастайніца прачытала мне гэта па тэлефоне, першае, што я ўспомніў,— вясну сорак другога, калі Паўла Ястреба, разам з іншымі з іхніх Лыкавіч, сілай бралі ў паліцыю, ён адмовіўся, з яго здзекаваліся, білі, у халодніцы трымалі, а ўсё ж не згадзіўся.

З Лыкавічаў са мною вучыліся: ён, Ястреб, высокі, блявы ды ціхманы хлопец, да якога на фотаздымку ў часопісе добра падобны сын, дырэктар школы; другі — Косця Рапёвец (паблізу вёска Рапёва), якога я, Лычыка па мянушцы, апісаў у «Сірочым хлебе» як Янку Цівунка; трэці — Коля Драб, Пухця за паўнашчокасць, найменш цікавы з гэтай тройкі. Усё яны старэйшыя за мяне, Павел і Коля гадоў на некалькі (пасляваенныя перастаркі), а Косця толькі на год. Помніца, як ён у сёмым класе быў абаргнаў мяне, распуснага «першага вучня», бо вучыўся старанней, паводзіў сябе сціплей, і мне было непрыемна. Потым ён быў, відаць, звязаны з

рэвалюцыйным падполлем, бо з войску, у форме і з карабінам, уцёк у «Саветы», а што з ім здарылася там (1937 ды 1938 гады!), я або чуў і забыўся, або, хутчэй, і нічога не чуў. Пухця быў у паліцыі і «па волі лёсу», як пішацца сёння і гаворыцца, «апынуўся на заходзе». А Павел, аказваецца, у дзевяноста першым яшчэ жыў; можа, і сёння яшчэ жывы,— трэба будзе распытаць.

* * * * *

Ваграм Калайджан, як сказаў мне нядаўна Сяргей Чубакоў, які родам з тых мясцін, усё-такі афіцэр унутраных войскаў. І гэта пра яго «дзейнасць» на Асвейшчыне гаворыць па-свойму. Партызаны не хацелі выконваць яго шалёны загад, дык выканалі «ўласаўцы», што нядаўна перайшлі да партызан і павши ў былі давесці сваю адданасць.

* * * * *

Танк, якому я пазваніў, каб перадаць прывітанне ад Галі Гарэцкай, яшчэ раз падзякаваць ад яе за дапамогу двойчы — з выдан нем «Віленскіх ка мука раў» і з палепшаннем іхніх, Галі з маткай, жахлівых кватэрных умоваў. Яму, вядома, было прыемна. Сказаў:

— Добрае ўспамінаюць радзей, чым штосьці іншае, за што больш лаюць, не надта разбіраючыся, вінаваты ты ці не...

І другое сказаў Максім, — пра тое, як цяпер думаецца, што за шмат было жыцця растрачана на пустое, замест таго каб паэту рабіць сваё асноўнае, галоўнае.

І я падобнае дніямі адчуў, заглянуўшы ў маю бібліяграфію ў слоўніку «Беларускія пісьменнікі»,— колькі рабілася не свайго, па службе!..

* * * * *

У апошняй «Свабодзе» нататачка пра тое, што, калі «нашы» войскі вярталіся з юбілейнага парада, пад нейкую тэхніку — танк ці нешта іншае — кінуўся стары чалавек.

Гэта магло быт пачаткам быць для твора пра нашы дні...

Сорам перад людзьмі, якія прыехалі на кангрэс беларусістай з блізу дваццаці краін, да Японіі ўклгочна, каб пагаварыць пра нашу мову, культуру, гісторыю, сорамна за тое, што пра нас пішуць у замежных газетах...

Цяжка на сэрцы і дома, і ў людзях.

Ахвотнікаў памерці пад белымі ронамі-белымі, якія вульгарна паганяць, пакуль што не відно... Смеласць, вера, упэўненасць — у выступленні на кангрэсе Радзіма Гарэцкага, і не толькі яго (Рагойша, які вёў адкрыццё); самаадстаўка і інтэр'ю па «Свабодзе» Бураўкіна...

Можа, паразумнеем, задумаемся, памацнем?.. У сэнсе нашай нацыянальнай маласвядо-

масці, дробязнай раз'яднанасці, наіўнасці і сектанцтве...

* * * * *

На кангрэсе, на «круглым стале» па беларуска-польскіх літаратурных сувязях, якія апошнім часам так ганебна перарваліся, выступіў у дыскусіі, гаварыў пра «лодзінскі перыяд» — актыўнае супрацоўніцтва нашай «Мастацкай літаратуры» з «Wydawnictwem Łódzkim»,— як пра красамоўны прыклад, што і ў часы, якія мы агульна бэсцім з абодвух бакоў, можна было рабіць патрэбнае. Што і рабілася, як цяпер бачыцца з чвэртвечнай дыстанцыі, добра і светла.

На tym «круглым стале», між іншым, добра згадваўся Танк як і дзіцячы паэт. І я туды трохі дадаў і прапанаваў ад нашай беларуска-польскай грамады перадаць яму прывітанне. Даручылі гэта Алеся Барскому,— каб ад гасцей. Але ўчора, калі я ўсё-такі дазваніўся Максіму, зрабіць гэта прыйшлося мне, бо Барскі, як аказалася, «не званіў» яму, што азначае — не дазваніўся.

Як і Найдан Вылчаў, які перад ад'ездам пазваніў мене ад Гілевіча, папрасіў перадаць Максіму прывітанне, бо і ён, наш шчыры балгарскі друг, ціхі, міла ўсмешлівы Найдан, не змог, як і я, за два дні дазваніцца...

* * * * *

«Душам умерших нужны воспоминания». Мікалай Канстанцінавіч Рэрых напісаў гэта, маючы трыццаць шэсць гадоў жыцця, пасля смерці свайго настаўніка — Куінджы.

І падумаў я, ужо ўдвая старэйшы, пра Улашчыка і Калесніка. Напісаць пра першага абяцаў Аляксею Каўку, але ніяк усё не знаходжу пачатку. А пра Валодзю думаў і думаю, на ўвазе маючы нашу перапіску, дзве папкі якое ўзяў сюды, у вёску.

Рэрыхава, пра ўспаміны, просіцца на эпіграф.

* * * * *

Вось што хочацца выпісаць-перакласці з «Wiadomości kulturalnych» за 5 сакавіка г. г., з запісаў дыпламата і публіцыста Аляксандра Малахоўскага, які, дарэчы, у лютым быў у Мінску, госцем нашай Грамады.

«На маіх сустрэчах часта задаю служачам такую ці то загадку, ці то пытанне: што гэта такое — твор, напісаны пісьменнікам, які паходзіць з паланізаванай сям'і па крыші беларуска-жыдоўскай, а пачынаеца словамі (тут ужо лепш у арыгінале): «Litwo, ojczyzno moja!..»

Пра кроў жыдоўскую апошнімі гадамі ў палякаў чыталася, а вось пра спалучэнне яе з беларускай — дагэтуль не спатыкаў.

* * * * *

На паседжанні рады Саюза пісьменнікаў, паколькі прынялі ў Саюз адразу двух піцерцаў, Валянціна Грышкевіч і Анатоля Кірвеля, жартавалася так, што можна ўжо там, у «горадзе над Нявой», адкрываць не проста аддзяленне нашага Саюза, але зноў суполку «Загляненіе сонца і ў наша ваконца»,— каб зноў закручваць справу сваю ад пачатку.

* * * * *

Рэрыха думаў чытаць усё падрад, але пацягнула на выбараочнае чытанне, дзе менш — як гэта ні дзіўна для яго, для гэтай выдачай сям'і — рускага звышшательства. З Пмалая расчульвацца тым, што рускія, маўляў, ніколі не былі і шавіністамі... Такога нельш дараваць і Рэрыху. Або і такога таксама — у вялікія сыны Расіі амаль з аднолькавым пафасам уключаць і Талстога, і Суворава?..

Тэарэтычнае аргументаўванне агульналюдской, сусветнай патрэбы, неабходнасці міру, чалавечнасці, свабоды часта ў яго кнізе «Зажигайте сэрдца» зануджвае публіцыстычна-абстрактнай публіцыстычнасцю.

Яшчэ раз пераконваюся, што так яно было, ёсць і будзе — абсалютна бездакорных людзей не бы вас.

* * * * *

У Міры, на «замкавым свяце», калі адшумелі прамовы наверое і тосты ў адрэстайраваным падзямеллі, калі схлынула спёка і ў розных месцах навокал замка забушавалі танцы, пастаяў каля дашчанай сцэны, на якой гръмеў спевамі і музыкай чарговы самадзейны ансамбль, а ніжэй — на вытаптанай траве, дзе ўжо і пыл завёўся,— моладдзь танцевала.

Асабліва хораша лютавала адна, крыху дзяబёлаватая, бляявая, босая красуня ў міні-спадніцы,— то сола, то ў пары з агністым чарнявым дзецеюком, хораша задрапіраваным у палотнішча бел-чырвона-белага сцяга.

* * * * *

Ранак быў учора, як і ўвесь дзень паслѣ, прыемна і здорава прахалодны, часамі зусім на грані дажджу.

Да снедання, на праходцы каля гасцініцы не вытрымаў — спытаўся ў дзвюх жанчын, якія ішлі з букетам! півоняў у бок белай царквы на ўзгорку, што ж гэта за свята сёняня, апроч нядзелі? Бо мы з сябрам ледзь не паспрачаліся, што гэта сёмуха. Але адна з жанчын здзівілася бяззуба-весела: «Як якое? А шасцьсот гадоў Карэлічамі»

І нечакана спыталася, ці ж гэта я, і здзівіла расказам, што яна — выпускніца Валеўской школы з ле та пяцьдзесят восьмага, калі я з сям'ёю

летаваў у свіцязанскім лясніцтве і сустракаўся з імі, найстарэйшымі школьнікамі.

«Памятаце, вы ж нас, дзяўчат, пыталіся, ці ёсьць у нас па хлопцу, з кім сябруем?..»

Падзіліся разам, як даўно гэта было. І не спытаўся, як жа яна так апрасцілася, да бабскай бяззубасці, дзе жыве і што робіць

На леташнім свяце пяцідзесяцігоддзя вызваленні нашага раёна з-пад акупациі мы з сябрам не бачылі аніводнага бел-чырвона-белага сцяга, а тут — і на адкрыцці памягнага знака, і на мітынгу на плошчы перад домам райвыканкома,— яны былі. Яшчэ, здаецца, больш, чым учора ў Міры.

Адзін юнак, калі адкрывалі ды асвячали знак-валун, стаў са сцягам за мною, і прыемна падумалася, ці не ведае ён мяне, ці не спецыяльна так зрабіў.

Выступаючы, я гаварыў пра наш цудоўны куток Беларусі, пра Стотысячную Грамаду, як мой першы ўспамін пра змаганне за родную мову, і пра тое, як мы, вясковая моладзь, змагаліся за гэта потым, у трыццатых, спектаклямі, книгамі, песнямі, і пра партызанская дні, калі наш падпольны друк быў на роднай мове. Пажадаў настаўнікам і дзецям родных мясцін поспехаў у родным слове, «каб жыла і квітнела наша мілая Беларусь!».

Глядзелі ў парку выстаўку народнай творчасці. Аплікацыі, рознакаляровыя, узорыстыя

дзяругі-перабіранкі, разьбу па дрэву, жывапіс ды малюнкі. Ціава ўсё гэта, аднак зашмат яго на адзін раз ды мімаходзь аглядаючы.

Там разануў па душы з эстрады ў засені высокіх дрэў бойкі голас вядучага выступление маствацкай самадзейнасці:

«А цяпера будзе выканана песня, як выдаць замуж гарбатую дачку!»

Фальклорнае жорсткае хамства, калі падумаць, што і ў гэтым шматлюоддзі на паркавых схілах і ў даліне можа быць хоць адна такая няшчасная або хтосьці з родных такое...

* * * * *

Летась, на святкаванні вызвалення раёна, наваградскі партызан, яўрэй Гарэлік, расказваў мне пра сваю дружбу з Гайрылам Шутэнкам, пра тое, як тэты пакутнік і пры сваёй слепаце займаецца майстраваннем. Сказаў нават, што ён што-небудзь са зробленага прышле мне. Думалася потым: ну, пагаварылася. А ўчора мне ў Карэлічах перадалі пакуначак. Там разгарачка-калодачка і ўбітая ў яе малосенькая сякера. А на паперыне, пяць на пяць сантыметраў, на адным баку паэтай адрес, а на другім малюнак: сякера ў калодцы, паміж двумя чатырохрадкоўямі:

Топорики, топорики,
Помощники мои,
Вас мастерю во дворике,
Где я да воробы.
Сверкнул топорик лезвием,

Вонзілся в твердый сук.
С мою новой песнею
Прими на память, друг.

Так вось у навобмацнай вечнай цемры былога франтавіка-разведчыка.

А вераб'ёў мне захацелася падкрэсліць.

* * * * *

Ружы на шырокім кусце не толькі дружна расцвілі, але яшчэ і хораша памыліся пад спорным дажджком. Якое свежае, перадвячэрняе свята!

* * * * *

А ці будзе каму расказаць пра свет, з якога ты прыйдзеш у другі, які ён — сённяшні наш — прыгожы?..

* * * * *

Волечка прывезла сюды «Кароткую гісторыю Беларусі» Ластоўскага і «Історию культуры древней Греции и Рима». Пра першую прызналася, нядайня я васьмікласніца, што цяжка чытаецца. І не скажаш што-небудзь у апраўданне, бо мы і сапраўды апошнім часам навалі на вучнёўскія галовы сваё беларускае разнамоўе, з якім і сталаму, вопытнаму бывае нялётка спраўляцца. Другую кнігу яна пачала чытаць выбарачна і вось пазычыла дзеду, які разныўся ад беспрацоўя. Таксама не надта легка чытаецца ў пана Казімежа Куманецкага, хоць пераклад і куль-

турны, і мяне часам цягне да выбарачнасці, аднак — трymаюся.

Пачынаючы, успомніў Валодзю Калесніка, які любіў і ведаў антычнае, узяўшы старт у наваградскай польскай гімназіі. А таксама і Мішу ўспомніў, які зачытваўся Гамерам у перакладзе Жукоўскага яшчэ школьнікам. З чым я сябе не могу павіншаваць, і дагэтуль яшчэ абедзве паэмы цалкам не прачытаў, яшчэ ўсё збіраюся...

Стагоддзі, тысячагоддзі — ажно сцішната цікавасці і захаплення. Ведаю ж гэта і я,— скажам, па Прусавым «Фараоне», па Манавым «Іосіфе і яго братах». Грэцыя — менш, Рым таксама. «*Quo vadis?*» разоў два калісці пачынаў і спыняўся на палаўніне, заглянуўшы ў канец. А трэба ж, трэба ведаць багацце мінулага, і адтуль, з тых бяздонных глыбіняў часу, беручы вымірэнне напрамку.

Думалася над Грэцыяй пра рэлігію — пакуль дайшло да хрысціянства, колькі было ў чалавечства пошукаў, і як тут важна галоўнае — маральны, этичны бок, тое, што называецца чалавечнасцю, інтэрнацыяналізмам. Узняцца над усімі веравызнаннямі на ўсю зямную шырыню, ад міфаў перайсці на глыбіню асноўнага для ўсіх.

«...Пабойваючыся паўстанцаў паняволенага насельніцтва заваяваных абласцей, якое стала ілотамі, спартніты кожны год аб'яўлялі крыптыі

— тайныя начныя забойствы ілотаў, каб унушыць ім страх і пакору».

Во як дзейнічалі тыя старадаўнія «ібэрмэншы».

...На ўкладцы — «Невеста Пейрифоя», фрагмент западнога фронтона храма Зевса в Олимпии».

Прагная і ўладная рука мужчыны на левай дзяячоай грудзіне, і выраз твару дзяўчыны,— і балочая асуджанасць, і сумная пакорнасць, і прадчуванне шчасця кахання і мацярынства, што бачыцца ў яе строга прыгожым твары. Ён найлепш і захаваўся ад разбуральнага ўздзейння безлічы стагоддзяў.

А над геніяльна красамоўным выразам твару гэтай няўесты я задумваюся, вядома ж, не першы і не апошні, некалькі разоў вяртаючыся да гэтай ілюстрацыі.

...Прыходзілі і школьнія ўспаміны — урокі старажытнай гісторыі. І тое, што ў раннім вясковым юнацтве чыталася ў Талстога, — кніжыцы «Посредника», «Путь жизни», «Круг чтения», — адкуль помніцца Эпіктэт, Сенека, Марк Аўрэлій і іншыя з іх вечнай мудрасцю.

* * * * *

Тры дні па сорак пяць мінут Уладзімір Багамолаў талкова і шчыра гаварыў па маскоўскім радыё пра дурное і варожае аплёўванне ветэранаў антыфашистыцкай вайны.

І тады мне, між іншым, успомніўся запіс з акупацыйных дзён, які не захаваўся. Пра тое, якімі нас лічылі недачалавекамі: у лістоўках з заклікам выдаваць «бандытаў» — з абяцаннем узнагароды тытунём і гарэлкай. А ў Міры за акуратную здачу пастаўкі — чарка гарэлкі са спіртзаводскай бочкі... Калі я выказаў абурэнне гэтым у гутарцы з суседам, ён, падумаўшы, так падтрымаў мяне: «Дзяйствіцяльна, што ж ты выпіць даеш, а закусіць чаму не даеш?» Такі зворт — да немца.

* * * * *

У ціхім, светлым ранні па верхавінах прыдарожных бяроз раптам прайшоўся ветрык — нібыта пальцамі перабираючы па валасах кагосыці любімага.

* * * * *

У кожнага свой капрыз, ці як тут сказаць... Вось не люблю чытаць апавяданняў, тым больш урыўкаў у газетах, чытаю іх толькі зредку, тых аўтараў, з кім больш лічуся.

Апынуўся на сёняня зусім без чытва, успомніў, што ў адным з апошніх нумароў «Звязды» прайшоў міма даволі вялікага апавядання, таксама і ў апошнім «ЛіМе». Прачытаў свежым ранкам, і лепей стала на душы ад добрага слова, ажно запісаць захацелася прозвішчы і назвы:

Мікола Сянкевіч, «Страшна заставацца...». Не ведаю, хто гэта, а вобразы маладой прадаўшчыцы сельмага і старой, самотнай настаўніцы бачацца жывымі, а сам аўтар — чалавекам з душой і думкай. Каб гэта не тут, дык пазваніў бы ў «Звязду», спытаўся б, хто гэта, ад каго можна спадзявацца далейшай таленавітасці.

Юры Станкевіч, «Гульня бронзавак у святле поўні». Здаецца, аўтар — член нашага Саюза і я сёе-тое ў яго чытаў. Сур'ённая, спелая гаворка зноў жа пра долю сучаснай жанчыны, маладзейшай за папярэднюю, але, здаецца, яшчэ больш бяздольнай ад ліхалецця. Хоць тут і параўноўваць як быццам і грешна, бяздушна.

Калі першага з гэтых таварышаў хочацца запомніць, дык да другога варта і трэба пільней прыгледзецца.

* * * * *

Jak wół, ryknął na ambonie:
Bogobojna trzódko moja, bądź spokojna,—
Co ma wisieć, nie utonie!..¹⁹

Такое помніцца ў Славацкага. Узнікла яно ў памяці, калі чытаў у майскім «Полымі» пра касцюшкайскае паўстанне, як у Вільні: «За супрацоўніцтва з царызмам тут, пад шыльдай «Чаму вісেць — тое не патоне», урачыста павесілі

¹⁹ Як вол, рыхнүў на амбоне: Мой набожны статачак, будзь спакойны,— што павінна вісেць, не ўтопіцца.

гетмана княства Шымана Касакоўскага, а потым і маршалка віленскай канфедэрацыі І. Швый-коўскага».

Так сказаць — два гумары.

У Славацкага, строга вялікага, якога са школы найлепш памятаю па «Ojci zadzumionych» і «Balladynie», вол на касцельным амбоне ўспрымаўся як вельмі проста блізкае, вясковае. Зрэшты, і з «Balladynu» такім жа ладам прыняліся радкі:

Pracuj, jak koń pogański, pracuj całe lato,
A zimą śpij i chtopa za brudnym przypieckiem
Miedzy garnkami, babą szczerbata, i dzieckiem²⁰

А ў віленскага касцюшкаўскага палкоўніка Ясінскага — смех зусім іншы, да сцішнай незвычайнасці.

На скульптуру «krwawego Felusia» Дзяржынскага, у наш час узнятага над Варшавай, а потым нізынутага на асфальт, задаволеная патрыёты мачыліся, хто колкі мог, не ведаю, з якім фальклорным падмацаваннем.

Збожжа — у засеку, збажына — у полі. Так гэта мне ўбачылася дніямі.

Улетку пяцьдзесят чацвёртага я наведаў Валодзю Калесніка ў Бабруйску і, пакуль нам выбрацца на Беразіну («Званочки» ў цыкле «Пад гоман вогнішча»), сядзеў на выпускных экза-

менах у ягоным настаўніцкім інстытуце, дзень ці нават два.

Прыгожанька-чарнявењская выдатніца, яўрэечка, здзівіла ды збянтэжыла строгіх педаго-гіцаў сваёй — ніколі не бывалай — непадрыхтаванасцю... І тут, як разрадка, прагучала Валодзева: — Пабойцесь Бога, жанчыны мілыя, яна ж учора выйшла замуж!..

Сказалася гэта, калі тая, да слёз расхвальнаяваная маладзічка, выйшла.

* * * * *

Двойчы такое адчулася ці падумалася:

Першы раз — пасля страшэннага ветру пад вечар, калі затым хлынула навальніца, а тады настала цішыня. А другі раз — сёння, пасля начнога шчодрага дажджу:

Цішыня як быццам сарамліва-нявінная ды ласкавая, на шчасце жыць.

Можа, і паўтараюся, аднак жа і такое ўсё паўтарае ща бясконца,— тры агародныя сонейкі рамонку, большыя за палявыя ды лугавыя, выстаялі начны дождж і хораша стаяць сабе ў мілаце ранне-ранішнія цішыні.

* * * * *

Юрка Віцьбіч, «Плыве з-пад Святое гары Нёман». Добра, сур'ёзна, а потым і праступае сям-там эмігранцкі звышпатрыятызм. У акупацыйю, апынуўшыся ў разбураным немцамі Віцеб-

²⁰ Працуй, як паганскі конь, працуй усё лета, а зімою спі ў мужыка за брудным прыпекам, паміж гаршкамі, шчарбатаю бабай і дзіцем.

ску, ён прысеў на ганку «спаленай бальшавікамі хаты»; далей — «наступ расейска-мангольскай арды» ў 1920 годзе, як, дарэчы, пісалі і пілсудчыкі; пасля «забіты бальшавікамі Пэн», «закатаваны ў 1941 годзе наш выдатны Змітрок Бядуля»...

Але ж, аддаючы належнае Коласу, ён узніяўся да такога:

«Дарэчы, а можа, хто-небудзь з нашых праведнікаў прыгадае, што Якуб Колас двойчы сталінскі лаўрэат? Пэўне ж яны не маюць аніякіх грахоў, калі кідаюць камяні ў нашага народнага паэту».

«Праведнікаў» падкрэсліў я.

* * * * *

Гамерава сіла і вобразнасць слова, якія даходзяць радасна з такое далечы гадоў:

«Длиннотенные копья». «Мясо божественной солью посыпав». «Гнев душевредный». «Прекрасноланитная дева». «Черноводный ручей»...

* * * * *

З нашым чым болей, то ўсё горшым радыё і тэлебачаннем, слухаючы навіны, з сумнай прыкрасцю ўваходжу ў атмасферу брэжнёўскіх дзён. Калісьці той «другі Ілыч», а сёння першы Рыгоравіч падаючча таксама шчодра, нягела вар'уючы імя ды па бацьку, каб трохі лягчэй глыталася...

* * * * *

Тыдзень у польскай прэсе. Асабліва змястоўная «Polityka», калісьці, помніцца, сухаватая ў польскім варыянце марксізму.

Свабода самакрытычнасці: «...My sami nавздyczeni i skłóceni ni...»²¹

Па-свойму праявілася гэтая «навздычанасць» у запавешце Пілсудскага за тыдзень да смерці. Сэрца пахаваць у Вільні, «дзе ляжаць мае жаўнеры, што ў красавіку 1919 года мне, як правадыру, Вільню падарункам кінулі над ногі». Усіх, хто любіў яго, «заклінаю даставіць астанкі маёй маці з Сугінтаў Вілкамірскага павета ў Вільню і (тут зноў варта падкрэсліць) пахаваць матку найвялікшага рыцара Польшчы нада мною. Няхай гордае сэрца ў нагах гордай маткі спачывае».

* * * * *

Радыёперадача пра аб'яднанне маладзечанскіх украінцаў «Краяны».

Нечакана чыёсьці добрае слова пра Генадзя Каханоўскага. І так небывала хораша ўбачылася высакародная, шчырая ўсмешка гэтага слайнага хлопца, выдатнага работніка адраджэння.

Як быццам толькі так, здалёк, можна адчуць нашу страту, чаго па-сапраўднаму не адчулася (мною), калі і ён адышоў.

---

²¹ «...Мы самі панадзіманыя і перасвараныя...»

* * * * *

Паліцаі ішлі па загорскай вуліцы, і адзін з іх, цяльпук з суседнай вёскі, накіраваўся ў наш двор. Віліта, што была якраз у нас, толькі што мама пакарміла яе, шыбанула на печ, пад плёнкі цыбулі, яшчэ і накрыўшыся чымсьці. А было ёй тады, як маёй маладзейшай, сорак сем, і абодва сыны ў партызанах.

Калі той вялы «бобік», прысেўшы на лаве, спытаўся ў мяне, нібы між іншым: «Ну, дзе ж цяпер твае пляменнікі?», я, для адводу, вылайаўся, у тым сэнсе, што а чорт іх ведае. Вылайаўся пры маме — упершыню ў жыцці, на сваім дваццаць сёмым годзе. Было вельмі прыкра, ледзь не таксама, як боязна за сястру, і прыкра помніца дагэтуль...

Днямі ўспомніў гэта, калі гаварылі з Нінай, якія абазнаныя ў гэтым нашы ўнуکі — не з дому, а са школы ды з вуліцы,— а як строга выхоўвалі нас. Пасучы каровы, я вылайаўся на адну з іх, адганяючы ад аўса за драцінай, і тут убачыў воддаль нашу Віліту. Не з наміж яна жыла, амаль у другім канцы вёскі, аднак мне верылася, што яна вось пачула мой крык і абавязкова скажа пра гэта маме. Баяўся вечара, а потым рады быў, што сястра ці не пачула, ці забылася сказаць.

* * * * *

Пра кедры ліванскія (як хораша!), чаго я калісьці дарма шукаў у «Песні песняй», якраз у Псалтыры, і неаднойчы.

I ад Псалтыра ўражанне блізкае, як і ад «Іліяды», у адным,— паэзія была заўсёды, od zarania wieków²².

Яшчэ раз дзякую табе, белая плеценая карзіна на нашым гарышчы! Адтуль і радкі з «Адысеі», якія жывуць ва мне ад Мішынага захаплення, у ягоным голасе. Вось і сустрэўся адзін з іх:

Ели прекрасное мясо и сладким вином утешались...

І такое акрэсленне прыстойнай чалавечнасці, што падкрэсліваю:

Дикий ли, нравом свирепый, не знающий правды,
Или приветливый, богобоязненный, гостеприимный.

Тут ужо не пра Мішу падумалася, а пра Жукоўскую. На адвароце тытула значыцца: «Перевод с древнегреческого». А чытаў жа я, што ён перакладаў з нямецкага перакладу. І гэта дапамагае мне думачь пра чалавечую, міжнародную агульнасць.

І прелест рускай мовы ў высокаадукаванага «незаконнага» сына рускага барына і палоннай турчанкі. Яго таленавітасць, працавітасць.

А тут і вобраз прыгоннага Шаўчэнкі далучаецца, з красою і сілай — зноў жа чалавечнасці.

---

²² Ад зары стагоддзяў.

* * * * *

Як састарэлы завочнік, ліквідую свае «хавсты», — ад Гамера перайшоў да Вергілія.

* * * * *

Пісаць для сябе. Можна так дапісацца, што цікава будзе толькі самому сабе.

* * * * *

Стары шляхцюк, калісьці вясковы, расказвае: «Я ўзяў дзяяўчыну і пайшоў танцаваць...» Не так, каб запрасіў і пайшлі. Што ж — Я!..

* * * * *

Прачнуўшыся ў дзве гадзіны ночы, гартаў яго шыкоўны том 1987 года выдання. Зноў было адчуванне, што і яму, Максіму, я не дадаў таго, што павінен быў на апошнія дні — больш увагі, і не толькі па тэлефоне. Дарэчы, званіў яму ў папярэдні прыезд у Мінск, у ліпені, і ён сказаў мне тое, пра што потым, выступаючы на паніхідзе, гаварылі Шамякін і Зуёнак, — пра адчуванне, што да традыцыйнай вераснёўскай публікацыі ў «Полымі» ён не дажыве. Сказаў таксама, што напісаў казачку дзецям, здаецца, пра вожыка, і ў голасе ягоным зразумела адчулася радасць патрэбнасці. І атрымалася з гэтым нібы развітальнай усмешка.

Гаварылася пра яго на паніхідзе як пра паэта вялікага. Я — з тымі, хто адчуваў гэта даўно, і я

зноў з прыкрасцю думаў, як цянер некаторыя з нашых свяянцаў адзін аднаго эпітэтамі «апостал», «геній»... Том ягоны гартаў, што асвяжаючы ў памяці, толькі ўбачыўшы на старонцы, а што і перачытваючы. Адчулася, што не процьма ягоных урадавых узнагарод патрэбна, бо застанецца тое, што застаетца ад сапраўднага літаратара, што не сам ён, а людзі называюць і потым назавуць вялікай паэзіяй.

Гартаючы, перачытваючы сёе-тое, спачатку здзіўляўся: хто ж гэта адкрэсліваў на палях мясціны, якія на той час бачыліся яму найлепшымі? Здагадаўся па почырку ў адным слове, што гэта Калеснік, які, быўшы ў Мінску, пазычай гэты том у гасцініцу, рыхтуючыся да тэлеперадачы пра Максіма. Адчуў яго, Валодзеву, нязменную, даўнюю любоў да Танкавага слова. І сум адчуў, што потым сказалася Сашу Дракахрусту, — у нас ужо, апошнім часам, не падчыстка лесу, а проста бязлітасны лесапавал. Трошкі больш як за паўгода — Калеснік, Панчанка, Танк... Божа мой, хлопцы, што ж вы робіце?!

* * * * *

Пасля Адамовіча і Панчанкі ў Танка яшчэ больш раскошная казённая труна: белая, з «пазлацанымі» ручкамі, глыбокая ды шырокая, як наменклатурны санаторны «люкс», 3

карункамі па краях усярэдзіне, нібы для прынцэсы, а не для байца. Успомнілася Тувімава:

Przywróć nam trumny z poiskiej sosny!²³

У тым сэнсе яно тут, што габляваныя дошкі з нарачанскай сасны былі б раднейшыя роднай зямельцы. Аднак начальству,— а яно ж было зноў, як у Панчанкі, са сваімі здаравеннымі ахойнікамі немаведама ад каго,— начальству гэтак зручней: выправіць з жыцця за бюджетны кошт, чым перад гэтым падумаць пра людскае, дасгойнае вялікага паэта і грамадзяніна дажыванне.

* * * * *

Відаць, таксама ў пэўнай сувязі з Максімавай радасцю ад нараджэння ў старэых пакутах яшчэ адной яго светлай дзіцячай казачкі, успомніў вясковага белага, чорнагаловага цюцьку і малую Насценьку. Новая дружба нарадзілася ў вялікім свеце! У адну з раніцаў, калі малая яшчэ спала, а шчанюк быў адзін на панадворку, яму загадкова для мяне захацелася ў пусты кошык пад лаўкай каля плота, і ён залез у яго і ўсё масціўся там, шукаючы найзручнейшага месца. Ад суму адзіноты.

Пакуль я не быў у вёсцы, па малако хадзіла Ніна, і ўранні, і апоўдні. І апоўдні шчабятунка Насценька недаўмявала перад ёю, чаго гэта яе

сябрук, калі яна што-небудзь есць, усё гаўкае на яе. Бабуля, яшчэ больш бабулістая за сваю, ледзь не казачная, растлумачыла малой гэтае гаўканне: спачатку злоснае, што з ім не дзеляцца тым, што самі ядуць, а потым, калі падзеляцца ласункам, удзячнае. Хораша мне расказала пра гэта, і ў гэтым у нас, старых, сваё шчасце.

* * * * *

Акно мае, гарышчанскае, увесь дзень адчынена. На ноч збираюцца ў пакой матылі-крапіўніцы, з маленства прывычна-любяя, так звычайна прыгожыя. Ліпяць цёмнымі трохкүнічкамі на белай столі, два, тры і больш. На ноч акно я амаль зусім шчыльна зачыняю, каб не наляцелі на досвітку камары ці мужі, а то яшчэ горш — шэршні. А ўранні, адчыніўшы акно на свежасць, асцярожна паказальным і сярэднім пальцамі здымлюю сваіх начлежнікаў з белай прасторы і выкідваю на волю. Яны адразу, нібы ажыўшы ці прачнушыся, лятуць над кустамі шыпшины ў кветках, над травою двара, на фоне ліпавай лістоты ў сонцы, а мне бывае і боязна: ці не зарана праганяю, ці не холадна яшчэ, усё-такі палавіна жніўня.

* * * * *

Танк неяк даўно казаў, што Багдановіч пісаў адразу выбранае. І тут гэта не зусім справядліва: каб Багдановіч пажыў даўжэй — было б і для

²³ Вярні нам труны з польскай сасны!

адсеву, бо і ў тым, што ім напісана, сёе-тое магло
б і ў адсеў пайсці.

У Танка адсеву хапае, ён і сам займаўся ім
пры перавыданнях. Аднак... Шчасліве аднак! —
у яго такое багацце адборнага зерня, што мякіна,
якая адвеялася, бачыцца тым часова неабход-
ным, што павінна адслужыць і адисці, як і ў
спрадвечнай, вечнай малаш্বе і веянні.

У Пількаўшчыне яго пахавалі ў нагах
матчынай магілы. Пачуўшы гэта, я адразу
ўспомніў, што ўжо і дваццаць чатыры гады, як
мы з Піменам давалі Максіму з Масквы (нават з
Крамля, бо са з'езда пісьменнікаў) спачувальную
тэлеграму.

* * * * *

Пра смерць Георгія Папова мне пазванілі
неўзабаве пасля Максімавага ад'езду на
пахаванне ў родную вёску. І такая стомленасць
душы была, што ўжо і моцы на новы жаль не
хапіла. Аднак на паніхідзе я палічыў абавязкам
выступіць пра яго — і з удзячнасцю за
пераклады, і пра яго чалавечую годнасць, і пра
людскасць гэтага светлага, шчырага рускага
сябра.

А дахаты ледзьве ішоў.

* * * * *

«Strou und Holz»²⁴. Так гаварылі нам,
палонным, з пагардай пра нашы вёскі
старэйшыя баўэры, якім у першую сусветную
войну давялося пабываць у Беларусь

Саламяныя стрэхі, сухенькія зрубы вельмі
«дружна» гарэлі ў другую сусветную — разам з
людзьмі.

Сухое гарохавінне і мноства сухіх галінак,
якім быў абыканы наш гарох, палыхнула так
моцна, высока і ў шырыню, што полымя
папаўзло па высахлай, даўно без дажджу, траве,
а нас, унukaў і дзеда, адагнала ў бакі ад любага
відовішча.

І тут я зноў адчуў злавесную сілу таго,
ваеннага, генадыднага полымя,— «Strou und
Holz»,— і сказаў гэта ўнукам. Ім трынаццаць,
пятнаццаць, дваццаць пяты,— такія таксама
душыліся ў дыме і полымі...

* * * * *

Засеў у памяці радок Бранеўскага:

Gryzą ziemię moi najmilsi...²⁵

Хоць і салдацкае гэта, пра сяброў-адна-
палчан, а ўсё ж не толькі суровае, але і больш чым
з натурализмам...

---

²⁴ Салома і драўніна. (ням.)

²⁵ Грызуць зямлю мае найміле шыя...

* * * * *

«У беларусаў баяцца залітання птушкі ў дом: гэта ўспрымаецца як прылёт душы продка па яшчэ адну душу. Найболыш з іншасветам у народнай свядомасці была спалучана зязюля».

Зязюля да мяне яшчэ не залітала. А вось пішу і адчуваю ў правай жмені спалохана-трапятыкую маленъкую душу маладое ластаўкі, відаць, з таго гнязда, што ў вільчыку шыгта над маім акном. Тыдні са два таму назад яна, свавольніца, памылкова ўляцела ў мае акно на гарышчы і пачала адчайна шалпатацца ў верхнюю, папярэчную шыбіну, пакуль не выпырнула радасна з маёй рукі на сонечную волю.

А Таня Шамякіна, якую працытаваў, разумніца, хораша чытаюцца ў «Родным слове» яе міфалагічныя даследаванні.

* * * * *

Ганьбіць пацыфізм, пацыфістай — гэта ў нас яшчэ савецкае, рэцыдыў таго часу, калі ўсё, што не з чатырох барадата-вусатых галоў, асабліва не з апошняй у гэтай профільнай квадрызе, тое варожае, яго трэба бэсціць.

А ён, Алесь Адамовіч, як быццам часамі апраўдваўся, выкручваўся ад гэтага высакароднага звання. Хоць і змагаўся за мір («не забі чалавецтва!»), хоць і мяне папікаў, што ў другім варыянце «Птушак і гнёздаў» я дарма, на

шкоду кнізе залішне абтрэсваўся ад свайго юнацкага пацыфізму.

* * * * *

«Першае саборнае пасланне святога апостала Петры».

Пачынаю чытаць, і вяртаецца мае даўніе недаўменне: як гэта ен мечам адсек вуха нявольніку,— толькі вуха, не зрабіўшы з маху большай шкоды, не крануўшы пляча, ключыцы? Трэба ўмечь!

У Мацвея, Марка, Лукі з мечам быў «адзін з тых», што суправаджалі Хрыста, і толькі Ян піша, што гэта быў Петра. Ахова? І хадзіў з мечам, і на тайнай вячэры з мечам сядзеў,— дзіўна гэта, як быццам упершыню пра яго падумаўшы...

І чаму нават у Сёмухі — Лука, а не Лукаш? А Ян што — католік? А Лука — праваслаўны?

* * * * *

Пра слівы, пасаджаныя дванаццаць год таму назад, што ўсё яшчэ, красуні ўпасвеныя, не родзяць, і мы пагаворваем, ці не ссекчы іх, сёння, абросшы з іх некалькі спельх слівак, механічна сказаў: «А можа, разбуркаюцца і будуть радзіць?»

Так пра малых гавораць, якіх трэба пабудзіць: «Нічога, разбуркаецца і ўстане».

Яшчэ адно слова з маўклівай вясковай памяці.

* * * * *

Зноў падумалася пра Евангелле ў маёй брызентавай торбе ад «хобатнага» супрацьгаза. Кніжка малафарматная; густа надрукаваная на тонкай, моцнай паперы, і ўсё ў ёй, кожны абзац ды абзацык, так шчодра, акуратна пранумараўана, што мне заўсёды не падабалася, ад чаго хацелася абтрасціся, каб у цыфіры не хавалася, не прападала тая мудрая паэзія, што ў пэўнай меры была мне знаёмая, што непасрэдна, а што ў падачы Талстога і іншых вялікіх у сусветнай літаратуры. Кнігу гэтую, зручную ў паходным жыцці, падаравалі мне сябры з загорскіх пляцідзесятнікаў. Амерыканскае выданне.

Евангеллем маці блаславіла мяне ў войска, што аказалася блаславеннем і на вайну, і ў палон, і на ўцёкі з яго. Не прыпомню, як ні стараўся падступіца да гэтага, як і колькі я чытаў яго... Раптам успомнілася, пішуучы гэта, як адзін з найбліжэйшых — Валодзя Васілеўскі на арбайтскамандзе ў вёсцы Алтэнведаль захварэў, і я даваў яму сваю кнігу, каб лягчэй было аднаму за кратамі, на саломе. А ўцякаючы ў сорак першым годзе, пакінуў яе другому з найбліжэйшых, паэту Юліку Сяргіевічу.

Не памятаю, ці я, пасля нашай з Юлікам сустрэчы ў ягоных Ленкавічах, ажно ў шэсцьдзесят пятym годзе, спытаўся пра далейшы лес майго блаславёнага амулета. Ці вынес Юлік яго з

Нямеччыны, ці быў ён з ім у новай няволі, у савецкім Казахстане?..

* * * * *

Ад культурна-прыгожай прозы Галсуорсі — думкі пра дзве такія вялікія і ўпэўненыя ў сваёй несмяротнасці мовы, як англійская і руская, на якой чытаю.

Адзін з маіх сяброў шкадаваў, што не пайшоў у польскую літаратуру, другі пайшоў у рускую. Аднак раздвоенасць у іх засталася — паміж родным і чужым, да свайго ўсё-такі цягнула. А ў мяне падобная раздвоенасць аказвалася час ад часу ў тым, што вельмі зайдзроспа бывала да бағацця і поўнай бяспекі літаратур мацнейшых, да польскай у меншай меры, больш да рускай, дзе мае куміры, у цэнтры якіх і найвышэй Лей Мікалаевіч.

Думкі, пачуцці такія — не толькі ў нас, беларусаў, але і ў іншых прамежковых народаў і іхніх літаратараў, па сваёй і не па сваёй віне абдзеленых лесам.

* * * * *

Мухі дарма намагаюцца вылецець з пакоя на двор, дзе сонечна, лепяцца да непераможнай празрыстасці. А маленъкія шэра-зялёныя птушкі з бэзавых кустоў дарма намагаюцца хапаць тых мухаў, толькі дзёўбаюць ды дзёўбаюць у гэтае цвёрда ды гладка празрыстае, у што цюкаюцца

іхнія дзюбкі, адкідаючы галоўкі ад такой жа блізкай спажывы.

Прыдумай жа нехта гэтую таямнічую празрыстасць, для іх безназоўную — шкло.

А я, такі вялізны ды гомасапісты, так і не ведаю, што гэта за птушкі, і няма тут у каго пра іх спытаць²⁶.

* * * * *

Пяць гадзін сну ў ніжнім пакоі з прыадчыненым акном, за якім, на ўсім нашым ператомленым спёкамі свеце — свежасць, патоля, дзяякуючы двум за двое сутак абложным дажджам. Пасля ўмывання пад ліпай — паход па малако, Дарога без апрыклага гарачага пылу, з лужынамі, з цвёрдай шырокай каляінай, па якой легка ідзецца. І не надыхацца свежасцю, не нацешыцца ўдзячнай за нябесную ваду зелянінай, што так цярпліва і доўта чакала гэтай вады... Потым снеданне з чорствым хлебам, маладою бульбай, сонечнымі памідорамі, не зусім астылым сырadoем. Ну, а тады — трэба ж і працацаць, каб адчуваць сябе нармальна.

Пакуль што ўсё яшчэ не пішацца, што, можа, і нармальна настолькі, каб не панікаваць. Чытаць — спачатку здаецца — зусім ужо няма

чаго. Бяруся зноў за «Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей».

Пасля «Точинскага манифеста» — Сташыц. Пры ім чамусыці амаль заўсёды ўспамінаецца другое вялікае імя — Лелёвель, які тут пойдзе далей. Калі да другога імя я пасля школы вяртаўся неаднойчы, то з Міцкевічам, то з Герцэнам, то з іншымі, дык першае — высакародна мудры, сіва-прыгорблены Станіслаў Сташыц — помніца з уроکаў гісторыі, цымяна помніца, бо, відаць, нецікава было нам тое тады і ў памяці захавалася толькі імем вялікага паляка.

Дык вось чытаю. Цікава, карысна. А стома ўсё роўна падкрадаецца спакваля. Праўда, чытаю ўжо блізу чатыры гадзіны. І, можа, не дзіўна, што хочацца і пазяхнуць, і прылегчы, і пасядзець, адклаўшы книгу з акулярамі на ёй, з надоўта заплюшчанымі вачыма. Ім дастаецца, даўгавата ўжо я папярэджаны пра катаракту ў перспектыве, я забываюся пра гэта, і кропель фінскіх даўно ўжо няма.

Аднак жа цяжка ўявіць, як гэта мне не чытаць.

Хоць яшчэ цяжэй, страшней, прыблізней уяўляецца і такое заканчэнне працоўнага жыцця, у якім пакутуюць, кожны па-свойму, і старэйшы — Мікола Ермаловіч, і маладзейшы — Віктар Карамазаў, слайўныя хлопцы, якім пры сустрэчы можна толькі бездапаможна паспачуваць...

²⁶ Па Энцыклапедыі прыроды Беларусі ўдакладніў, што гэта малінаўкі, або — яшчэ прыгажэй — заранкі.

* * * *

Ніяк не адвыкну спяшацца жыць, хоць ужо дарэчы як мага больш прытартможвацца, разумна карыстаючыся мудрасцю — даражыць кожным днём. Ну, адбуду кангрэс ПЭН-цэнтра, вярнуся яшчэ на месяц сюды, потым — у Мінск, і што — ужо не трэба, не варта будзе спяшацца?.. Разоў колькі ацверажаў самога сябе: ну, тут табе сумна ці нудна, а калі б ты быў цяпер у горадзе, дык што? Ад самога сябе не ўцячэш, і там будзе агідная злоба дзён, бездапаможная паныласць, самаедства. І будзеш, чаго добраага, як і бывала раней, успамінаць і гэты стол у вялікім спакоем, над якім было шчасце працы, глыбейшага роздуму, удзячнага захаплення жыццём...

* * * *

Едучы з Мінска, узяў толькі дзве кнігі — тамы апавяданняў Бядуля і Галсуорсі, не больш, каб не было куды хавацца ад работы.

...Набядуліўся да пачатку пятай гадзіны. Пасля «Абразкоў» — апавяданні пайшли цікавей. Казалі ці нават пісалі недзе, што ён быў пад уплывам Стэфаніка. Я к быццам яму, па-свойму таленавітаму, не хапала горкіх сюжэтаў у нашым жыцці. Добрая мова, нямала ёмкіх, новых для мяне слоў, пачутых ім у родным наваколлі, і сакавіта-вобразных сказаў: «Вароны началі крычаць і крыліцца над зялёной елкай», «тпрукнүу на каня і затуманіў люльку», «па пяцьдзесят

капеек за ablізаны пудзік сена», «разнарослыя дзеци», «пышкаць люльку», «казеліць вочы»... Нямала адчуваецца і роднага яму яўрэйскага, асабліва ў вершах у прозе, імпрэсіях, абразках, хутчэй узятага з кніг, чым пачутага.

Шчырая прыхільнасць да абяздоленых. І столькі надрыву, безвыходнасці!..

...Дзіўная ўсё-такі гэта з'ява — Змітрок Бядуля ў нашай літаратуры. Ажно ў яго Пасадзец захацелася, каб панейкіх там рэштках мінулага яшчэ раз адчуць дзіўнасць такое з'явы. Ну, і ў той домік, што звязаны з яго сяброўствам з Багдановічам, даўно ўжо трэба было б заглянучы.

Успомніліся над кнігай Танк і Васілёк, Максімаў смех у рэдакцыі «Полім’я», пасля сустрэчы дома з Міхасём, які ў яго і начаваў:

— Як расплачацца пра сваю долю — уся «Наша ніва» перад табою!.. Не дзіва, што і ў нашага першага Максіма тады з'явілася:

Кінь вечны плач свой аб старонцы!..

...На польскай баначцы з pasta do obuwia²⁷ намалявана была прыгожая цыганачка ў чырвонай блузцы. Гэта мне абудзіў у памяці бядулеўскі Сцяпанка з «Велікодных яек», якому дзядзька салдат падараў «блішаную пушачку ад ваксы да ботай» з дзівосным, як здавалася

²⁷ Крэм для абутку.

хлопчыку, малюнкам. Польскае рузька, баначка, у Пасадцы на пачатку севера-западнага стагоддзя. А такія ж скарбы і мяне хвалявалі ў вясковым маленстве.

Столькі часу не ведаць пра такое апавяданне!..

...«Умарыўся», «Чараўнік», «Летапісцы» — таксама сапраўднае. Нездарма ж, відаць, мяне пацягнула да яго «малое прозы» ад недараўальнага верхаглядства.

...Вячэрняе, пры светлай лямпе.

Ужо калісьці, здаецца, запісваў гэта, пачутае ад Таўлая. Як ён, захоплены чытач роднай літаратуры, васемнаццацігадовы паэт-рэвалюцыянер, якога з Заходнім у Мінск «зялёным шляхам» прыслалі падвучыцца, увесені трывіцаць другога года, пад вечар сустрэў на свіслацкім месце Бядулю, з якім быў яшчэ не знаёмы,— проста пазнаў па кніжных ды часопісных партрэтах.

— Згорбіўся ён, браток,— рассказваў мне з усмешкай, нават з пахікіннем,— паўмеха бульбы за плячыма, а ніжняя губа ад-вісла!..

Чаго добрага, і мы яшчэ так пойдзем,— дапісваю пасля паўзы-чытання.

...Апавяданне «Юлька».

Успомніўся «Пальчык» Крапівы. Як ён нібы збянятэжкіўся, галоўны рэдактар перад літработнікам, калі я хваліў яму гэтае апавяданне,

сам-насам у рэдакцыйным пакоі, зімой сорак чацвёртага — сорак пятага.

І ў Бядулі хораша пра маленства. Ажно самога мяне пацягнула «на пястоту», малых дзяцей, а потым унукаў успамінаочы.

Зірнуў у каментарый: «1917 г. Пасадзец». Ах, ах, чым займаўся ў такі час! — так усміхнемся. А надрукавана таксама ў нелягчайшы час, у двадцатым. А мне прачытаць давялося праз седмдзесят пяць гадоў.

Шчасліва думаю, што і ў мяне ёсць пра дзяцей такое, ад чаго цяплей на душы самому.

...Як бондар ладзіць свой струмант перад вельмі важным заказам: «Трэба ведаць, як трymаць бруск, колькі разоў і як плюнуть на яго». Творчая кульмінацыя. Бядулеўа.

Наогул, апавяданне «Бондар» — цуд!

...Заір Азур, які казаў нам з Танкам (у маскоўскай гасцініцы), што Кузьма Чорны ганарыўся сваім вучнёўствам у Бядулі, крыху, вядома, патрыятычна перабраў, аднак вось думаецица, пасля «Бондара» чытаючы «Дванаццацігоднікаў», што такіх і падобных твораў Чорны не мог ні цаніць, ні браць разумна ў навуку сабе.

...Бядуля мой увайшоў у савецкую рэчаіснасць, і адразу заўважаецца спад у мастацкасці апавяданняў. Што значыць не з душы, не па ўласнаму жаданню, а тое, «што трэба». Ды яшчэ калі страх падганяе...

Успамінаў самога сябе, як я наладжваўся,
пачаўшы з лесу, на савецкага пісьменніка, як
гэта цяжка было, колькі напісанага асудзіў пасля
на адсеў. Добра, што прыйшло яно, тое пасля!

* * * * *

Учора па радыё выпадкова паслухаў пра
Жэню Янішчыц.

І ўспомнілася і такая яшчэ харошая повязь
добра га з добрым. Яна — вучаніца Калеснікавага
студэнта з дзіўнаватым прозвішчам Цудзіла.
Неаднойчы мне Жэня згадвала яго ўдзячным
словам. А Валодзя пазнаёміў мяне з тым
настаўнікам у Целяханах («Шчодрая Ясельда»).

Са светлым сумам, пад гукі яе вершаў у
добрый чытанні Машы Захарэвіч — «нашай
любіміцы», як гаварыў я, даючы ёй слова на
адным з літаратурных вечароў — успамінаў і
адну нашу доўгую гутарку з Жэняй у парку імя
Купалы, і нашу паездку ўдваіх у Кіеў у
восемдзесят чацвёртым, на гобілей Шаўчэнкі, і
прастадушную скрынку яблыкаў, якую гэтае
«Палесся мілае дзіця» прыслала мяне калісьці са
свайго роднага кута.

Здаецца, мы туды з Валодзем не дайшлі ў
свайм шэсцідзесят першым?

* * * * *

Штосыці рыхтуеца цёмнымі сіламі ў Мінску і
ў Маскве, штосыці пляцеца, навісае над лёсам
беднай Беларусі... «Северо-Западны край»?..

Малады, ужо не з восемдзесят восьмага, а
сённяшні малады чалавек, таленавіты, відушчы
публіцист сказаў дніамі па «Свабодзе», што ў нас
няма такой партыі, якая магла б супрацьстаяць
нацыянальнай небяспечы, узначаліць
супрацьстаянне, няма, нягледзячы на ўсіх тых,
што называюць самі сябе і адзін аднаго
«сумленнем нацыі»...

І зноў думаецца пра гульню, якою мне часта
за апошнія гады здавалася наша беднае
адраджэнне. Многа, замнога гульні...

А гаварыць такое ўголас, няхай сабе ў нейкай
меры і ясна, аргументавана — будзе сустрэта, чаго
добра га, як здрадніцтва.

* * * * *

Том Галсуорсі пачаў з успамінаў пра Джозафа
Конрада, тады перайшоў да пісьменніцкіх
сілуэтав, да іншых артыкулаў.

Падумалася: а як жа гэта я дагэтуль не ведаю
Конрада?.. Ну, уведаю, думаецца далей, а потым
што — не будзе ўжо такіх, якіх трэба ведаць, а я
да іх не дабраўся?

Хацеў знайсці ў кнізе штосыці наконт гэтага ў
самога Галсуорсі, але не знайшоў, бо не
падкрэсліў учора, з усмешкай падумашы, што ў

яго можна падкрэсліваць усё падрад — у кожным сказе, у кожным абзацы: так густа ад цікавых думак.

А вось і думаю, што два выказванні ўсё-такі выпішу, нават перакладу.

З эсэ пра Конрада:

«Ён заўсёды пісаў крывёю і слязымі, а гэта патрабавала адзіноты».

А другое з выступлення-артыкула «Література и жыцьць»:

«Каб не дарма есці свой хлеб, нам трэба быць цярплівымі, дастаткова сцілымі і незалежнымі, заўсёды захоўваць пачуццё гумару і меры і жар душы».

* * * * *

...Канчаючы апавяданне «Cafard» — хандра, успомніў Бядулю, яго лепшыя, дарэвалюцыйныя рэчы. Добра пісаў бы і ён, каб не страх («Чырвоны д'ябал камунізму набліжаецца з усходу») ды не «сацыяльны заказ».

А колькі такіх загінула — і не ў лагерах, і не ад наганаў, а «на свабодзе», у адносным «шчасці!..

* * * * *

Такія «пробліскі», што засталіся ў памяці і паўтараюцца сяды-тады:

З камедыі Крапівы «Пяюць жаваранкі» — абрывак дыялога паміж сакратаром абкома партыі і старшынёй калгаса:

«Па лане в і ч. Больш вы нічога не лічыце патрэбным сказаць?»

Пытліявы. Тут жа, мусіць, трэба памылкі прызнаваць?»

Так у тэксце, у якія я цяпер, гадоў праз сорак з гакам, заглянуў. А з памяці выбліскае толькі так: «Ага, трэба ж каяцца!» І ў непаўторнай падачы Валодзі Дзядзюшкі.

Алёша Карпюк наладзіў сабе шыкоўнае шасцідзесяцігоддзе — прыехаў з сакратаркай абкома партыі па ідэалогіі, з групай артыстаў, якія паказалі ўрываць са спектакля па яго «Вершалінскім раі», запрасіў на вядучага Быкава, запрасіў польскага генеральнага консула з сармацкім «завесістымі» вусамі, якому не было чаго больш сказаць, як толькі двойчы ці тройчы адно: «Піш, браце словяніне, піш!..»

А з усяго гэтага шыку запомнілася фраза, якая ўпершыню так асвяціла новую залу Дома літаратаў з раскошнай жырандолай і яркімі вітражамі,— прагучала сакавіта выразнае, падкрэсленае з вуснаў артыста-мужыка ў адрас артысткі-ジョンкі: «Пацалуй ты мne ў с...!»

Ужо не памятаю, дзе было надрукавана апавяданне Сяргея Дубаўца «Дзік», у якім нядаўна хтосьці з маладых знаходзіў нейкі містычна-філософскі падтэкст ці нават увесь сэнс, а мене помніцца толькі адно — як гэтыя лясны кнырышча трапіў ноччу на калгасную свінаферму і быў па-моднаму эратычна ўражаны

тым, што свінні-самкі там ужо адразу голенськія, без піжамаў...

* * * * *

Чытаючы любамудрыя выкрунтасы некаторых маладых і не надта ўжо маладых празаікаў, паэтаў і філосафаў, часам успамінаецца жаночая чарга ў паліклініцы былой і сённяшній «лечкамісіі». Сядзячая чарга, у светлай выгодзе, у няспешнай гамане з больш ці менш выразным спаборніцтвам у свободным веданні мудрагелістых назваў хваробаў і лекаў, з усёй эквілібрystыкай замежных спецыяльных слова-камбінацыяў, якія мне і да сценкі пастаўленаму не запомніць...

* * * * *

З маміных расказаў за прасніцай. Як бедны ды мнагадзетны жыдок, дарэшты згалелы, пабег тапіцца, а жонка — следам за ім з пытаннямі:

— А ці табе Ісроліка не жаль?
— Не жаль! Не жаль!
— А ці ж табе Ханачку не жаль?
— Не жаль! Не жаль!
— А ці ж табе Гітачку не жаль?

Дабегшы да ракі, ён спыніўся на крутym беразе, паставяў.

— Жаль, жаль! Усіх жаль!..
І падаліся дахаты.

* * * * *

Модная дамачка, малодшы рэдактар, перад адъходам з выдавецтва сказала супрацоўніцам, сумленным работнікам на вельмі скіплых зарплатах:

— Пайду туды, дзе маладыя, вяёлья, хораша апранутыя.

А неўзабаве была газетная нататка пра хабарніцтва на працы яе мужа ў міжнародным аэрапорце. Двойчы за год яна пабывала на Кіпры, з дачушкай, у адпачынку. Муж, вядома, выкруціцца па-сучаснаму, гэта так толькі журналісцкае паказытванне. Працвітанне красуні пойдзе далей.

* * * * *

Сябар па вайне, вясковы настаўнік, дваццаць гадоў тому назад быў тваім жданым госцем, ты яго шчыра прымаў, а ён, пры сустрэчы, смяецца, гаворыць пра клапоў у тваёй кватэры,— што яму найбольыш запомнілася з гасціяння-начлугу.

У вёсцы ён адказвае толькі за сваю хату, а ў нас тыя клапы качавалі з паверха на паверх, уцякаючы ад дэзінфекцыі.

* * * * *

Праўда, і ў дзеёўках яна, дачка, засядзелася, і жаніх, якога прывезла паказаць бацькам, чалавек, можа, і праўда людскі, але ж маці ўсё ройна не вытрымала, шапнула дачцэ на кухні:

— Нейкі ж ён, Стасячка, вельмі маленькі!

* * * * *

Цыбаты юнак з гітарай, яшчэ адзін бард, для большай перспектывы рускамоўны. Рэфрэн у «гарадскім рамане», як ён яго аб'явіў:

...И шампанского брызги,
и девушек визги...

І захацелася — за нейкім чацвёртым ці пятым разам — дадаць:

...и талантливо вдрывзи!..

* * * * *

Маладое, ахвотнае падкрэсліванне чужое старасці — у адрозненне ад сваёй маладосці — бяздумнай грубасцю нагадвае лагернае: «Памры ты сёння, а я заўтра». А яшчэ ж і гы-гы-гы!..

* * * * *

Прозвішчы паноў-памешчыкаў, што калісьці мільгалі ў гутарках са старэйшыні, прапускаліся — натуральна для маладых — без цікавасці і ўвагі. А цяпер, калі тыя прозвішчы спатыкаеш у друку, яны ўспрымаюцца не проста з большай цікавасцю, але і з пэўнай настальгіяй па тым, што вось яно прамінула, а я, дурань малады, не замацоўваў яго запісваннем. Розныя там брахоцкія, анцуты, ёдкі... Для бацькоў нашых гэта было змястоўным. Чым жа? Пытанне прыкра адкрытае.

* * * * *

«З гора не ўсрацца, з бяды не паесці». Груба? А ў народзе ў гэтым вяёлая бездань горкага аптымізму. І часта яно ўспамінаецца мне з усмешкай, ад якое наваг лягчэй.

* * * * *

Дзяяўчынка, якая іграла на флейце ў музеі Янкі Купалы, дзе мы спраўлялі юбілей Міколы Аўрамчыка. Сціпла адзетая, у клятчастай сукначцы, відаць, з небагатай сям'і. З душою ў сваёй музыцы, з хапаннем і прыціканнем губкамі, асабліва верхнім, муштука, выводзячы і ў маю душу чароўна просценъкую мелодыю, над акампанемент піяніна. Я любаваўся ёю ў профіль, пакуль іграла, а потым, калі яна пад аплодысменты сыходзіла з узвышэння, і стомленая, і, вядома ж, шчаслівая,— ужо, відаць, не ўпершыню.

* * * * *

У тэлеінтэр'ю адна адраджэніячка — пра другую, юбілярку, яшчэ ў святочным настроі:

— З яе дома выходзіш не толькі са смачнай ежай у шлунку, але і з высокай радасцю ў душы!..

* * * * *

Пра «непорочное зачатие», або «ніерокалане росгэсіе», можна было б і так, як цяпер у вёсцы культурна гаворыцца: «істучнае абсемяне нне».

* * * * *

На стыку саракавых і пяцідзесятых гадоў і мне да-вялося папрацаўца на выбарах у Вярхоўны Савет. Пашанцавала на Ленінскую бібліятэку, дзе мы з Ніай Барысаўнай Ватацы выпускалі настенную газету. А больш за ўсё многа перагаварылі, што мне было цікава і карысна — ад яе багатай абазнанасці выдатнага бібліографа і сімпатычнага прагрэсіўнага чалавека.

* * * * *

Сціплая, я к здавалася, метадыстачка ў Доме культуры на сваім саракавым годзе раптам захацела праісці ў Вярхоўны Савет. Калі я выняў з паштовай скрынкі яе кандыдацкую, як цяпер, на польскі лад, гаворыцца, улётку з малавыразным партрэтам, прыпудранай аўтабіографіяй і абяцаннем таксама ашчаслівіць Беларусь,— адразу ажно не паверылася, што гэта — яна, наша Жана!.. А потым успомніўся адзін загорскі анекдот.

Мужык пазнавата вярнуўся з вясковага сходу, а цікаўная жонка спыталася, пра што ж там сёння гаварылася. Вячэраючы, мужык адказаў, што вырашылі выбраць новага солтыса (пры Польшчы гэта было). І ўжо на гэты раз, удакладніў ён, жуючы,— не мужыка, а бабу. Аднак толькі такую, што зможа залажыць нагу за галаву.

Назаўтра ўранку гаспадар штосьці корпаўся ў хаце, а гаспадыня пайшла ў грады, палоць. А потым убягае ўшчэнт перапалоханы сынок:

— А татачка, а нашу мамку душыць тхор!.. Пабег чалавек, а там яна — у баразне, заголеная — аніяк не можа вярнуць нагу з-за галавы назад!.. Адратаваў.

* * * * *

З дзён вайны і яшчэ жыве, паўтараецца прапагандысцкі штамп: «У перапынках паміж баямі яны спявалі песні, расказвалі смешныя гісторыі...» Перш за ўсё павінны быць баі. І тых баёў, як і пабітых ворагаў у справаздачах, было вельмі многа.

Нешта падобнае раздражняла мяне ў сябра-партизана, які, прыехаўшы з горада, смакаваў красу маіх родных мясцін, дзе і ён партызаніў. «Тады гэта не заўважалася»,— гаварыў ён у сваім захапленні. Відаць, *перапынкаў паміж баямі* ў ягонай брыгадзе зусім не было, што і лесу, і лугу, і Немана не бачыў.

* * * * *

Здаецца, случчанка, галасістая вясковая мадзіца, хораша спывае па радыё незнаемую мне народную песню, у якой дзяўчына ідзе побач з паходнымі салдатамі, «маскалямі», бядуючы, як ім цяжка, а ў іх жа «толькі сухары ды вада».

Салдат адказвае на гэтую жаласць, сущяшае дзеўку на хаду:

...Слязьмі мора не напоіш,
а мне службы не ўкароціш.

Бог мой, і такое хаваеща ў народнай памяці,
не выходзіць наверх!..

* * * * *

У нас не было так многа багатых, адукаўаных людзей, якія мелі шмат вольнага часу, «досуга», як гаварыў у гэтым аспектце Талстой, і для вучобы, і для творчасці, і для пазнавання свету ў падарожжах. У нас толькі фальклор багаты, у які таленавітвія людзі з беднага, бяспраўнага народа з гора ці з радасці заганялі сваю таленавітасць — песнямі, казкамі, жартамі, прыказкамі — у народную памяць, у якой тое багацце праходзіла адбор, прасейванне ў пакаленнях іншых талентаў — таксама безъменных.

* * * * *

Пад старым, неадрамантаваным «газікам», у цяньку, схаваўшыся ад спякоты, адпачываюць куры. Пажылы чырвоны певень, найболыш высунуты з ценю на сонца, і на сямейнай варце дрэмле так смачна, што ажно я, гледзячы на яго са свайго цяньку на лайцы каля плота, пачаў падрэмваць.

Тым больш што паблізу ў хляве рытмічна цыркаў у вядро паўдзённы сырадой, якога я чакаю.

* * * * *

Па-старэчы гаманкі паэт, выступаючы па радыё, захоплена кажа, што ён «страшэнна любіў сваю маці». І хоць час перадачы канчаецца, пачынае яшчэ адзін рытарычна-сэнтыментальны верш.

І ўспамінающа маскоўскія дамачкі — з радыё і ў газеце: «Такой безумно вкусный суп!..»

* * * * *

Бабка Матруна і заўсёды не надта да працы руплівая, на старасць так разленавалася, што і падпусціць на печы, падмочыцца і кажа: — Ат, усё ў моры будзе. Філасофія глабальная.

* * * * *

Чалавеку стварылі такую славу, што цяпер яму трэба думаць, як жа гэта не паказацца меншым...

Зрэшты, і тыя, што слухаюць, і ён, што вяшчае, над гэтым не вельмі задумваюцца.

* * * * *

На тэлеэкране — новая дыктарка. З выгляду прыемная і даволі культурная ў роднай мове. У канцы перадачы яна з усмешкай паведаміла, што ў праваслаўных сёня вялікае свята, нараджэнне Дзевы Марыі, якая — во свецкасці! — «мела гонар быць божай маці»...

* * * * *

Федзя Янкоўскі аўтографы на сваіх кнігах падпісваў так сціленька, што часам трэба было яшчэ знайсці яго, той аўтограф, не раўнуючы, як пад пахай, у якім-небудзь куточку тытульных старонак. Прыгожы і дробненъкі, цяжка чытэльны поchyрк.

* * * * *

Цудоўны майскі ранак пяцідзесятага года. Максіму Танку — трыццаць восьмы. Магутны і вясёлы прыгажун. Штосыці дасціпна гаворачы, ён стаіць на ганку драўлянага, двухпавярховага Дома творчасці «Каралішчавічы».

А ніжэй, на ўжо няроснай траве, стаю я, разам з некім яшчэ, не памятаю ўжо, з кім. Дый патрэбен тут адзін Максім. Як для партрэта.

Па лясной дарозе падыходзіць да нас не старая яшчэ, босая цётка са збаночкам. Вітаеца і прапануе купіць малачка. І тут адбываецца тое, з-за чаго гэты мой успамін.

Максім бярэ той збаночак вялікай жменяй за шыйку і нагбом, спакойна ды няспешна п'е. На здзіўленне і цётцы, і нам. Момант... Чаканне... Перамог!

— Эх, здорава!..

Пытаеца, колькі з яго, плоціць па-свойму шчодра, дзякую, па-вясковаму выціраючы верхам далоні губы.

Мы смяемся. А цётка пайшла ў свой бок, калі злосная па натуры, дык і падумаўшы, чаго добрага: «Во прорвал!» А то і з прыязнай усмешкай панесла навіну дадому.

* * * * *

Калі ў нас па-беларуску, па-коласаўску пя-куць аладкі, можна па-біблейску, па-сусветнаму сказаць, што і сапраўды «не хлебом единым жив человек». Тым больш калі яшчэ і яечня сквірчицы, і далоні можна пацерці ад належнага настрою.

Успамінаю весела. Азгур запрасіў Вялюгіна ў грэбы. У лагойскім лесе яны надыбалі старога дзядзьку, з якім і пагаманілі, а потым і перакусіць прыселе. Узяўшы чарку, дзед пасмялеў і спытаўся:

- А вы гэта, хлопцы, відаць, пісьменнікі?
- А што? — з усмешкаю спытаўся Анатоль.
- Бо вось жа і жыдок па-беларуску клепіць. Ці смяяўся Заір,— Анатоль мне, здаецца, не скажаў. А гаварыў па-беларуску паважаны маэстра рэдка, нібы каб паказаць, што ўмее.

* * * * *

У вучоным артыкуле, надрукаваным у газеце «+Plus — Minus», якую бачу ўпершыню, аўтар, таксама незнаемы, дабраўся і да беларусаў з іх двухмоўем. Перакладаю яго прыязнасць:

«Культура ператвараеца не цераз элімінацыю таго, што ёсць, а толькі цераз узгадоўванне

таго, што павінна дадавацца. Таму моладзь трэба вучыць мовы Янка Калясы, але не трэба закрываць перад ёю мовы Льва Талстога».

Расчульвае гэты гібрыд — Kolasa, зроблены з літаратурных імён двух нашых класікаў, тым больш ужо без коласа — klosa, а з kolasa — экіпажам.

* * * * *

Прынёс з пасёлка ранішняе малако (туды — лесам, назад — па дарозе, яшчэ ўсё без пылу пасля дажджу), падышоў да ўмыўальніка пад старою ліпай і пастаяй.

Такі дзянёк пачаўся, такая сонечная, яшчэ ўсё — у канцы верасня — зялёная краса. А на стале такая любая работа — вычытанне пасля машынкі новага, чаго пяць дзён не чапаў, каб трохі пасвяжэла вока.

І чаго табе трэба, куды ты спяшаешся? Сёння ж тут тое, што потым успамінаецца як вялікае шчасце.

* * * * *

Гуга Калантай, «Стан асветы ў Польшчы ў апошнія гады ўладарання Аўгуста III (1750-1764)». Перакладаю з рускага перакладу:

«Пагарда чытачоў да літаратуры на польскай мове адбівала ў пісьменнікаў ахвоту ствараць карысныя творы або рабіць пераклады замежных твораў, і справа дайшла, нарэшце, да таго,

што польская мова стала служыць толькі для казанняў, для рэлігійнага пісання, для панегірыкаў, для вясельных ці пахавальных прамоў, для прамоў на сеймах і сейміках і зредку можна было ўбачыць вельмі дрэнныя пераклады на польскую мову замежных твораў».

Вынік моды на лацінскую, а пасля на французскую мовы.

Як гэта падобна на тое, што ў нас цяпер! Праўда... на дзвесце з гакам раней. Калі ўжо быў вялікі Ян Каханоўскі, калі можна было прадчуваць яшчэ большых — Міцкевіча і Славацкага.

* * * * *

Апавяданне ў газеце — сум бацькоў па сыне, на якога пасля вайны прыйшло, што ён прарапаў без вестак. І — на табе! — зноў ад чужога сваё: згадалася, як увосені сорак першага, неяк дачуўшыся, што ў Загоры хлопец вярнуўся з палону, да нас з Прывукаў, якія за пашай, за лутамі, за Вушай і «казённым» лесам і таму здаваліся мне змалку вельмі далёкімі, прыйшоў пажылы чалавек, у якога сын таксама з польскага войска ў палоне. Павітаўшыся, сеўшы на запрашэнне, ён урачыста звярнуўся да мяне:

— Сынок, як перад Богам скажы: пусцілі цябе ці сам ты ўцёк?

Я засмяяўся:

— Як перад Богам?

І трэба было ратавацца маной, што пусцілі,
што неўзабаве пусцяць і іхняга...

* * * * *

Ні з таго ні з сяго вечарам убачылася, як
жывое:

Стары вясковы дзядзька на сваяцкім застолі
ўзяў ды няспешна з'ёў сабе цэлую шакаладную
цуке́рку. Ціха, сціпла прыгорбіўшыся.

Ці гэта ён сам сябе пашкадаваў? Ці яшчэ і
падумалася потым, што зрабіў гэта, як малы? Ці
таму — зусім ужо прасцей — што чужое?.. Толькі
не гэта.

Бо калі і траплялася ў ягонай хаце такая,
сёння нятанная, смаката, дык усё ж для гасцей-
унукаў. І сват жа таксама, не толькі ты адзін.

* * * * *

Сніў, што разам з Танкам пераносіў з месца
на месца вялікія, пазвязваныя кіпы пісьмаў —
жаль і спачуванне вельмі многіх у сувязі з яго,
Максімавай, смерцю...

У сне такое не бачыцца дзіўным: як быццам
усё так і трэба, нармальна.

* * * * *

Выступаць у інстытуце, перад студэнтамі, мы
прыйшлі з гасцініцы невялікай групай адразу
пасля снедання. А тут нас, «пакуль што» — адразу
да самавара, з пытаннямі: «Вам чаю? Ці кавы?»

Адмаўляемся шчыра ды ветліва, а мілавідная, не
вельмі ўжо маладая жанчына, што гаспадарыла
каля стала ў дырэктарскім кабінэце, з усмешкай
сталай прастаты сказала:

— Мама мая гаварыла: не дай Бог галодных
карміць.

І тут падтэкст народнай мудрасці.

* * * * *

Над трэцім томам Багдановіча.

Ён, Багдановіч, і Талстой,— падабенства
грамадскай дзеянасці: у старога па баражбе з
«мірным» голадам, а ў маладога з ваенным,
бежанскім ліхалеццем. І там, і тут гэтая
дзеянасць, з усёй сваёй суроўай, шэртай прозай,
дадае воблікам любімых літаратараў чалавечай і
нісьменніцкай абаяльнасці.

«Непаэтычна» галковасць маладога, хворага
Максіма. І выдатнае валоданне рускай
літаратурнай мовай. Я не пярэчу самому сабе,
таму ранейшаму запісу, дзе гавару, што яго
руская мова менш натуральная ў слове
мастацкім. Як і Шаўчэнка — у прозе. У
валоданні культурай рускай мовы — адкукацыя, а
ў мове роднай у яго самавуцтва, а на радзіме з ёю
— самы толькі працэс станаўлення, сіламі
самавукаў або патрыётаў з рускай адкукацыяй.

...«Образы Галиции в художественной
литературе», з аповесці Франко «Великий шум»:

Збирная днінонка субота,
Збирала Галюня подружки...

Згадалася, што ў апавяданне «Марыля» песню пра пляценне вянка мне напяяла мама, а то, хутчэй, песянніца-сястра. І як падобна:

Зборная субота настае,
Марылька дружыну збірае...

І гора такое падобнае:

На мене ся, молоденьку, не дивітъ,
В мене туженъка нѣ мала...

І наша:

Схіліа галованьку з касою,
Паліліся слёзанькі ракою...

Захацелася праверыць, як справіўся з гэтым
Сэню:

Schylili głowenkę z warkoczami,
Napełnili się oczeta łzami...

Тут ужо толькі пераклад. Хоць, напэўна ж, у народным вясельным штосьці блізкае ёсьць і ў палякаў.

...Як гэта мала ў яго, Багдановіча,— трывамы,— і як многа, калі чытаць, нават вяртаючыся да знаёмага!..

...Тое, што ў нас друкуецца ўпершыню, што друкавалася ў рускай перыёдышы пад псеўданімамі.

Я нібы толькі ніто даведаўся — ён жа юрыст, і таму судовыя справаздачы. А праз дзелавую, строгую сухасць юрыста ў замалёўцы «В гостях у детей» прабіваеца паэт і добры, высакародны юнак:

«Дом чист и просторен, комнаты большие, светлые, потолки высокие; на стены из гладко оструганных сосновых бревен, не заклеянных опротивевшими обоями, просто приятно поглядеть».

«Я не знаю, есть ли на русском языке слово «обутоить», но оно бы мне очень пригодилось. Надежда Ивановна обутила, насколько возможно было, детей».

А дзеци, убачыўши ў «кладовой» мяхі з рознымі крупамі, мноства мяхоў, здзіўляліся: «Неужели мы все это съедим?»

Гэтыя сцэны сасновыя, гэтае «обутоить» (у Даля толькі «уточнічать») і здзіўленне малых, у большасці нездараўчаных, каланістаў — з роднай душы, якую мы любім.

...Яшчэ да яго выступлення у «Голосе» —«В с. (еле) Крест»:

«День выдался ясный, погожий, и с тем большей охотой начал я reg pedes Apostolorum отмеривать путь по широкому пригородному шоссе. По обеим сторонам — трава, в ней протоптаны тропинки, в два ряда тянутся старые березы — в их тени идти не трудно и не скучно».

Тут ужо проста хораша бачыщца ён, наш цудоўны Максім Адамавіч — з яго лацінскім «слядамі апосталаў»,— хораша і журботна, за няпоўны год да адыходу...

* * * * *

Сяднёў у сваёй «Масеевай кнізе», нямала добра га сказаўшы пра мяне, у адным месцы як быццам пасмейваеца:

«Аўтар зрабіў вялікую паслугу чытачу: ён можа ўжо не чытаць тых кніг, якія прачытаў Брыль,— у кароткіх, часам трапных азначэннях ён раскрывав іхнюю сутнасць, і такім чынам як бы адпадае патрэба чытаць тыя кнігі зноў. Ты ўжо прачытаў іх вачыма Брыля».

Калі і мне ўсміхнуцца, дык можна спытацца ў Масея, хоць здалёк: ці не дагадзіў я яму, амерыканскабеларускаму чытачу, яшчэ лепш, чым аўтары коміксу, якія ўмеюць уціскаць у свае міні-кніжкы нават і эпапеі?..

* * * * *

І Ельцын, і Грачоў, кожны па-свойму і ў розны час, нібыта каюцца, што пачалі ў Чачні, а то й нібыта лічачы сябе не вінаватымі, шукаюць на гэта нейкую камандную сілу, вышэйшую за іхнюю. Першы нешта пад восень стагнаў, другі ў пачатку зімы не ўсміхаўся — абодва жалю і агіды вартыя.

Па тэлевізары, вядома, усенародна і ўсясьветна.

І працягваюць рабіць сваё...

...Расійскія тэленавіны, як заўсёды цяпер і так даўно ўжо, або пачынаюцца з Чачні, або аняк не могуць без яе. Учора сказалася на экран: «Боже мой, как это скучно!..» І ў гэтым «скучно» і наш сум, і туга, і нуда, і нышчё балючае, сардэчнае, і атупенне, ледзь не быдлячае, на чужы боль, чужое гора, раны, смерць, жахлівія здзекі з палонных. І канца гэтаму не відно... Дзе там! — колькі яшчэ затоена жадання, колькі на забірана і збіраецца сілы на тое, што гістарычна, здалёк называецца потым грамадзянскай вайной, без чаго немагчыма вярнуцца да нядаўняга мінулага — Савецкага Саюза ці рускай імперыі ў нейкай іншай форме, да таго, што нібыта хтосьці разваліў, а не само яно развалілася...

* * * * *

Не выходзячы з-за прастуды, уважліва праглядзеў за тры дні пяцітомнік «Энцыкланедыя прыроды Беларусі», спачатку — нібы ратуючыся ад беспрацойнай нудоты. А яно цікава і карысна. Сёе-тое простае нібыта ведаеш, а трэба і ахвота ведаць лепш, дакладней. Бо гэтае выданне не толькі даведнік, у які здаралася і яшчэ будзе здарацца заглядваць з патрэбы, але і цікавае чытво (як шытво ды пітво). Тым больш, маючы час, як Салжаніцын для Даля ў лагеры.

Жывая карта Беларусі — амаль дваццаць адна тысяча рэк, больш за дзесяць тысяч азёрай, за дзвесце тысяч даследаваных валуноў...

І нямала назваў смачных ды вясёльх. Скажам, азёры: Ячмянец, Ілапухі, Мурагі, Негразя, Янка. Рэкі ды рэчкі: Сікунка, Сікуня, Сярмяжка, Хлеўня, Ведзьма, Цепленька, Нехрысць, Мужычок!.. И адкрыцці — такія, як трытоны (па-польску, са школы *traszka*), якіх мы, хлапчуکі, лавілі прыгаршчамі ў мачуле каля маеца на гасцінцы; як англійскае паходжанне назвы глею (*gley*), якога і я столікі намясіў у паныла гразкім Загоры; як «атрыканка», цацарка, што з Гвінеі трапіла і ў нашу вёску; як боб, што спрадвеку карміў беларуса, разам з рэпай, да прыходу заакіянскай бульбы быў героем нашых казак («рос, рос да нябёс»), таксама побач з рэпай, пры дапамозе якое наш мужык ашукваў мядзведзя; як лацінскае *Bombus*, ледзь не бамбаз, на гутнілу-чмяля, слова, якое цяpler будзе мне ўспамінацца, абы зноў убачыў яго на кветцы...

«Найбольшыя рэкі, якія дрэніруюць Баранавіцкую раёніну...» Якое вобразнае слова! А ў Тлумачальным яго няма.

Як будуюцца берасцянкі: ён носіць будматэръял, а гняздо робіць Сама.

Птушкі, змалку любімыя па-веснавому, як і шпакі.

* * * *

Па маскоўскім радыё — харавая песня пра Тамбоўшчыну. І, як маланкавы зігзаг памяці ў даўніе,— «Казначэйша» ў вялікафарматным, па старасці растррапаным аднатонніку Лермантава. Дзіцячае, чыстае адчуванне непарушнай вечнасці слова. Не толькі замацаванага друкам, але ж і яшчэ па нейкай прычыне. Відаць, па той, што называецца божаю іскрай у табе, адчуваннем красы, наканаваным прызваннем.

* * * *

У разумным, усхваляваным выступленні па нашым радыё Музы Сняжко, украінскай сяброўкі Караткевіча, прыемна і сумнавата было пачуць, як Валодзя любіў Паўстоўскага, як марыў і збіраўся напісаць кнігу, падобную на «Залатую ружу», аднак, вядома ж, яшчэ лепшую...

3 РОЗНЫХ ГАДОЎ

Цётка Уладзя рассказвала: Купала курый так многа, што ў доме ўсе навалачкі былі папрапальваныя.

Думи мої, думай мої,
Лихо мені з вами!..

* * * *

У камандзіроўцы ў Віцебску. У вольны вечар гуляем у гасцініцы ў «дурня». Да Толі Вялюгіна прыйшоў нейкі сваяк. Сядзіць каля яго і

гаворыць пад руку, пытаецца, як жонка, як дачка.

— А нічога,— адказвае заняты справай Анатоль.

— А як там твае галубы?

— Дзякую, брат, дзякую! — болей ажыўлена.

І мы смејемся. Бо ўсе мы па-сябройску ведаем галубінае гарышча ў драўляным доміку ягонай цешчы, мнства рознаі высокапародных галубоў, тонкую мачту над старым гонтавым дахам, на якой яго любімцы адпачываюць пасля дружнага, найболыш белакрылага па-анёльску палёту.

Так, па-анёльску. Бо ўспомніўся яго радок: «дзярэ анёла ястраб», а пакуль знайсці яго ў вершы «Спелы бор», у ранейшым, пад назвай «Бясстраша», бяру прасцейшае ў шчырасці:

Не адступаючы, за мною
ідзеш, далёкая любоў,—
над шэрый матчынай страхою
чародка белых галубоў!

*****

Ганю футбольны мяч па траве. Травы навокал бясконда многа, а я вельмі рады. Ганю, падганяю да варот, прымерыўся і — цяў!..

І загалёкаў, прачнуўшыся... Пальдамі босай нагі з размаху — у белы тынк сцяны. Цераз маленъкага сына, што ў вёсцы, калі мама паехала ў горад, спаў побач са мною.

Большым дзециям было весела, і цяпер яшчэ, праз восем гадоў, успамінаюць. А пальцы не зажывалі дўога.

Якую драбніцу запісваю!

*****

«Уже не говоря о таких литературах, как украинская и белорусская, литературы других советских народов...» — пиша ў «Литгазете» адзін з вядомых рускіх крытыкаў. Чытаю гэта ў рэдакцыі ўголос.

— «Уже не говоря»... — смеєцца Танк.— Яны ж і не гавораць.

...Ён жа, у іншы час — пра Машэрава:

— Калісьці, адразу пасля вайны, я ў іх быў у Вілейцы. Жонка яго аладкі нам пякла, а мы іх, гарачыя, елі, смеяліся. А цяпер я іду да яго на прыём і там часамі, як тая аладка на скаварадзе, сам варочаюся — то на адзін, то на другі бок!..

*****

Таджыкскі прыгажун, распешчаны не толькі літаратурным поспехам, уздымае тост у кампаніі, на дастархане над ракой Кафірніган, дзе была з намі толькі адна жанчына, даволі нотная масквічка:

— Один бык, умирая, просил: «Снимите с меня кожу и накройте ею самую лучшую корову». Ваше здоровье, дорогая Зоя Михайловна!..

Гадоў праз некалькі, сустрэўшыся са мной у
Маскве, ужо ў яшчэ большым начальстве і з
дзяржаўнай прэміяй, ён з паўнацэннай
важнасцю сказаў:

— Очень приятно! Следим за ваших успехов!..

* * * * *

Добраага, ціхага хлопца ўпраўная маці
ажаніла сама, па-даўнейшаму. І ён спакваля,
неўзабаве пачаў у іншых шукаць таго, чаш ў
сваёй яму не хапала. У вёсцы не надта многа
выгоды для гэтага,— хутка накрыл іх, раз і другі
раз. Жонка тая расказвае гарадскім сваякам:

— Пайду, кажа, утаплюся! А я яму: ідзі! А
потым думаю: а Божа мой — гэта ж і даставаць
трэба, і хаваць — колькі клопату!.. І паміраліся
мы, жывём.

* * * * *

Бабы гамоняць пра сваіх дрэнных мужыкоў.
У першай ён «успышчывы», другі сваю б'е, а трэці
робіць нешта на дварэ, але ж не можа, каб не
забегчы ў хату, не пераставіць у печы гаршкі —
як лепш...

Па агульнаму заключэнню — такі найгоршы.

* * * * *

Пісьменнік Збігнеў Жакевіч казаў:

— Найбольш мы, палякі, не можам немцам
дараваць таго, што яны прымушалі нас хадзіць
не па тратуары...

— А шэсць мільёнаў знішчаных? — пытаюся
ў яго.

Ен акупацыі, можна сказаць, не ведае: малы
быў, жыў у беларускай вёсцы... Лепш скажам: не
бачыў ён яе ў Польшчы. І гаворыць цяпер «з
аб'ектыўнай, гістарычнай дыстанцыі». Плюс або і
перш за ўсё — славутая мэгальманія,
традыцыйны шнар.

* * * * *

Стары паэт вельмі любіць выступаць са сваімі
вершамі. У адной вясковай школе дзвёры
настаўнікі на ўсякі выпадак загарадзілі сталом, і
госць пачаў тую паэзію, адно за адным і —
бясконца.

Старшакласнікі непрыкметна выключылі
свято, і ў цемры ўся тая вольніца рванулася да
дзвярэй. Перавярнулі стол і добра-такі пагрузілі
госця-паэта.

Дома ён не вытрываў, расказаў жонцы,
маладзейшай за яго, і яна цяпер гэтым
прыкладам супакойвае яго, нібы працвераджае.
Калі ён часамі зноў хваліцца, як яму хораша
недзе выступалася.

* * * * *

Спёка і «горы», як называлася ў нас поле на ўзгорках. Цяжка жнецца нізенькі, рэдкі ячмень, ажно спіна калом становіща. І тут з недалёкай палоск! гукнуў на мяне нехлямяжы сусед Зімавей: «Іван, а во!..»

Трымае зайца за вушы. От дзе шэры даспаўся!.. Ды вось ён прачнуўся — ці не ад гэтага воклічу — трэпнуў нагамі, пstryкнуў з пальцаў і даў лататы.

А ты сабе жні далей.

Або пайдзіце да збанка ў цянёчку ад снапоў, хлебаніще сабе — хто з жалю, хто са смеху.

* * * * *

Вясной пяцьдзесят шостага года ў Будапешце, на дунайскім востраве Святое Маргарыты нас, невялікую группу мінскіх турыстаў, здзівіла тое, што ў гэтым цудоўным парку зусім няма таго, піто называеца «нагляднай агітацыяй» — ні партретаў, ні лозунгаў...

— Вoi — засмияўся Танк.— А ў нас? Ідзеш з дзяўчынай, хацеў бы пацалаўца, але ж няма дзе,— з-за кожнага куста цікуе член палітбюро!..

* * * * *

«Грубка халодная, як мёртвая дупа», — казала калісці наша маці. Усё-такі далікатней.

А ў Валодзі Караткевіча — яшчэ лепш: радзіска з белымі дупкамі.

* * * * *

Спачатку проста сакратарачка ў раённым судзе, потым, упадабаная найвышэйшым у рэспубліцы, спачатку нарком, а потым, пасля гадавой школы савецка-парцыйнага актыву, яшчэ і намеснік прэм'ера па культуры, і, нарэшце, асабліва заслужаная пенсіянерка.

Сустрэла Максіма Танка ў клініцы (ён мне расказваў):

- А вы что здесь?
- Ды вось хварэю трохі...

— Смотрите за собой, вы нал« еще нужны.

Голос са сметніка гісторыі. Аднак яшчэ ўсё ўпэўнены.

* * * * *

Рыгор Бярозкін гаварыў мне, што на вызваленай Куршчыне, у ацалядай хаце, гаспадыня расказвала яму, як адзін немец, што зайшоў да іх, не спяшаўся ўцякаць. Усё гартаў школьнага падручніка нямецкай мовы, які ляжаў на стале, усё пра нешта маўчаў...

* * * * *

Алесь Асіпенка расказваў, як адна іхняя партызанка, дамачка ідэйна падкаваная, расказвала яму пры сустрэчы:

— Спачатку думалі абмежавацца адным рабёнкам, а потым сёлі з мужам, пасавяшчаліся і вырашылі мець яшчэ аднаго.

* * * * *

Дырэктар добрага палескага саўгаса, змоладу баявы партызан, а пасля яшчэ і франтавік, паказвае нам, тром знаёмым пісьменнікам, мемарыял на скверыку і стрымана расказвае:

— Пакуль не было ў нас гэтага помніка з прозвішчамі ўсіх землякоў, што загінулі ў партызанах або на фронце, бабка тая ці іншая не ведала, дзе ён ляжыць, яе сынок. А цяпер нясе яму кветкі сюды.

* * * * *

Мой аўтограф Івану Драчу на «Золаку, убачаным здалёк»:

«Поэзия вся — в детстве. Для меня по крайней мере».

Працытаваўшы Вас, Іване Фёдаравіч, дадаю: І для мяне — таксама.

* * * * *

З пастушынага фальклору: «Ганем каровы дадому, не кажэм нікому,— маці есці наварыла, чым, чым забяліла? Жабу, жабу растаўка. Хто першы акажацца — таму жабіна плеўка!..»

І маўчым, сцяўшы вусны, пакуль не выбухнем смехам.

* * * * *

Малазнаёмы, а расказаў мне на санаторнай праходцы, як у сорак першым годзе перад

фронтам расстрэльвалі «баптыстаў», што не бралі зброі.

— Толькі адзін з іх млеў і крычаў... А потым мы, маладыя, ішлі строем у свае казармы, апусціўшы галопы...

* * * * *

У музеі славацкага невялікага гарадка:

Bože môj, otce môj
z vysokeho nieba,
ked si mi dal zuby,
daj že mi aj chleba!

* * * * *

Гумар без смеху: «Свацця мая такая ўжо згорбленая, што як памрэ, дык і не выпрастаць будзе. Хоць ты ў цэбры яе хавай».

* * * * *

Маладыя з загса едуць дзе да Вечнага агню, дзе да магілы Льва Талстога... А ў Нарыльску — у прафілакторый, да мядзведзіцы Машкі, якую там поіць шампанскім. Нап'еща і ляжыць, спіць, ачмурэлая.

Такую мы яе і засталі — пасля чарговых вясельнікаў.

* * * * *

У нас на сіфіліс кажуць пранцы, а ў палякаў, у Кялеччыне, ён *франс*.

Пры панскай Польшчы там таксама калолі запалкі на чатыры часткі.

* * * * *

У гарадку мужчына зайшоў у аўтобус — такі здаровы ды сыты, што адразу ўяўляся, як ён сам выгадаваў, сам закалоў і сам з'еў доб-ра-га парсюка.

* * * * *

Спазненая маладажоны — яму сорак пяць, ёй трывцаць шэсць. Адзін пакойчык. А толькі распісаліся — шусь у хату ягоная маці. З вёскі, пасварыўшыся са сваім дзедам. Надоўга да іх — бо з валёнкамі ўлетку. Да чакалася бедная дзяўчына сямейнага шчасця!.. Но ён ужо быў жанатым да яе.

* * * * *

Вясёлая Клаўдзя Каліна рассказала:

— Мая старэнккая мама гаворыць пра сябе: «Я салдат шаснаццатай роты». Такая няросленская. Усё жыццё яна з майм татам за ручку і праішлі. Ён ёй Косцік, яна яму Надзька. И аднагодкі, толькі ж ён памёр у семдзесят пяць, а ёй цяпер восемдзесят, і ўжо зусім слабенькая. Але як што, дык і скажа: «Ідзі ты, дочка, ведаеш...» Або: «Закруці той гэз,— газ, значыцца,— а то гнілой капустай смярдзіць!..»

* * * * *

Як гэта дзіўна, горка,— гледзячы даўнія фотаздымкі, ведаць, усведамляць, што з гэтых мільных дзетак хлопчык стаў алкаголікам, дзяўчынка патаскухай...

* * * * *

Адзін з траіх дзяцей, што ўсе «выйшлі ў людзі», старэйшы сын, дырэктар тэхнікума ў далёкім горадзе, заязджае ў жончыну вёску, а ў сваю, толькі за тры кілаграмы, не хоча, кажа, што не можа.

Бацька быў гаснадар, усё было ў поўным ладзе. Але бацькоў ужо даўнавата няма, хату купілі чужыя прыблуды і вельмі ж усё запусцілі...

* * * * *

П'яны сусед пасля бяседы кавэнчыць каля парога перад гаспадыняй:

— Дай буську, тады і пайду!

А яна, пры мужыку і іншых мужчынах, смеецца:

— От я табе зараз чапялы як дам — адразу выскочыш!..

* * * * *

Алесь Адамовіч па тэлефоне, вярнуўшыся з падарожжа:

— Палез у Волгу, а ўжо холадна было, і вось хварэю.

— А толькі ж пісаў, што ў пісьменнікаў
найбодыл цэніш розум. Смяемся.

* * * * *

Пятро Глебка, Мікола Ворвулеў і я гасцявалі
вясной пяцьдзесят чацвёртага ў сям'і Багдана
Чалага, у доміку ў садзе, на ўскрайніне Кіева. Калі
на ўтульным дворыку пачаліся танцы, Ворвулеву
не хапіла партнёркі. Ён пакланіўся таўшчэзнай,
вясёлай Багданавай бабусі, пачаў угаворваць яе:
«Вы сабе стойце, а я буду каля вас укругаля!» І так
у іх пайшло: яна дабрадушна смяялася на адным
месцы, а ён пацэтна вытанцоўваў кругам.

Пасля таго, як цешыў нас сваім магутным
голосам у песнях — украінскіх і нашых.

Ужо і яго, Міколы, больш за трыццаць гадоў
няма, і танцы тыя богведама калі былі, а светла
помніцца.

* * * * *

Да электрычкі, сустрэць мяне, «іхняга
дэпутата», на машыне з пасёлка прыехала
маладая настаўніца, што «ведае госця ў твар», бо
мы ўжо аднойчы бачыліся.

У дарозе, дваццаць пяць кіламетраў,
пагаварылі. Восем год была замужкам, пяты год
удавою, а сама яшчэ як маладзічка. Румянная,
акуратная, сціплая. Гадуючы двое дзяцей...

І не сказала мне, іншыя потым сказалі, як яе
муж памёр. Упаў у калодзеж, задалёка перахі-
ліўшыся. Нецвярозы.

Таму, вядома, і не сказала. Такая культурна-
прывязная.

* * * * *

Вядомы медык, інтэлігентны Танкаў сваяк
рассказвае мне ў дарозе, як на Максімавым юбілеі
яму прыйшлося сядзець на банкеце побач з
сакратаром ЦК па справах ідэалогіі.

— Звярнуўся я да яго: «Вось вы кажаце, што
ён вялікі паэт. Дык разгрозіце ж вы яго ад лішніх
службовых ды грамадскіх абавязкаў,— хай больш
піша!» Ветліва так сказаў, а сакратар, панура
памаўчайшы: «Нам нужен Танк такой, какой он
есть!..»

Дзівіцца гэты сваяк — прафесар, доктар
медицины,— што Максім зусім сур'ёзна
гаворыць пра сваё сацыялістычнае геройства —
як пра аванс, які яму трэба яшчэ адрабляць.

— Дарагі мой,— кажу яму,— авансаў у нас не
даюць!..

* * * * *

«Маскоўская бабця», як яна сама сябе
называе, мая выпадковая, ліпкая карэспандэнтка,
абrusелая ганарлівая полька, якую я, як
гаворыцца, і ў вочы ні разу не бачыў. Просіць
кніжак, пасылаю.

І вось, пасля яе чарговага пенсійна-вольнага пісьма, з какетліва-недарэчнымі заўвагамі «шэптам» (яе слова), успомніў я другую бабцю, беларускую, з раённага. гарадка. Сувязная майго сябра-партызана, калі мы разам у яго абедалі, прыстае да гаспадара з недаедзенай бульбай-пюрэ са сваёй талеркі — з поўнай упэўненасцю, што гэта яму павінна быць прыемна...

* * * * *

Колішні партызан-сэрцаед, а цяпер стary валацуга. Завітаў у пасёлачак і пачаў падладжвацца да ўдавы, колішняй знаёмай дзяўчыны, каб ім цяпер ссысціся. Першая «гаспадарская» прапанова — карову прадаць. Разлік вельмі прости — і пра сена не трэба будзе думаць, і гроши будуць на першы пачатак. А далей ужо славутае «Бог — бацька».

Яшчэ адно нікчэмнае «перекати-поле», якога і я памятаю — у п'янную прысядку, з трymа гадзіннікамі: два на руцэ, а трэці ў кішэньцы, з выпушчаным ланцужком. Цяпер ён пры гальштуку, пад капялюшам. І гаварыць нам няма пра што...

* * * * *

Каля сядзібы на далёкім водшыбе ад пасёлка — многа толькі што наколатых альховых дроў, чырванаватых на зрэзе. На добрым полымі, што вельмі дарэчы халоднай раніцай, грэцца чорны

кацёл пад накрыўкай, з-пад якое відно, як варацца яблыкі свінням. Побач чародка белых курэй. Сабака, нейкі аж надта будзённы, сустрэў мяне леным брэхам, а цяпер маўчыць. Гаспадыня пачулася здалёк ад ганка. Прывітанне і расказ пра новы клопат:

— Каршун во пеўня прыбіў. Дарэзала.

Голы певень ляжыць у вялікай місе.

— Куры да Немана ідуць, а ён сядзе на дрэве і цікуе, ліха яму, чакае. Ледзьве адабрала.

Добра пагрэцца гутаркай. І я кажу:

— Трэба было і каршуну сюды. Удвух аскубсці.

Яна прымае мае:

— Калі ж стрэльбы няма...

Найлепшая ў вёсцы рыбачка, яна, чаго добрага, і са стрэльбай справілася б.

Як і многія цяпер, прапануе ўзяць яблыкаў — во, кошыгчак ці вядро. Дзякую, адмаўляюся, і прыемна думаецца, што яна гэта не ад вельмі шчодрай сёлета садавіны, але і ад сваёй дабрадушнай гасціннасці.

Пайшоў далей, па сцежцы над Нёманам, пад дубамі.

* * * * *

Успамінаеца сяды-тады, як Ігар Шклярэўскі ў маскоўскім ЦДЛ, Цэнтральным Доме літаратаў, па-зямлядку прысёўшы да стала, дзе я абедаў, загаварыў пра сваю любоў да Броўкі:

— Ён адзін зрабіў больш за ўсіх вас там, разам узятых. Я яму на пахаванне кветкі вазіў, а я не кожнаму павязу!..

Трэба было, як потым падумалася, сказаць яму:

— Ах, Ігар Іванавіч, а я ж так спадзяваўся!..
Тым больш што прычына той яго закаханасці

амаль адразу ж і выявілася:

— Ён мне кватэрну даў!..

Калі дзяжурый там, у Маскве, як сакратар Саюза пісьменнікаў ССР.

* * * * *

Як нечакана і як прыемна было заўважыць у гушчары дваццатага тома Поўнага збору твораў Дастваўскага выкаванне, якое, чаго добра, упершыню вось будзе перакладзена на нашу мову: «У сякая здаровая і зямная сі ла верыць у самую сябе і ў сваю праўду, і гэта найпершая адзнака здароўя народнага. Гэтая народная вера ў сябе і ва ўласныя сілы — зусім не застой, а, наадварот, залог жыццёвасці і энергіі жыцця і аніяк не выключав прагрэсу і вялікага поспеху. Без гэтай веры ў саміх сябе не выстаяў бы, напрыклад, на працягу вякоў беларускі народ і не выратаваў бы сябе ніколі».

* * * * *

Трыццаць чацвёрты год пайшоў, а памятаеца сэнтиментальная-рамантычная руская да-

мачка, што пісьмы нам пісала даволі доўга пасля знаёмства ў гагрынскім Доме творчасці. І муж яе памятаеца, маўклівы лейтэнант, што быў у Мінску ў камандзіроўцы, пазваніў ды зайшоў. Выпіў, пераначаваў, пазычыў сто рублёў — і «был таков». Можа, яшчэ і рады быў,— рэаліст!..

* * * * *

А чым не тыпы тыя молада-тустыя браты, што, закончыўшы вучылішча на скульптараў, халтураць на помніках? Добра мяне памарочыўшы, добра ўзяўшы, на развітанне запрашалі прыядздаць і потым... Калі мы ездзілі з Анікейчыкамі глядзець на «палігон» валун для Каараткевіча, яны зноў «ветліва» спыталіся, чаму я так доўга не быў...

* * * * *

Мікалаеўскія грошы. Наша маці хавала іх ад унучкі, якая выкрадала з яе старога куфра гыя прыгожыя паперкі, каб пазабаўляцца. Праз чвэртку веку пасля рэвалюцыі. Няўжо ўсё верыла, нястомнная векавая руплівіца, што «яшчэ пойдудзь»?

Нарачанскі кульгавы дзядок, пан Яцына, з турыста-нумізмата патрабаваў рубель за злоты: «Едын за едын!..» Бо столькі ж укладзена працы і ў тыя, польскія паперкі!

Мама пра бацьку нашага гаварыла: «На ўсё разумны быў, а вось на золата не памяняў тады, у

Адэсе, пазапіхаў паперкі ў бутэльку ды сургучом заляпіў...»

* * * * *

Танк нядаўна расказваў, што Лужаніна калісці білі не так за навершаванае ў «Вожыку» («Была ў сабакі хата»), а таму, што Панамарэнка на адным вожыкаўскім малюнку ўбачыў як быццам самога сябе на трывуне стадыёна і яму здалося, што гэта падкарыкатурылі яго. Зрабілі з Лужаніна «беларускага Зошчанку». Яшчэ больш адпаведна: Агняцвет — «беларуская Ахматава».

* * * * *

Васілій Бялоў з трывуны ўсесаузнага пісьменніцкага з'езда, з найвышэйшай, з крамлёўскай трывуны сказаў, што яму як рускаму зусім не патрэбна, каб была адна толькі мова для ўсіх,— «это было бы очень скучно....».

* * * * *

«Здохнеш сам, і дзеци будуць хварэцы!..» — так бабы крычалі на таго, што прыйшоў узарваць у іхний вёсцы спрадвечны валун. І не далі.

* * * * *

Адзін з начальнікаў на нашым радыё, журналіст старое вывучкі, не хацеў калісці дазволіць пастаноўку маёй «Галі».

— Нет никакой современности. Тракторист и тот только под конец появляется...

* * * * *

Пажылая прыбіральшчыца ў літфондаўскай паліклініцы глядзіць, як тэрапеўт і медсястра вяла збіраюцца ехаць на хуткім выкліку, а потым проста, па-народнаму:

— Ды едзыце ж вы ўжо! Бо дзед той сканае, не дачакаўшыся!..

Сюды ж — пытанне пры кожным выкліку «хуткай» па тэлефоне: «Колькі гадоў хвораму?» З падтэкстам. Які быў і ў пытаннях змрочнага прафесара да мяне: «Колькі гадоў?» Разоў са трываліцай спытываўся на аглядах маёй нагі, ажно хацелася адказаць пытаннем: «А вам колькі?» Хоць і відно, што не стары, як я.

* * * * *

Два дажджлевыя дні, а потым распагодзілася. І я здзвіўся радасна, што за гэты час у цёмна-зялёным, лапушыстым жыце насторчылася процьма свежанькіх каласоў.

* * * * *

Нізкае раннje сонца асвяціла граду сасняку, што стаіць пры палявой дарозе. Меднаствольня — правільна гэта, бо і ствалы, і таўсцейшыя галіны бачацца здалёк, цераз жыта, іменна такімі, нават

з медным побліскам. Яшчэ больш — ад ствалоў і гол ля медны водсвет і дзе і на ігліцу.

* * * * *

Прывезенага мамай з горада на дачу Ёжку, лялечна-чалавекападобнага вожыка, малыя сястра і брацік усцешана абнаслі па ўсіх пакоях, бо ён, іхні зімовы друг, тут упершыню. Зайшлі ў найменшы: — А тут жыве твая прабабулька!..

* * * * *

Намеснік міністра знешняга гандлю атрымаў трываццаць гадоў турмы, бо «зарабіў» на сваёй пасадзе 127 тысяч рублëў. Жоначка ўзначальвала нейкі блізкі да мужавай службы аддзел і аказалася больш руплівай: «зарабіла» 322 тысячи рублëў. Адзінаццаць гадоў турмы.

Колькі людзей, чытаючы такое, падумаете: «Дык мы ж, у параўнанні з вамі, якія намі кіруюць, проста святыя!..»

* * * * *

Пагодлівым каstryчнікам пяцьдзесят чацвёртага года я частаваў Шамякіна і Макаёнка Наваградчынай. На новай, ці не першай у маладых пісьменнікаў, Андрэевай «Победе», з саюзным шаферам за рулём.

У Наваградку мы зайшлі ў сталовую. Іван, нядайна выбраны на з'ездзе намеснікам старшыні Саюза пісьменнікаў, уваходзіў трэцім.

Спыніўся на парозе, прынюхаўся і спытаўся ў бліжэйшых за сталамі:

— У вас тут, у горадзе, нічога лепшага няма?

Усё-такі мы паабедалі там, а потым, на скверыку,

Андрэй, па-свойму горача і проста, накінуўся на Івана:

— Калі ты стаў такім панам? Даўно ты дзяцей на печы рабіў?..

Можа, таму, што мы былі крыху ўзяўшы, Іван ледзь не расплакаўся:

— Я вас люблю, а вы мяне тут...

Тады ён быў яшчэ ранімы.

Мы з Андрэем нават цішком змаўляліся купіць яму на дзень нараджэння спартыўную «кабылу», зацягнуць на ягоны пяты паверх — няхай зганяе свой пачатак панства. Але не вытрымалі да студзеня, прагаварыліся і падарунка гэтага не купілі.

Андрэй быў тады таксама ў першай славе. Пасля фельетонаў у «Вожыку» і сякіх-такіх аднаактовак добра пайшло сатырычнае, «Выбачайце, калі ласка!». Прымерваўся і на яшчэ вастрэйшае. А сам быў прости, свойскі, вясёлы.

Потым яны з Іванам спаквала зрасліся ў светапоглядзе, як сіямскія блізнюкі. Папулярнасць робіць сваё.

Згадаю толькі падарожнае.

Увесень семдзесят трэцяга, калі нас, трывалікія аўтобусы работнікаў культуры, вазілі па

Віцебшчыне, натхняючы калгаснай паказухай, на кожным прыпынку, дзе нас да непрыстойнасці святочна віталі хлебам-соллю, «блізнюкі» вылучаліся вельмі выразна, смеху сяброўскага ці намёкаў не заўважаючы. Ніхто не паспяваў раней за іх выйсці з першага аўтобуса, прыняць, пацалаўцаць той каравай. Нават яшчэ і пыталіся ў асцюдзяне лых ад доўгага чакання бедных піянерчыкаў ды ў адарваных ад працы, пераапранутых, як на канцэрт, дзяўчат і маладзіц, ці ведаюць яны, хто перад імі,— пыталіся адзін пра аднаго...

Нават сатырыка можна давесці да такога росквіту.

Ды што хацець, калі на Андрэевым юбілеі прывітанне ЦК партыі чыталася так: «Наш дорогой, уважаемый...», а тады, адараўшыся ад паперы: «...я сказал бы: наш обожаемый Андрей Егорович!..»

Обожаемый начальствам сатырык — з'ява, трэба сказаць, унікальна-гістарычная. Адзнака доўгага перыяду застою, пра які мы сёння ўжо гаворым. Як-ніяк, а другі год перабудовы.

* * * * *

На пісьменніцкім з'ездзе ў шэсцьдзесят шостым годзе старшынёй падліковай камісіі быў абраны Але́сь Бачыла. Потым рассказваў, як адзін памяркоўна-ціхманы саюзпісьменніцкі чыноўнік сам-насам, па службе ўтварваў яго замяніць

Броўку трыццаць бюлётняў з адзнакай «супраць» — на чистыя. Каб не Але́сь, а яшчэ адзін паслухмяны рахманец, дык і зрабілася б так.

Пасля ў пакой, дзе працавала падліковая камісія, ткнуўся сам загадчык аддзела культуры ЦК партыі, відаць, з падобным намерам. Але Бачыла папрасіў яго, як старонняга, выйсці. Што яму, вядома ж, у далейшым не забылася.

Пазней на нашых з'ездах — асабліва ў 76-м і ў 81-м — над такімі камісіямі добраахвотна віслі сам сакратар ЦК па ідэалогіі і два прыдворныя веселуны, Празаік і Драматург. Таварыш сакратар браў на сябе права праводзіць першы пленум толькі што абранага праўлення асабіста, замест новага старшыні праўлення, як належацца па статуце, сам называў кандыдатуры загадзя зверху намечаных сакратароў ды членаў прэзідyума. І супраць яго ніхто не асмельваўся ці не хацеў выступаць — тут жа славутая думка «адтуль!..

* * * * *

Такое трэба забыць, выкрасліць з памяці, а яно ўсё жыве там...

Два нашы і прыезджы госьць запрасілі мяне па тэлефоне ў гасцініцу, дзе яны святкавалі сустрэчу. Пайшоў, стары дурань, бо гэта ж добрыя хлопцы, таленавітыя, бо з моладдзю добра і трэба дружыць.

Свае яшчэ трохі трымаліся на нагах, а госць,
колькі яго ні адмочвалі пад халодным душам, так
з тое ванны і не выйшаў...

І яшчэ:

Маскоўскі медык паглядзеў там, у сталіцы,
спектакль па нашай п'есе, выпадкова даведаўся,
што аўтар на адным з ім курорце, спецыяльна
знайшоў яго і наведаў. А потым скардзіўся мне:

— Пагаварыць хацелася, падзякаваць, а ён і
лыка не вяжা. І дзве бойкія бабы пры ім
смярдзяць перагарам...

Такое трэба забыць, ахоўваючы памяць
таленавітых. І так жа нямала гэтага, што трэба
үтойваць!

* * * * *

Пасля мюнхенской змовы 1938 года Польшчу
ў Заходній Еўропе называлі шакалам Герман!.
Пішуць пра гэта — сам і палякі. («Пшэглёнд
тыгоднёвы», 7. VI. 1987 г.) Трэба вучыцца такому
позірку на сваю гісторыю.

* * * * *

Маладзенькіх герояў скідзельскага падполя
вешаць прывезлі ў родны гарадок.

Маці аднаго з іх, пакуль дабегла з дому на
плошчу, ссівела.

* * * * *

Схематычная, з псіхалагічнымі праваламі
аповесць — нібы адзін каркас, якія прыязныя
крытыкі запоўняць у артыкулах сваімі
домысламі.

* * * * *

Брэсцкі раён.

Перагружанасць вясковых дзіцячых садоў
разъбою па дрэве. Заблудіць можна малому
паміж тымі фігурамі. І раскоша такая ўсюды,
ужо ўсярэдзіне, што дзеці, чаго добра га, дахаты
ўвечары дамоў ісці не хочуць.

Дома бацькам, хоцькі-няхоцькі, трэба
падцягвацца да ўзроўню садзіка.

* * * * *

Стара, нямоглая Танкава Люба поле грады, а
курортнікі ідуць нарачанскім берагам каля іхнай
дачы — і гаспадыня чуе — гавораць:

— Во, наймічы і выхаднога не даюць!

А потым і другое:

— Што вы, у яго ж толькі кухарак дзве!..
«Голос народу — голас божы».

Хоць і катарга ў гэтай бабулі Любові
Андрэйны з дзецьмі-ўнукамі-праўнукамі, хоць і
дзеду, народнаму паэту-акадэміку, штодня хапае
таўкатні на гаспадарцы. Апроч вершаў.
Асноўная рабочая сіла — дзед і баба.

* * * * *

Раней і нам, і мы самі далдонілі пра ідэйнасць. Цяпер — пра праўду. А ў чым яна? І колькі яе можна?

Слухаючы даклад.

Што гаворыща і што застасца ў падтэксце?..

* * * * *

Бабка — прыбіральшчыца каля грамадскага туалета над ракою. Восьмае сакавіка, і я, праходзячы міма, кажу ёй:

— Са святам вас!

Яна, і рукой не махнуўшы на гэта, толькі з нейкай трохі ўсмешкай:

— Тут мае свята...

* * * * *

«Таварыш — Гаўнаварыш». Груба. Але і справядліва, калі пра чалавека пустога, які толькі што жыве, існуе, «варыць»...

* * * * *

У добрага ўкраінскага пісьменніка ў абласным цэнтры свой дом і цэлых пятнаццаць сотак саду-агарода. Паказвае нам, беларусам, свае любімая дрэўцы, якія ўжо хораша родзяць.

— Гэтыя сліўкі заўтра можна будзе есці, — гаворыць ён гасцям, а ў падтэксце нам весела чуецца: калі вас не будзе...

* * * * *

Мой першы медаль, найпершя ўзнагарода — «За доблестны труда в годы Великой Отечественной войны». Я нават і калодачку купіў. А госць далёкі — нашмат старэйшы брат, выкладчык рабфака з Урала,— усміхнуўся і сказаў:

— У мяне такі самы ёсць, але я не нашу.

Пра калодачку.

Успомніў гэта смешнае пра самога сябе — нібы збоку. Ужо таксама нашмат старэйшы сёння за брата ў тыя пасляваенныя гады. І з правам на іншыя калодачкі, якіх так і не сабраўся дагэтуль набыць.

* * * * *

Пра акуратную гаспадыню хораша: «У яе кожны дзень — Вялікдзень!..»

І тым больш прыемна, што гаворыць гэта жанчына пра жанчыну.

* * * * *

Абедаем, і ён расказвае, як яны з Барысам арганізоўвалі ў недалёкіх Прывуках калгас. Сабралі сход, пачалі выступаць. А тут з двара: «Пажар!..» Усе хацелі рвануцца са школы, але Барыс выхапіў пісталет і да дзвярэй. Не выпусціў. Бо і пажару ніякага не было...

Успамінаў ён і пра «народную медыцыну». Як загнаў быў у партызанах застрямку ў вялікі палец

на назе. Босаму на прывале прайсціся захацелася. А Щура дастаў яе зубамі, бо пальцамі было не ўхапіць, а потым памачыўся на ранку — для дэзінфекцыі.

І пра тое згадаў, як мы на саракагодзі вызвалення нашага раёна лавілі ў «неманіах»-старыцах рыбу крыгай, а зачэрпалі ў зеллі бабра. Парваў нам сетку і ўцёк.

Вясковы настаўнік з Магілёўшчыны, пасля франтавы афіцэр, камандзір мінамётнай роты, у адзін час з пісьменнікам Уладзімірам Карпавым, потым Героем, книгу якога «Полководец» нядаўна прачытаў, закончыў Ташкенцкае пяхотнае вучылішча, паўтара гады ваяваў, двойчы паранены. А ў партызанах быць камбрыгам не змог.

— Ніякай дысцыпліны! — усміхаецца мне.— Акурак на губе і мат за кожным словам. Ён, бачыш, і сам камандзір! І пакамандуй такім!..

Напісаў ра парт камандзіру злучэння, і той паслаў яго ў другую брыгаду начальнікам штаба. Там мы яго і любілі за добры, людскі харектар.

Не змог быць потым і старшынёю калгаса: «няма камандзірскай жылкі», «залішне мяккі»...

З далёкай Свіслачы быў у Міры ў сваячкі і, дзякуюй яму, не паленаваўся наведаць мяне — за семнашццаць з гакам кіламетраў. І нам вось добра сядзіцца, гамоніцца то на веrandзе, то пад ліпай. Яшчэ ўсё выглядам ён нагадвае мне сваю лясную

спраўную маладосць, яшчэ ўсё хораша ўсміхаецца. Наш Міхась Маскалёў.

Успамінаю, як ён быў абнасіўся, ды так, што боты вось-вось папросяць кашы. Тыя, у якіх ён у групе прытопаў сюды з «Вялікай зямлі». Да нас, разведчыкаў, звярнуўся — з просьбай, не з загадам: «Хлопцы, памажыце». І прыйшлося дапамагчы. Зайшлі на хутары каля Міра ў ладную хату, а яны стаяць сабе ў кухні на зэдліку — і над мазаны я, і вушкі з халываў тырчаць, і дзядзьзька такі ветлівы:

— Калі трэба, таварышы, дык трэба...

Дарэчы, з год перад гэтым таксама паехалі ў пушчу і мае юхтовыя, тыя, што брат заказаў мне пасля майго вяртання з палону, набор сабраўшы загадзя, калі мяне чакалі.

* * * * *

Малады празаік, ён жа і мастак, таксама з прэтэнзіямі на наватарства. Абмахвае сяк-так рэальнае жыццё вялізным веерам недасцелай а остра ктнасцю выдумкі. Герой яго купіў сабе чырвоны каплялюш і прайіпоўся па пляжы. Ну і што? А нічога. Ні больш, ні лепшага.

* * * * *

Стараая, што ў домакіраўніцтве ЦК партыі, дамагалася ветэранскага святочнага пайка, хоць і не мела на гэта дакументаў.

— Калі я працавала ў ЦК, з мяне даведак не патрабавалі!..

Праўда, сказала без клініка, а ледзь не са слязьмі як быццам справядлівай крыйуды.

* * * * *

Мікола Мікалаевіч Улашчык, «Была такая веска».

Уражанне — сумесь цікава-значнага з паshanай,— нібы ты ў добра наладжаным скансене. Якія мне давялося бачыць каля Рыгі і каля Осла.

* * * * *

Ануар Алімджанаў у «Дружбе народов» піша пра яшчэ адну хрушчоўскагу «навацыю»: у мусульманскім Казахстане — конска-свіная каўбаса з палітычна прыщэльнай называй «Дружба».

* * * * *

Два царскія штабс-капітаны, у Турцы і ў Чыжыноўцах.

Турэцкага мне, вучню, даводзілася бачыць у царкве. У яшчэ нязношана-элегантным, светла-шэрым шынялі без пагонаў, у акулярах-пенснэ. А ў будзень неяк вёз ён гной, і пуга, збоку на возе ўваткнутая, неўпрыцям згубілася на брук. Наш сусед, вясёлы дзядзька Паўлюк, які і ў армii

царскай служыў, і вайну ўсю адваяваў, рады быў гэта заўважыць і гукнуць яму:

— Ваше благородие, шашку потеряли!..

Расказваў пра гэта ў нашай хаце і ўсмак рагатаў.

Чыжыноўскага штабс-капітана я бачыў часцей у полі, пры дарозе, за плугам ці бараной. Вечна непаголены, рыжы, зубаты, маўклівы, але з патаемнай усмешкай. Чытаючы ў Леніна, як пад канец першай сусветнай вайны быў выбіты афіцэрскі корпус царскай армii і пачалі яго папаўняць з радавых або унтэраў, якія закончылі ходы бы «гарадское вучылішча», я якраз і ўспомніў яго.

Дарэчы, ён разам з маімі найстарэйшымі братамі закончыў «гарадское» ў Міры.

Пры немцах, калі ў жніўні сорак другога была аў'яўлена першая «беларуская» мабілізацыя, спроба стварыць нейкае войска, штабс-капітана знайшлі ў яго Чыжыноўцах (турэцкі быў ці застары, ці ўжо і памёр — не помніцца) і паставілі ў Міры раённым ваенкомам, здаецца, неяк інакш назваўшы гэту пасаду.

Я спачатку па выкліку не з'явіўся і не думай з'яўляцца, хаваўся, а потым пагутарыў з сябрам з акружэнцаў, які ўжо быў у партызанах і зайшоў перадняваць у нашым гумне,— парайліся, і я пайшоў у Mір — пасля ўсіх, крыйху нават з трывогай.

Штабс-капітан, той самы вахлакаваты дзядзька Кастусь, пра спазненне нічога мне не сказаў. Такое ўражанне было, што ўсё гэта яму аніяк нецікава. А калі тая спроба мабілізацыі распалася, спадар ваенны начальнік зноў пешкі падаўся дахаты, зноў абрасташь ды маўчаць. Ці чапалі яго ў другую мабілізацыю, у сакавіку 1944-га, не памятаю. Але ж і не каралі потым, ён сабе ціха памёр у сваёй мнагадзетнай бядоце.

* * * * *

Яйкі ў адной цане, здаецца, роўненъкія, а дамачка перабірае іх у «сотах» доўга, марудна. Чарга хвалюецца, пачынае абурацца. А яна:

— Чего вы все шумите? Тepерь же все можно!.. Зноў жа пра перабудову, пра «дэмакратию».

* * * * *

Чытаю ў палякаў, што ў дваццаць шостым, пасля «майскага перавароту», зладжанага Пілсудскім, у Варшаве было забіта чатырыста і паранена каля восьмісот.

А ў «Лодзінскім выдавецтве» патрыёт-рэдактар Хрусцялеўскі выкрасліў з майго «Сонечнага зайчыка», без усякага ўзгаднення з аўтарам, завочна, пра тое, як адзін з пажылых падафіцэраў успамінаў пры мне ў палоне расстрэл каля варшаўскай цытадэлі бунтароў-падхаронжых.

— Чатыры кулі, проша вас, у адну патыліцу. А хлопцы ўсе маладыя, чубатыя. Як жарнем, дык валасы і закрылі ўвесь твар!..

Трэба думаць, што сярод тых чатырохсот забітых такія бунтары былі.

* * * * *

Пастушынае ўспамінаецца. Адзін есьць яблыка, а другі: «Дай укусіць». Да самых зярніят ў асяродку дагрызуцца на змену, і анікай грэблівасці.

А жабу ў рот узяць за заднія лапкі — у заклад на карабок запалак?

* * * * *

Самой ужо добра за пяцьдзесят, а гаворыць са мною, яшчэ вунь як старэйшым, і вось нібы сарамліва паправіла на каленях, седзячы на ўлончыку, свой халацік на голых каленях. Спрацаваная, затурканая, а — жанчына...

* * * * *

У канцы трыццаць дзесятага, на чарговай сустрэчы з нейкім упаўнаважаным, дзядзька Паўлюк спытаўся ў яго:

— А колькі ж стаханавец скошвае за дзень?

Той, разгублены:

— Ну, видимо, соток двадцать, тридцать...

— Тады закройцеся вы, таварыш, са сваім стаханаўцам — мы скошваем па паўектара!..

Людзі нашы былі яшчэ непалоханыя.

* * * * *

У пяцьдзесят сёмым годзе арыштаванага за «белорусскій национализм» Барыса Ржэўскага, майго партызанскага сябра, выкладчыка гродзенскага педінстытута, следчы, спакойна-сыты яўрэй, на ўсе Барысавы шчыра-гарачыя слова пра чалавече права на родную мову з усмешкай пытаўся:

— Кому это нужно?

Той гаворыць, каб яшчэ больш пераканальна, а ў адказ усмешачка і зноў сыта-спакойнае:

— Кому это нужно?..

* * * * *

Шасцідзесяцігадовая жонка, шчодра поўная і энергічная, пра свайго хварабліва-нятеглагага мужа-юбіляра, якому семдзесят пяць: — Я купалась в его ласках!.., I на сходзе ў вучылішчы так, і дома потым, на цесным застоллі.

Ён цярпіва маўчыць, нават не ўсміхаючыся. А я ўспамінаю, як ён мне не аднойчы скардзіўся, што жыцця няма з-за яе хвараблівай рэўнасці.

* * * * *

На юбілейнай вячэры ў райцэнтры абруслая дамачка цераз стол:

— Иван Антонович, ведь в Белоруссии националистов нет? Правда ведь, нет?

— Ёсь, — адказваю. — Толькі, на жаль, малавата.

Назавём іх, патрыётаў, так.

* * * * *

Падумалася пра красу тых мясцінаў на Беларусі і на ўсім свеце, у якіх я не буду...

* * * * *

Пасляваенны расказ паэта Дзімы Кавалёва, як яны, група паўночных марачкоў, не маглі прабіцца ў кінатэатр. І прыдумалі выхад — усе ордэны і медалі, якія ў каго былі, начапілі аднаму, і ён, ушчэнт абвешчаны ўзнагародамі, важна прайшоў да касы і, на вачах усёй здзіўленай чаргі, узяў білеты, колкі іх трэба было.

Можа, і зусім не нова гэта, як выдумка. Ды мне помніца перш за ўсё Дзімаў смех — шыракаротахлапчукоўскі.

* * * * *

Бабулі за восемдзесят, і шкада яе, і не надта прыемна слухаць, а яна расказвае выпадковай, інтэлігентнай суседцы ў міжгароднім аўтобусе пра свайго мужыка:

— Ён у мяне другі. На сэм гадоў малодшы. Нічога дрэннага не скажу. І бульбы намые, і чыгуң паставаіць на прыпек. Глядзіць мяне. А

тады гэта, ведаеце, хоча, каб я пад яго ішла. А мне ўжо яно і не трэба...

* * * * *

Злосны шэпт над магілай, у якую апушчана труна:

— Куды ж вы ўжо сыплеце тымі жменяямі пясок?! Бацюшка ж яшчэ магілу не запячатаў!.. Божа, які дурны народ пайшоў!..

Папу далі рыдлёўку, ён намеціў ёю крыжыкі з усіх чатырох бакоў ямы — магіла ўжо і «запячатаўна».

Сучаснікам трэба каму вучыцца, а каму і перавучвацца. А той, што шэпча, і зверху нарэштэ пабыць.

* * * * *

Тое, што значна пазней стала ў «Птушках і гнёздах» скарочаным раздзелам пра маленства («Падарожжа ў найлепшае»), напісана было ў сорак трэцім Годзе. Пасля вайны я хацеў гэта выдаць у асобнай кніжыцы па дзіцячай рэдакцыі. Яе спаважны, акулярысты загадчык даў мой рукапіс на «закрытую» рэцэнзію памочніку сакратара ЦК партый, вядомому п'яніцы і бабніку. Рэцэнзія тая, літаральна палавіна старонкі машынанісу, была мне паказана і нават растлумачана самім румянным рэцэнзентам. Прычэпка толькі ў двух месцах — да слоў «стаў ракам», а ў іншым месцы «напёр»,

пра якія ён, заслінена смеючыся, выклаў свой сэнс.

— Нічога, ты чалавек здольны, напішаш яшчэ!.. — такая пацеха на будучыню. А ён сваё ўзяў адразу.

З першай кнігі маіх апавяданняў той раздзел-апавяданне пад назвай «Маленства» зняла цэнзура. Там у мяне бацька, нядауні чыгуначнік, прыехаўшы з лесу, у адказ на сыночкай стук у акно і крык радасці, прыціснуўся да шыбы з двара сваёй старой адэскай каракулевай шапкай.

— Что, у крестьян в Западной Белоруссии были каракулевые шапки?! — абурылася цэнзарка.

І так вучылі нас пісаць.

* * * * *

Каля вялізной стадолы «шпікніра», гандлярскага свірна збожжам, злосны яўрэй Касмай, гаспадар стадолы, тузaeцца з наравістым канём, які не дaeцца ў аброць. Нашы загорскія мужчыны стаяць паблізу, спыніліся, ідуцы ў царкву, пагаманіць са знаёмымі з іншых вёсак. Вусаты, ганарысты Данька, унтэр з царскай арміі, гаворыць Касмаю: «Взнуздай его, взнуздай!» Выразна задаволены веданнем гэтага слова. Той «взнуздал», нарэштэ, і спытаўся: «Вы, видимо, жили в городе?» — «Да, жил», — адказаў наш вусач, нічога не падазраючы. А Касмай,

яшчэ ўсё чагосьці злосны: «И я тоже там жил, и таких дураков, как вы, видал очень много!..» И пайшоў.

Даўньюю гэтую сцэнку, рассказалую мне старэйшым братам, я днямі прыгадаў, пачуўшы ад Н. пра іхняга лацініста. И я ж знаёмы з ім, вітаемся пры сустрэчы. Неяк нават ён расказаў мне, што бацька яго, на бытой Станіслаўшчыне, дружыў з наведістам Стэфанікам. А сам ён закончыў Кракаўскі ўніверсітэт. Дык вось у яго разам з маёю Н. вучыўся, паступіўшы па блату, цераз сястру-выкладчыцу, кучаравы здаравіла, безнадзейна тупы Калупан. Глядзіць на яго нярослы выкладчык свяшчэннай лаціны і кажа:

— И что я скажу вам, Калупан. У нас с моей женой, к большому сожалению, нет детей. Мы так горюем от этого! Но как только я подумаю, что они у нас были бы, и что они пошли бы в школу, и что у них учителем были бы вы, Калупан, так мне становится легче, что их у нас нет...

Два прыклады яўрэйскага гумару — mestachkovaga і сталічнага.

*****

Сын аднаго з наших пісьменнікаў, былы «афганец», перад тэлевізарам. Там пакалечаныя афганскія дзецы. И хлопец расплакаўся:

— Я ж быў мінёрам!.. Можа, і гэта мая работа!..

*****

«Гуртам добра і тату біць». П'яніца і лайдак часта біў жонку. И вось сыны падняліся і так нядайна ўтраіх з мамай аддубасілі бацьку, што ён сразу хораша пацішэў.

І што ты зробіш з гэтым фальклорам!..

*****

З кожнай бліжэйшай вёскай звязаны нейкі мясцовы фальклор.

Праезджаючы каля Залужжа, якое, цераз Mir, васемнаццаць кіламетраў ад нашага Загора, успамінаю часам такое:

Як старая дзеўка Адара выйшла замуж у гэтую вёску, але неўзабаве вярнулася, нават уцякла. Калі бацькі яе пасля сватання ездзілі на «гледзіны», жаніх той папераварочваў у свіронку «пасы», вялікія бочки на збожжа, дагары дном і на донцы панасыпаў дзе жыта, дзе ячменю, дзе пшаніцы. А потым аказалася, што ён і гультай, і жулік, і, ад гэтага, галадранец...

Другое, што ўспамінаецца,— псаломшчык, дзіўнагалосы ды мнагадзетны, барадаценькі Шыбут, якога ў Залужжа перавялі з Турца. Неяк зімою ў трывіцаць чацвёртым годзе мы разам з ім ішлі ад Загора да Mira, адзін за адным узбоччам гасцінца, і ён, голас якога змалку хваляваў мяне, школьніка, у царкве (маці мая пра той тэнар: «Ліецца, як вална»), ён мне, ужо як дарослому, нягучна скардзіўся, ідучы спераду, на долю:

— Как заяц, бегаю вот по снегу!..

Гэта я нават тады запісаў у адным з тых спышткаў, якія ў вайну прапалі.

І яшчэ адно — на ўзгорку, трохі наводышыбе ад Залужжа, стаяў перад вайной вятрак, які пасля камусыці спатрэбілася зняць. А з памяці — не вымеш.

* * * * *

Надзяваючы наручны гадзіннік, як апошні штырых ранішняга туалета: «Вось і запрогся на новы дзень!»

* * * * *

«Ці з вашых, ці з нашых — як слаб, то слаб!» — з маленства чутае ад mestачковых яўрэяў.

* * * * *

Прачытаўшы, што Н. на восьмым дзесятку выйшаў з партыі, смешна падумалася: колькі ўсяго ўсялякага ён набраў ад яе?! Лайрацтва, геройства, акадэмічнасць, презідымы, замежныя паездкі, бясконцыя выданні! Пара і адпачынка. З удзячнасцю?..

* * * * *

Ілья Гурскі, спачатку драматург, пасля празаік, таксама без поспеху, стомлена-флегматычна абараняўся ад крытыкі:

— Ат, хлопцы, усе мы добра пішам!.. Бадай што так яно ў нечым у нас і сёння.

* * * * *

«А гэта ў іх адна сральня!» Зноў жа груба па-народнаму, у сэнсе — адно кодла. «В Москве необходимо прежде всего иметь свое кодло!» — першае, што ўцяміў, перабраўшыся туды, адзін з нашых «рускамоўных».

* * * * *

На юбілейным банкеце, у прасторнай зале прыёмаў гансцінцы «Беларусь» пачаліся танцы. Ансамбль «Купалінка» выступаў перад гэтым, быў, так сказаць, на працы. Пасля артыстам прапанавалі перакусіць калі стала (фуршэт), вядома ж, і прыгубіць. Адтуль хтосьці запрасіў бойка галасістую артыстачку на вальс.

Пасля рабочага спявання ды бясконцага выбівання чачоткі яна святочна расслабілася і, хороша адкінуўшыся торсам на руку кавалера, так свабодна і легка пайшла ў сваім палескім нацыянальным касцюме пад слáйную мелодыю «Вы шуміце, шуміце нада мною, бярозы!..», што вось і помніца мне, час ад часу міжволі бачыцца, ужо больш за год.

* * * * *

Унуку толькі дзевяць гадоў, а ўспамінае з пблажлівым смехам, як ён тады, калі быў малы,

маляваў чалавека і спытаўся ў мяне: як гэта вусы — над губою ці пад губою?

* * * * *

Тарбахвацтва кіношнікаў.

Алесь Адамовіч расказваў, як на здымках фільма па яго раманах падвяла даччына тэлеграма, колькі той дзень нараджэння каштаваў яму — на такую кампанію! — цяля і скрынка гарэлкі. А карціна ўсё роўна выйшла слабая.

Збираючы матэрыял для кнігі «Я з вогненнай вёскі...», мы за чатыры гады разоў са трывозадзіліся ў людзей на перакуску. А Віктар Дашук, зняўшы тое, што нам расказвала Вольга Мініч, заказаў ёй — «для карціны»! — цэлую трывзу: доўгі стол з вульгарнымі паўлітрамі і шчодрай вясковай закускай.

* * * * *

Зноў прыгадаўся бяздарны і напышлівы А. С., з яго паслявеннай юнраўской янотавай «шубай», — як ён у выдавецкай бухгалтэрый ідзе да касы без чаргі, а Толя Вялюгін гучна кажа:

— Во як, чрез головы поэтов и правительств!..
Бо ў чарзе той былі і народныя, і дэпутаты. А ў яго ўсяго тых «творчых» заслугоў, што з пасады інструктара ЦК партыі быў прысланы ў Саюз пісьменнікаў перад вайной, каб лячыць нашу недабітую літаратуру ад «нацдэмамаўскага ахвосця»

— так пісаў ён пра гэта ў «Літаратуры і мастацтве».

* * * * *

Часта ўспамінаеца зімовая ноч, калі партызаны грамілі загорскую самаахову. Як пятнаццацігадовы суседаў сын кръччаў у цемру: «Та-та-а!!», не ведаючы, куды падаўся або дзе апнуўся бацька, з паліцыяй ён ці з партызанамі, і куды ж дзявацца яму, падлетку, калі яшчэ і мама, і меншых троє, якія ад страляніны пахаваліся ў пагрэбніку...

Забіты салдат пры дарозе, няхай сабе і нямецкі, які цяпер, у май уяўленні, калі і мой сын у прыблізна такім узросце, выглядае зусім інакш...

Як я «расту» ў сваёй любові да хлопчыкаў, хлапчукоў ды хлопцаў — па меры таго, як расце, сталее мой сын. Народнае: «Выгадуеш свайго — паглядзіш!...»

* * * * *

Прыязна ўсмешлівы Іосіф Варановіч, аграном яшчэ дарэвалюцыйнай вывучкі, да якога я прыехаў у былы «Кашчычаў двор», не зусім разбураны вайной магнацкі маёнтак, ператвораны ў сядзібу МТС. Прыйехаў — каб напісаць для «Правды», па заказу, нарыс пра новае пасля славутага вераснёўскага пленума пяцьдзесят трэцяга года. Былі цікавыя гутаркі з

ім, а таксама з найлепшым трактарыстам, Каціным Шурай з нашага Загора, нядайнім франтавіком, сцілым хлапчынай з працевітай вялкай сям'і.

Нарыс, як мне пасля пазванілі з рэдакцыі, «удаўся», аднак я «сёмы ў чарзе, у якой нават Максім Рыльскі». Падзеі тады, у першую паслясталінскую адлігу, нагрувашчваліся адна на адну вельмі хутка. І неўзабаве мне знаёмы праўдзінец прыслаў карэктурны адбітак нарыса, які, «на жаль, не паспелі выкарыстаць». Няёмка было перад Варановічам, а яшчэ больш перад Шурам, сябрам маладосці, і той адбітак я паслаў яму. Пазней, сустрэўшыся з ім, спытаўся, ці атрымаў, а ён, не надта разумеючы мае тлумачэнне, спытаўся з яшчэ ўсё свежым недаўменнем:

— А чаму ж гэта, Ваня, напячатана толькі на адным баку?

Ён, Шура,— бацька майго маладога сябра, артыста і паэта Пятра Ламана, з якім мы нядайна хораша пасмяяліся, успомніўшы тое недаўменне.

*****

Майсей, прыемны мірскі жыдок, які на працягу многіх гадоў неаднойчы купляў у нас то цяля, то быка, перад гэтым доўга і пацэтна для мяне, хлапчука, таргуючыся са старэйшым братам Мікалаем. Сустрэў мяне пасля ўцёкаў з палону, увосень сорак першага, і ледзь не шэптам

пытаўся, што з імі будзе — з яўрэямі? Як быццам я мог ведаць!.. Пасля прыйшлі пагромы ў нашых мястэчках, адзін за адным — у Турцы, Міры, Ярэмічах. І вось мне зноў чуецца той ягоны шэпт, жудасна недагаворанае пытанне...

*****

На пахаванне майго сябра-партызана з Дона прыехала са спазненнем яго сястра. Пайшла туды са сваякамі, некаторымі, і папрасіла, каб яны пакінулі яе над магілай адну. І яны чакалі доўга і цярпіла, пакуль яна там, воддалъ, адвылася ў галашэнні...

І натуральны жаль, і звычай яго родных мясцін.

*****

Улетку сорак чацвёртага з адным супрацоўнікам мірскай раённай газеты мы зайшлі ў Мінску да нашай нядайнай штабнай машыністкі, якая кватараўала ў знаёмых ёй партызан. Там і пераначавалі.

Уранні гаспадар некуды пайшоў, мы засталіся з жанчынамі. Па кавалерскай дурноце я ўзяў са сцяны гаспадароў аўтамат, праверыў, што ён незараджаны, і лузгануў на вясёлу, кампанейскую Гіту: «Я вось табе!» І — гахнуў стрэл!.. У патронніку быў патрон, чаго я, «знаўца», не заўважыў.

Дагэтуль помніца горка і страшна, як пае «Бог усцярог». І мяне, і яе, тую шматпакутную разумную дзяўчыну, якая і з гета ўцякла, і, між іншым, пад маю дыктоўку цэлымі днямі перадрукоўала ў пушчанской зямлянцы мае рукапісы для пасылкі іх на Вялікую зямлю.

* * * * *

Адзін з маіх украінскіх сяброў, Леанід Навічэнка, едучы машынай, з жонкай і падлеткам сынам на Рыжскае ўзбярэжжа, спыніўся ў Мінску. На вячэры ў мяне я меў прыемнасць пазнаёміць гасцей з Фёдарам Янкоўскім, і той запрасіў нас, мужчынаў, парыбачыць заўтра на Астрашыцкім возеры.

Спачатку трэба расказаць, як ён, Фёдар Міхайлавіч, аднойчы быў пазваніў мне, таксама ўлетку, калі абодва мы былі дома адны, без сямейнікаў,— папрасіў ававязкова і неадкладна прыехаць да яго. Заінтыгаваны, я паехаў. І ён— пры ўсёй сваёй сціласці — ледзь не па-напалеонаўску паказаў мне на кухні два вялікія тазы вялізных, як на падбор, ляшчоў. «Астрашыцкія!..» Браць больш, чым аднаго ляшчча... ну, няхай сабе два на мой адзін дзень у горадзе, я адмовіўся, і трывумфатару прыйшлося званіць іншым сябрам. Клопат... Бо некаторыя таксама ж у горадзе не сядзяць.

І вось два высакакласныя рыбакі і шаноўныя навукоўцы пагодлівым адвячоркам селі на

возеры ў адну лодку, а мы з Лёневым шафёрам у другую. Неўзабаве ёё-тое начало брацца — у шафера, толькі ў яго... Так сабе драбяза. Вучоныя мужы маўчалі воддалъ. Напуста. Выкарыстоўваючы такую ціхамірнасць, да нас падплыла ідылічная чародка чысценькіх, не надта гаманкіх гусей. Чамусыці ім спадабалася наша з шафёрам лодка, яны акружылі яе няспешна, блізенька каля яе, дабрадушна пагегваючы.

І тады я цапнуў дераз борт гусака за шыю, узніяў над вадой і спытаўся:

— Федзя, а такую будзем браць?!

Было трохі смеху. А потым пустое вяртанне.

* * * * *

Танк з сямейных успамінаў пра «мікалай-еўскую» вайну, пра іхняе бежанства ў Москве, расказваў, як два пількаўцы, салдаты, выпадкова сустрэўшыся ў той Москве, вельмі ж усцешыліся. Селі чысціць бульбу. Зірнуць адзін на аднаго, засмяюцца і абіраюць далей. Зноў зірнуць, засмяюцца і абіраюць. А гаварыць як быццам і няма пра што...

Бывае і такое пры сустрэчах. А потым добра помніца.

* * * * *

Па радыё — поп пра нашу Ефрасінню, што яна не беларуска, бо маці яе з нарманаў, так сказаць, варажка.

А ўчора, па тэлевізары, віншуючы мінчан з пяцідзесяцігоддзем вызвалення ад фашистыкай акупацыі, другі баця барадата даводзіў, што «раньше была Русь, которая называлась СССР, опять будет Русь, единая и неделимая».

* * * * *

У «Спадчыне» (№ 4 за 1994 г.) спадар Малецкі ва ўспамінах «Пад знакам Пагоні» піша, што канцлагер у Калдыгчэве быў пераходны. Дваццаць дзве тысячы закатаваных — пераходна, як між іншым, на хаду.

* * * * *

Мезальянс па-сучаснаму. Сын закончыў інстытут, а нявестка толькі тэхнікум. І маці-свякроў у адной асобе, хоць у самое толькі сем польскіх класаў, са злосцю ў падтэксце бядуе: «Не з тae нагі ён пайшоў!..»

Ад гэтага і началася варажнеча — паміж самімі маладымі і ў нявесткі са свякроўю.

* * * * *

Зноў і зноў сустракаючы ў маладога празаіка пра так званы секс, успомнілася пастушынае: «Міша Х... піша». Тут яно, няхай сабе і па-дурному грубае, зусім дарэчы. Бо не разумам, не сэрцам піша новы кандыдат у геній.

* * * * *

Саліст вядомага ансамбля і так няросленъкі, а яшчэ ж у яго пад нармальнym мужчынскім корпусам — кароткія, неймаверна быстрыя ножкі, якія ў танцы 'пытлююць да нейкай няёмкасці ненатуральна, нібы ў такой мультыплікацыі, ці што. А да нармальнага мужчынскага стану — яшчэ і вусы, і рускі «картуз»* з вялікай чырвонай кветкай, і нерухомая важнасць у выразе твару. Кажуць, што ён ужо на пенсіі, а вось жа яшчэ ўсё пытлюе боцікамі. Незвычайнае — не абавязкова прыгожае.

* * * * *

Ранняя раніца ў пасёлку. Чуваць: у су седа за агародамі-садамі гыркае, не заводзіцца трактар. Малады шафёр з гарадка, талковы мужчына, што начаваў у мамы, смяеща мне:

— Сам ён учора выпіў, а яму не даў!

Пра трактар і трактарыста.

Музыка тэхнічнай сучаснасці тэратызуе грукатам вечна-ўрачыстую цішыню ве раснёўскай пагодлівой раніцы.

* * * * *

Дзеду Ролічу, славутаму нарачанскому рыбаку, улетку пяцьдзесят сёмага было ўжо за восемдзесят. У доме адпачынку частавалі абедам гасцей пісыменнікаў, удзельнікаў дэкады ўкраінскай літаратуры на. Беларусі. Хтосьці з абласнога

начальства дадумаўся, а можа, і калектыўна такое вырашылі ці нават з Мінска была падказка,— паказаць братамукраінцам удзельніка дый героя гістарычнага рыбацкага паўстання пры панская Польшчы. Не адразу паказаць, а так — па ходу справы, даўшы яму слова. І пралічыліся, бо дзед тым часам, пакуль іншыя выступал!, і выпіў сабе ў ахвоту, і закусіў, і калі яго паднялі на тост, амаль адразу пачаў адхіляцца ад таго, што яму папярэдне ўтлумачылі.

— Як было ў нас тое ўставанне,— гаварыў ён, узвышаючыся над шматлюдным столом,— дык і мяне пагналі ў пастарунак, давай ластажыць бізунамі. Ты, кажуць, камуна, халера ясна! А які я камуна? На чорта мне тая камуна?!

Таварыш сакратар абкома па пропагандзе і агітацыі, дзедаў сусед цераз два чалавекі, адчуў небяспеку, пачаў дапамагаць яму падказкамі:

— Нет, вы им тогда говорите...

— Я ж і кажу: на чорта мне тая камуна?!

Прыйшлося дзеду падзякаўваць без пары, пакрыць

накладку іншым тостам. А неўзабаве дзед, кульнуўшы за шчасліве заканчэнне такой непрывычнай работы, ціха шуснуў пад стол. Усё-такі стома, гадочки. Паднялі, з пашанай вывелі адпаведныя хлопцы.

А мне пасля, калі пісаў з яго старога рыбака ў апавяданні «Надпіс на зрубе», даўшы яму і

прозвішча іншае, і любую ўнучку ў лодку, расказ пра ўдзел у паўстанні прыйшлося выкарыстаць з папраўкай — без таго беспарты й нага, цёмнага чорта.

* * * * *

Сама спаважная, хто яе не ведае, дык нібы і злосная заўсёды немаведама чаго, а вось расказвае і смеяцца:

— Адзін вып'е, дык біцца лезе, плявузгае, што сліна вярзе, другі ўжо і спіць, сапе-храпе за сталом, а мой... Мой усіх бабаў на той бяседзе перацалуе!.. (*Паўза на смех.*) І сваіх, і чужых, каторую дык першы раз бачачы... (*Зноў паўза.*) І няхай сабе!.. Бо ж і спявае яшчэ, заўсёды адно: «Бацька добры, бацька добры, а маці ліхая!» Што пра сябе, што пра мяне... Смех, дый годзе!

* * * * *

Як жа даўно гэта было! — вясною сорак сёмага. Можа, таму і помніцца так светла, што гэта была маладосць, дый не толькі мая, але і ў нашмат старэйшых сяброў, з якімі і я прыехаў у Брэст, праводзіць нараду маладых пісьменнікаў Заходній Беларусі. Прыйехалі мы даволі вялікім гуртам, і здарылася так, што месцаў на ўсіх у гасцініцы не хапіла і нас трох — Піліпа Пестрака, Васіля Вітку і мяне — памяццілі ў нейкім доме пры абкоме партыі, у вялікім светлыем пакоі.

Вітку я тады ведаў меней, ён мне нават здаваўся залішне строга маўклівым, і ў жыцці, і ў пазіі. А Пестрак не даваў нам дапозна заснуць сваімі, амаль заўсёды цікавымі, апавяданнямі з падпольнай, турэмнай, партызанскай і проста палескай мінуўшчыны, на што ён быў майстрам, з тых, у каго на паперы тое самае выглядае значна сушэй і шарэй.

У нядзелю раненъка мы вырашылі, па дарозе ў гасцініцу, да ўсёй грамады, збочыць на рынак, балазе недалёчка. Сонечны дзень, зеляніна, росквіт. Каля базару прыгожая царква. Людзей ужо сабралася.

Піліпу Сямёновічу мала было таго, што дзеля свята ён купіў сабе букецік ландышаў,— пачаў агітаваць нас выпіць у вясковай цётакі смятаны. Свежай ды нашча — цуд!.. У цёткі шклянка была адна, пачостак мы пачалі з найстарэйшага, тым больш ініцыятара. Толькі ён туго поўную шклянку важна прыклаў да вуснаў — чиста паголены, з белым адкладным каўняром кашулі, пад светлым каплюшам — да нас падышла маладая, бойкая барынька. Спыталася пра цану, паспытаала пальчикам на кончык языка і папрасіла намераць ёй дзве шклянкі ў слоік.

— Ой, міная! А ў мяне ж шклянчака толькі адна. Вось ужо, можа, пачакаеце, пасля іх.

Яе гаворку я, за даўнасцю, перадаю з мясцовага па-свойму, толькі па сэнсу. А вось

абурэнне той барынькі, хутчэй за ўсё афіцэрской жонкі, дагэтуль чую дакладна:

— Как это — после него! А если у него сифилис?!

З ландышамі ў адной руцэ, з толькі што ўрачыста прыгубленай шклянкай у другой, Піліп Сямёновіч тыя руکі прыўзнята развёў, гладкі твар саракатрохгадовага сангвініка, што перамог больш за дзесяць гадоў панской турмы, твар ускінуў у вясёлым здзіўленні, па-свойму непаўторна вымавіў «пс-с-ст!» і зарагатаў, паспешыў сказаць:

— У мяне — сіфіліс?!

І столькі было ў гэтым здзіўленні натуральны шчырасці, столькі неадпаведнасці ў такім недарэчным меркаванні тое барынькі, што ўсё гэта помніцца мне... ну, жыва стаіць у вачах, ажно, нарэшце, вырашыў запісаць.

* * * * *

У канцы сорак сёмага года Вялюгін, Кірзенка і я былі на з'ездзе таджыкскіх пісьменнікаў, тады — у Сталінабадзе. Гасцей з розных рэспублік раскошна размясцілі на прыгараднай дачы Савета Міністраў.

Быў у тым ліку і Абулькасім Лахуці, які прыехаў з Масквы, дзе ён жыў. Дарэчы, на развітанні ён падарыў мне сваю кнігу на мове фарсі, з аўтографам паруску: «Дорогое Янко Брил, мілий как Минск...» У якім ён перад

вайною бываў. Нехта нам сказаў, што падоранае яму Сталіным фота стаіць у яго на стале не тварам правадыра, а адваротам наперад,— каб бачылася напісанае. Пайшла была чутка, што гэтаму, як нам думалася, старому класіку якраз спаўняеца шэсцьдзесят гадоў. А Саюз пісьменнікаў Таджыкістана да гэтага абыякавы. Паэт Турсун-задэ, ён жа і старшыня Саюза пісьменнікаў, потым, калі мы, трывалі беларусы, у падарожжы машынай на поўдзень рэспублікі, спыталіся ў яго, чаму гэта так, не надта выразна і ахвотна адказаў: «У него уже не сколько раз был этот юбилей...» Словам, абышлося з юбілем без Саюза, сіламі гасцей. Пашаптаўшыся, гості з ініцыятывы аўтарытэтных масквічоў — Луцьяні Клімовіча, Сяргея Барадзіна, Паўла Лукніцкага, вядомых знаўцаў Сярэдняй Азіі, і з'едліва вясёлага дэмакрата Паўла Ніліна, які нам найболыш з масквічоў спадабаўся,— тое шасцідзесяцігодзі вырашылі экспромтам адзначыць у саўмінаўскай сталовай, на вячэры, балазе такі банкет нічога нам не каштаваў.

Былі высакапышныя прамовы, тосты. Збоку юбіляра былі па-ўсходняму юрлівыя прапановы: «Выключыць свято, кавалеры цалуюць дамачак!» Потым — наадварот. Дамачак — дэлегатак з'езда не хапала, былі падключаны афіцыянткі, нават і пажылая бухгалтарка.

А дырэктар урадавай дачы, малады, знешне прыстойны беларус, аршанец, раз-поразу ірваўся

сказаць тост. Калі ж, нарэшце, дамогся, дык і сказаў:

— Дорогие товарищи, я предлагаю почтить память нашого дорогого товарища Лахути вставанием!..

І тут узвіўся адчайна-вісклівы крик юбіляра:

— Своловш! Я ешце жив!..

Гэта мне — да рогату ясна — прыгадалася дніамі, калі ў групе сяброў паныла гаварылася пра нашу беспрасветнасць. Прыйгадалася з думкай пра таго, чортведама як зменліва-калецтыўнага і разам з тым нібы сабранага ў адну асобу, хто давёў, даводзіць нас да гэтага, мне захацелася крикнуць — дома ўжо, за рабочым сталом:

— Своловш! Я ешце жив!..

Жывыя пісьмы

За падыходдзя сябравання іх сабралася дзве пакоўныя папкі, яго і маіх. Хораша і сумна было мне перачытваць іх, а часам яшчэ і балюча. Няхай сабе мы, хто старэйшы, і прызывычаны лесам да розных удараў, няхай сабе неўзабаве будзе цэлы год пасля яго адыходу, а ўсё ж балюча дакранацца да раны, якая яшчэ ўсё свежая...

Так сказаць, рэгулярная перапіска ў нас з Калеснікам пачалася з прыходам разлукі, пад восень 1952 года, калі і Валодзя быў пасля аспірантуры накіраваны на працу ў бабруйскі настаўніцкі інстытут, а праз два гады ў брэсцкі педагогічны. Там ён, у «горадзе над Бугам», і ўтрутаваўся на ўсё жыццё, там і спачыў пасля дойгіх, цяжкіх пакутаў.

Разлука наша не была, вядома, суцэльнай. Я наведваў яго ў Бабруйску, ён прыязджаў у Мінск. За сорак наступных гадоў мы даволі часта сустракаліся то ў Брэсце, то яшчэ часцей у Мінску. Былі ў нас сумесныя падарожжы і адпачынкі. Падарожжы бліжэйшыя, па роднай Наваградчыне, і далейшыя, то ўдвух, то сём'ямі, то ў сяброўскай кампаніі. Па Літве і былой Усходній Пруссі; па Валыні, Львоўшчыне і Закарпацці; па Узбекістане, ад Ташкента да Самарканда; па Волзе ад Масквы да Астрахані і назад; па Карэліі, з Кіжамі і Салаўкамі ўключна.

На працягу 1970-1973 гадоў летнімі тыднямі мы сустракаліся з ацалелымі жыхарамі беларускіх «вогненых вёсак». Адпачывалі разам над Нёманам і Шчарай, на Нарачы і Свіцязі, у Юрмале і Каралішчаві чах. А яшчэ ж і паходы і выезды на рыбалку: Неман, Прывіць, Ясельда, Рыта, Лясная, Сервач, Кромань...

Колькі было пераговорана — каля надрэчнага вогнішча, на лясной дарозе, на свежым сене гумнаў, у хатняй утульнасці, пры настольнай лямпе і без яе, у начной цішыні то ў яго, то ў мяне, то ў нейкай незнаёмай да таго сціплай гасцініцы. Мужчынская шчырасць дружбы. «Падабенства сэрцаў», як напісаў мне на сваёй першай кнізе яшчэ адзін наш Валодзя, Каараткевіч.

І чыталася, і чулася, і самому думалася так: раней людзі хадзілі, ездзілі на конях і ўсюды паспявалі. Тэлефонаў таксама не было, былі і пісьмы. Былі і засталіся. Больш у вялікіх папярэднікаў, менш у сучасных.

За дзеяцьцё месяцаў апошній разлукі я двойчы пераглядаў нашу перапіску: спачатку па зразумелай душэўнай патрэбе, а потым, паабяцаўшы «Крыніцы» зрабіць для яе публікацыю. Не адступаючы ад гэтага намеру і абыяння, я ўсё ж то турботна думаў, што такое лепш было б зрабіць камусыці трэцяму паміж намі, з зацікаўленым позіркам збоку, то зноў шукаў адпаведнага падыходу, памятаючы, што сам я павінен тут

гаварыць перш і больш за ўсё пра яго, а гэта якраз і нялёгка, калі думаць пра патрэбную паўнату паказу.

Была ў мяне публікацыя перапіскі з Караткевічам, аднак там знайшоўся той неабходны трэці, дакладней трэцяя,— закаханая ў родную літаратуру, талковая, кваліфіканая Людміла Мазанік. Я памагаў ёй толькі патрэбнымі заўвагамі. Дый пісем там было значна менш, і былі яны менш складаныя, даць іх у альманах «Шляхам гадоў» за 1990 год было значна лягчэй, чым бачыцца ў гэтым выпадку.

Словам, выходжу да чытача з пэўнай трывогай, спадзеючыся на прыхільнае зразуменне.

Перапіска наша, мне думаецца, творчая, у тым сэнсе, што яна была своеасаблівым, дадатковым практэсам творчай працы нас абодвух. Мы дзяліліся задумамі, чыталі адзін аднаго не толькі перад здачай таго ці іншага матэрыялу ў рэдакцыю часопіса, газеты ці ў выдавецтва, а ў самых першых варыянтах, не скажу сырых, але першапачатковых, яшчэ гарачых ад аўтарскай руکі.

Найменш было ў нас, а то і зусім не было нейкага тэарэтызавання, тым больш павучання адзін аднаго. Праўда, і з некаторымі зрывамі, якія пагоды не рабілі.

І не толькі па-дзелавому пісалі мы адзін аднаму,— і паскардзіцца на цяжкае ці крыйднае таксама ж трэба было, няхай не пад бацькаву

дужую і цёплую далонь падстаўляць галаву, але ж далонь сяброўскую адчуць у поціску — гэта ж таксама патрэбна, нармальна. Амаль усе мае творы, чытаючы іх у розных варыянтах машынапісу, ён сустракаў не толькі прыязнасцю, але і крытыкай, часамі суб'ектыўна завострай, па дружбе з поўнай свабодай слова, аднак у сутыкненні з маёй самастойнасцю ён, па натуре гарачы, не ганарыўся і прызнаць сваю памылку ці памылкі. Часамі нават і залішне каяўся, наракаў на самога сябе.

Так, напрыклад, было з першым варыянтам аповесці «Ніжнія Байдуны». У маі 1975-га я пісаў яму:

«...Дарэмна Ты папракаеш сябе. Дагаварыўся нават да ... дыскваліфікацыі... А чаму не прасцей, што кожны мае права на сваю думку? Апроч Цябе, чытали

Саша²⁸, Федзя²⁹, Скрыган, Ніна³⁰, Якуб³¹, Бярозкін, Караткевіч. У кожнага былі свае заўвагі. Саша і Якуб лічаць лепшым пачатак, першую палаўніцу. Ты і Ніна — другую. Скрыган, Караткевіч і Бярозкін хваляць усю рэч. А мне прыйшлося яшчэ трохі з ёю памарочыцца — і ў кампазіцыі, і ў дробязях. И ўжо вось зноў

²⁸ Саша — Але́сь Ада́мовіч.

²⁹ Федзя — Фёдар Янкоўскі.

³⁰ Ніна Міхаілаўна — жонка Я. Брыля, педагог.

³¹ Якуб Герасімовіч Міско (1911 -1981) — журналіст.

зманлівае адчуванне, што ўсё, можна здаваць у часопіс... Апроч таго, што і людзей добрых паслухаць хочацца і трэба, дый прывык я да гэтага, трэба ж яшчэ і не згубіць таго, што бачыцца самім сабою, невыказаная да канца. І гэта не ўсё яшчэ,— я пісаў паралельна апавяданні, таксама не да канца ўпэўнены ў tym, што гэта сапраўднае, а рабіць хацелася, чаго я даўно так шчасліва не адчуваў... Словам — я пра тое, што Ты дарма сябе папракаеш. Мне добра, што ёсць з кім дзяліцца, ёсць каго паслухаць, ёсць каму па-сяброўску падзякаваць. І добра, што ёсць трывога на душы, калі дасі таварышу, а потым слухаеш яго. З Федзем, які другі, пасля Сашы, прачытаў, мы даўгавата хадзілі па парку, і пэўная стрыманасць яго пайшла мне на карысць таксама».

Так нядайна гэта было, дваццаць гадоў таму назад, калі мелася каму даць на суд толькі што зробленое, калі ў цябе, скажам з журботнай усмешкай, быў свой «уласны саюз пісьменнікаў», саюз сяброўскага ўзаемаразумення. Імёны, якія я называў вышэй — Бог мой, якая гэта талака, якая помач!.. А цяпер?.. Выходзіш да чытача старонкамі часопіса ці кнігі, і сцішнавата на душы, як неапранутаму ў золкі дзень, як выштурхнутаму з-за кулісаў на зыркае святло рампы,— такі вось мінус старасці, сяброўскай адзіноты. Адарванасць ад маладзеёшых па сваёй віні? Тут цэлы комплекс віны-нявіны, а перад

усім — халодная заканамернасць, асіраценне ў сваім пакаленні...

Над старонкамі нашых пісьмаў думалася:

Не, не мне ж самому пісаць пра ўсё тое добрае, што ў яго пісьмах сказана пра мяне, маю працу!

Дадам: а што ж рабіць, калі тое добрае здаецца табе не проста справядлівым, але ж, магчыма, патрэбным для кагосыці іншага, хто прачытае гэта са шчырасцю, блізкай да тое, з якою ты прапануеш наша ягонай увазе.

Тут будзе пісьмо Уладзіміра Андрэевіча ад 2 студзеня 1966 года, у адказ на мае, якое ў яго багатым архіве пакуль што не знайдзена. Там я пісаў яму, што рыхтую прапанаваны мне выдавецтвам чатырохтомны збор твораў, падзяліўся з сябрамі гэтым клопатам.

«...Тваё пісьмо мяне ўзрушыла і ўсхвалявала той глыбінёй і святасцю адносін да літаратурнай справы, якая ў наш час, на жаль, не ўсюды і не заўсёды сустракаецца. Вульгарызатары вельмі шмат нарабілі зла, унушыўшы пасрэдным рамеснікам погляд, быццам літаратура і ёсць рамяство, сутнасць якога заключаецца ў лоўкасці пераказу агульнавядомых палажэнняў сацыялогіі на мову наглядных образаў. Гэты погляд і зручны, і выгадны для людзей, якія робяць творы «без божества, без вдохновеня», бо ён аблягчае ім занятак і заробак, а галоўнае — ураўнівае пасрэднасць з талентам, рамяство з творчасцю. І

ніколі гэтая катэгорыя літаратарадаў не адступіцца ад мілых іхняму сэрцу прынцыпаў. Барацьба за сапраўднае мастацтва заўсёды была і будзе барацьбой супраць рамяства, якое заўсёды гатова на кантонарныя «поздвігі». Гэта горкая праўда, але ад яе няма куды дзецца. Такое жыццё. Мне думаецца, у гэтай сітуацыі трэба асцерагацца лішній уражлівасці, хваравітасці, а старацца весці барацьбу сістэматычна і з таким напружаннем сіл душы, якога вымagaюць абставіны, каб не растрachaцца пачуццяў па-дурному. Варта ўлічваць і ту ю акалічнасць, што такія Карпавы маюць моцныя нервы і самыя сур'ёзныя адносіны да іх тактыкі — гэта іронія. Іронія, на мой погляд, якраз найлепшая зброя, бо яна начосіць удар праціўніку і зберагае агонь душы, псіхічную энергию, якая ў адрозненне ад фізічнай затрачваецца беззворотна.

Я разумею, што Ты перажываеш вельмі адказны этап жыцця і творчасці, падводзячы вынікі здабыткаў напярэдадні пяцідзесяцігоддзя. Шчыра дзякую Табе за давер і жаданне парайца пры складанні чатырохтомніка выбраных твораў. Мне здаецца, Ты паступіў правільна, падбіраючы творы па прынцыпу найбольшай шчырасці і эмацыйнальнасці нагрэву. Адчуваецца еднасць стылю ў шырокім сэнсе гэтага слова — стылю адносін аўтара да жыцця і адбору пэўнага тыпу чалавечых характараў, адлюстраваных у творах...

Адносна «Забалоцця» можна згадзіцца, што там ёсьць пэўны налёт ілюстрацыйнасці і тэндэнцыя адбору блікаў, а не ценяў, што прывяло да паслаблення канфліктнасці, а віны тут Тваёй няма, бо сам дух жыцця таго лерыяду прайаўляўся ў затушоўванні канфліктаў. Канфлікты заганяліся кудысьці ўглыбіню, г. зн., што самыя людзі баяліся ў ту ю пару быць шчырымі, асабліва ў афіцыйнай абстаноўцы. З другога боку, Ты браў жыццёвы матэрыял у раёне не зусім, можа, тыповым,— сілы, якія маглі бытабыць сацыяльны канфлікт, былі зломаны ў нас у час партызанскага руху, і гэта абумовіла адноса лёгкі пераход да калектывізацыі. Так што для раёнаў, дзе ідэі савецкай улады мелі багатыя традыцыі, Твая реч застаецца праўдзівым адлюстраваннем жыцця. Вобразы, створаны ў гэтай аповесці, пластычныя і запамінальныя. Па мастацкіх і ідэйных вартасцях яе можна было бы уключыць. Толькі, можа, сапраўды распаўся джанасць папярэдніх выданняў гэтай рэчы створыць такое ўражанне ў пакупніка, што гэта свайго рода «дагрузка».

Я хацеў бы парайца Табе ўсё ж заказаць прадмову ці ў Сашы, ці ў Каваленкі, бо Твае аўтабіографічныя нататкі не могуць замяніць прадмовы. Ты спасылаешся там на манаграфіі і г. д., але ж, наколькі я ведаю Тваю думку пра гэтыя працы, яны не раскрываюць у поўную меру Твойго пісьменніцкага аблічча. А падругое,

не кожны чытач будзе мець мажлівасць і ахвоту чытаць манаграфій. Яму захочацца праста даведацца, якое месца займаеш Ты як пісьменнік у сучаснай савецкай літаратуры, і парадаўца свае ўражанні і ацэнкі ад прачытаных твораў з ацэнкамі крытыка-прафесіянала. Так што ўступны артыкул аб авязкова патрэбны, ён дапаможа фарміраванню больш дакладнага і граматнага пагляду на Тваю творчасць у чытача і будзе спрыяць агульнаму росту чытальніцкай культуры..."

Уздыхнем, падумаўшы: быў жа час, не вясны, а мірны, калі на адным тыдні, адпісаўшы сябру, можна было атрымаць і ягоны адказ.

Гэта я пра другое пісмо, ад 8 студзеня 1966-га, вакол той самай справы.

«...Я рады, что Ты згадзіўся са мной наконт прадмовы да чатырохтомніка, і «польщен», што Твой выбар паў на мяне. З прыемнасцю я б заняўся гэтай працай, адлажыўшы на потым Таўляя, але думaeцца мне, што я не зраблю таго, што трэба зрабіць і што можа зрабіць Віктар Каваленка. Тут патрэбна, на мой погляд, пэўная дыстанцыя паміж аўтарам і крытыкам, якое мне не хапае ў сілу нашай дружбы. Я буду пісаць пра Тваю творчасць паміма волі зацішніе інтymна, асабіста, уплятаючы розныя дэталькі і ўражанні, якія мне здаюцца дарагімі з прычыны нашай дружбы, а чытачу яны не авязковыя ў даным

выпадку і могуць паказацца не да месца. Так што з канчатковым рашэннем надумай.

Я пішу зараз, выбіраючы хвіліны (калі набрыдзе), такое эсэ — не эсэ на тэму «Як і чаму пісаўся раман «Птушкі і гнёзды». Раблю свабодныя экспкурсы і адстуленні, накрэсліў папутна партрэцік Паўла Жалезняковіча, як мецэната «Жывога і гнілі», — адным словам, такое маліванне ўпрытык. Не ведаю, што з гэтага выйдзе, але, можа быць, ёсё-тое атрымаецца. Закрану і нытанне: матэрыял жыцця — змест твора, чыркану пра прататыпы.

Другая мая патаэмная работа пра Тваё і наша — гэта кароценькія эছодзікі, якія маюцца быць тэкстамі да альбома «Сустрэчы з пісьменнікамі цераз аб'ектыў», або «Здымкі без папярэджання», або «Фотасустрэчы з майстрамі слова», або... — назвы канчатковай не прыдумаў. Накрэмзаў першы эছодзік пра наша гасціванне ў М. Лынькова, сустрэнемся — накажу.

Улічыўшы ўсё гэтае, падумай, ці варга мне, настроенаму на легкадумны лад, даручаць такую сур'ённую працу, як прадмова да этапнага выдання. Чакаю Твойго рашэння».

Я ўсё-такі настояў на сваёй просьбe, і той збор твораў выйшаў з прадмовай Уладзіміра Калесніка.

Як, дарэчы, не згадзіўся з тым, што аповесць «У Забалоцці днее» можна ўключыць у чатырохтомнік.

Трэба, відаць, не ў заўвагах, а тут сказаць пра Паўла Жалезняковіча, нашага старэйшага сябра з паргызанскіх дзён. Пра яго мы ўдзячна пісалі з Валодзем абодва,— ён у «Блакадзе», апублікаванай летась часопісам «Беларусь», а я, за трэцім разам, у эсэ «Заказ і просьба», змешчаным у зборніку «Пішу як жыву». У пісьме сваім Валодзя згадвае той факт, што мая аповесць «Жывое і гніль», якая пазней увайшла ў «Птушкі і гнёзды», у партызанскім лагеры, дзякуючы, у першую чаргу, Жалезняковічу, была перадрукавана штабной машыністкай і самалётам, з аказіяй, паслана з Налібоцкай пушчы ў Москву, Максіму Танку.

А што да фотаальбома пра сустрэчы з пісменнікамі — задума гэтая, на жаль, не здзейснілася. Хочацца быць упэўненым — пакуль што. Мноства таленавітых фотаздымкаў у Валодзевым архіве захавалася і чакае свайго часу.

Калі ж яшчэ пра яго шчырую сяброўскую зацікаўленасць у маіх поспехах, дык варта спыніцца на дзвюх рэчах, так сказаць, этапнага характару — на маіх «Птушках і гнёздах» і ягонай манаграфіі пра маё жыццё і творчасць. Да манаграфіі мы вернемся крыху пазней, а пра «кнігу адной маладосці» скажу, што тузаніны ў нас з Валодзэм вакол яе было шмат, пакуль не дайшло да канчатковага варыянту гэтай рэчы ў мяне, а ў майго сябра-крытыка да ягоных ацэнак у артыкулах і ў манаграфіі. Тут не месца для

апублікоўвання вялікіх дыскусійных пісьмаў, і я хачу даць вытрымку толькі з аднаго пісьма, датаванага канцом снежня 1962 года.

«...Сапрауды, мы нібыта развучыліся пісаць (дакладней сказаць, я развучыўся, і гэта будзе правільна ва ўсіх адносінах). Уласна кажучы, не набралася яшчэ такіх балючых пытанняў, каб карцела сесцыі за стол ды шкрабаць гадзіну-другую, адводзячы душу. Мне проста хацелася пачуць Твой голас ды сказаць: жадаю поспехаў, рад, што Табе пішацца!..

Па тону Твайго пісьма бачу, што ў Цябе алімпійскі настрой і алімпійская форма. Вельмі прыемна мне гэга, хоць і пабойваюся, каб не лішне дабрадушны тон запанаваў у мелодыі рамана. Мне хацелася б пачуць у ім адценне іроніі (прадмету духоўнай сталасці літаратуры), накшталт тое, якая ўлоўліваецца, скажам, у рама не Джузепэ ды Лампедуза «Леапард». Нядайна я прачытаў гэтую кнігу і хаджу пад яе глыбокім уражаннем. Такой тонкай праніклівасці ў жыццё людзей я не сустракаў у літаратуры. Тым больш выглядае ўсё гэта фенаменальна, што аўтар яе, нейкі італьянскі арыстакрат, напісаў адну-адзіную кнігу ў канцы жыцця. Хочацца пачуць Тваю думку пра гэтую кнігу.

Думаючы пра Твой раман, хацеў бы пажадаць, акрамя пэўнай дозы халодных таноў, яшчэ і суровай прастаты талстоўскага тыпу, якая, на мой погляд, дужа свежа прагучала ў

аповесці Салжаніцына, адкрываючы самыя глыбокія закамаркі славянскай земляробскай летуценнай душы. На мяне яна зрабіла такое ўражанне, нібы прайшоў за адзін вечар жыщё ўсіх продкаў ад скіфскіх часоў да нашых дзён, убачыўшы ў перспектыве гісторыі народнага духа ўсе грандыёзныя эксперыменты з іх нялюдской жорсткасцю — дарэмнымі, наїўнымі і смешнымі. Тут наказана перад судом гісторыі нават не эпоха культуры асобы, а само ўсходняе славянства з яго рахманай недалужнасцю і страшэннаю, нялюдскаю вынослівасцю.

З нецярпеннем чакаю завяршэння Тваёй вялікай працы...

Дзяліцца радасцю ад прачытаных кніг — гэта ж таксама сяброўская дапамога.

Вось і яшчэ пісьмо, харектэрнае ў гэтым сэнсе. Напісана яно з Дубултая, у студзені 1977 года.

«...Убіўся быў у чытайні тэарэтычных работ найноўшага перыяду, каб падабраць адпаведны матэрыял пад фундамент для артыкула пра філософскую лірыку, але наткнуўся на такую занудлівую мудрагельшчыну, што ледзь не ўцёк дамоў, махнуўшы рукой на такую навуку і сваё служэнне. Да чаго ж зааркадокшана наша беднае літаратуразнаўства! І няўжо тытулаваныя знамянітэя лігсаноўнікі не разумеюць, што такое літаратуразнаўства нічога нікому не дае, што

гэта нейкае кланавае абслугоўванне вучоных вытворцаў нудоты...

Дзякаваць богу, што натрапіў тут на ўспаміны Пабла Нэруды «Wyznaję, że żyłem»³² — і адвёў душу, вярнуў сабе адчуванне карыснасці літаратуразнаўчай прафесіі, калі яна скіравана на людзей, а не на артадаксальных склеротыкаў, якія бясконца адзін аднаму напамінаюць агульнавядомыя цытаты з класікаў ці адпаведных пастаноў і каменціругоць, і каменціруюць да атунення. Між іншым, наш паважаны Леанід Мікалаевіч³³ таксама ўзяўся за настаўленні на шлях ісціны свавольных крытыкаў. Уніфікацыя літаратурных ацэнак і густаў... А пасля гэтага застаецца толькі ўвесці знак якасці і даручыць Дзяльцу³⁴ ставіць на вокладкі кніжак. Толькі і выратаваў ад гэтай мерцвячыны Пабла Нэруда. Калі Ты яшчэ яго не чытаў — дастань ававязкова і атрымаеш вялікую асалоду...

Вялікі мастак, арганічны мастак гаворыць пра мастацтва, жыщё, пра мастакоў і простых людзей, пра свае ін гымныя справы і проблемы сучаснага складанага свету. Чытаеца кніга як паэма, нават мова так насычана вобразнасцю, метафорычнасцю, што пераносіцца ў свет паэзіі, у яго паэтычны свет. Колькі трагізму ў гэтай

³² «Прызнаюся, што жілў» (польск.).

³³ Л. М. Навічэнка — укрэг інскі літаратуразнаўц.

³⁴ М. I. Дзялец — у той час старшыня Камітэта па друку.

кнізе, колькі балочых штрыхоў веку: Гарсія Лорка, Сікейрас, Гевара, Алъендэ і многія іншыя трагічныя постаці, героі вызваленчай барацьбы трэцяга свету. Крыўдна толькі, што з савецкіх пісьменнікаў адзін Ілья Эрэнбург зрабіў на яго ўражанне, астатнія, у тым ліку Сіманаў, хоць і сустракаліся, і гасцівалі — прайшли як салдаты на маршы — міма і міма.

Прызванне пазіі ён бачыць у тым, каб не даць заарганізаваць жыщце і не ператварыць чалавека у механізм, хоць бы і добры. І яшчэ што пакарае магутная сіла любові да роднага краю, народа. Хоць тэрмін народнасць яму і не ўласцівы, але ўласціва вышэйшая форма сувязі з народам. Апісанне выступлення¹ паэта перад рабочымі і на вялікіх сходах, на мітынгах кранаюць нейкай незвычайнай узнёсласцю. Нам усё гэта вельмі блізка — і лес, і баявы дух пазіі: як многа пераклікі з Купалам, Танкам. Нават прыгадваюцца неаднойчы «Лісткі календара», на жаль, маштабы ў нас больш сціплія. Народная спецыфіка — родная зацялёністасць...

Абедзве Валодзевы падказкі былі выкарыстаны. Раман «Леапард» мне давялося прачытаць толькі праз два гады, але затое пабачыў і цудоўны кінафільм па ім,— у Варшаве, бо ў нас ён, здаецца, не праходзіў. А книгу Нэруды, зноў жа праз два гады пасля рэкамендатара, і я прачытаў у бібліятэцы Дома творчасці ў Дубултах, па

тым самым, што і Валодзя, экземпляры польскага выдання, пра што пісаў у «Сваіх старонках».

Яшчэ крыху пра ўражанні ад прачытаных паасобных твораў і кніг,— тут нібыта зусім між іншым у яго, а бачыцца і значным і сімпатычным.

«...Канчаю артыкульчык у «Літгазету» пра Платона Галавача. Атрымліваецца нейкае неканкрэтнае разважанне,— можа, такое ім і патрэбна.

Як пісьменнік Галавач сыраваты, скрэз чуецица нейкай паспешлівасць, эскізнасць і побач з моцна напісанымі сцэнамі — шаблонныя, побач з усхваляванымі роздумамі — пропісі палітграматы, побач з яркімі дыялогамі — агіткі.

Добра, што ў цэльм адчуваецца чэснасць і шчырасць» (13.VII.67).

«...Чытаў «Авиаэтюды» Межэлайціса і пазайздросціў літоўцам — сапраўды касмічная вышыня, аж дух займае.

Адначасна купіў «Радиус дзеяствия» Раждзественскага — многа наігранага, жаданне быць глыбакадумнейшым за самога сябе.

Панчанкава шыпшыністая лірыка куды больш натуральная і праўдзівая. Раблю накід рэцэнзіі на яго зборнік» (2,0. V.66).

Тут ужо я і сам на абзацы пабіў, для большай значнасці, і слова адно падкрэсліў,— так жыва ўявілася густая зелень лістоты, пяшчотныя

фарбы і водар, і абаронная, і наступальная
калючасць — не толькі кветак, але і вершаў.

Ён быў шчодры ў сяброўстве. Згадваеца
мноства цудоўных фотаздымкаў, якімі ён закідаў
сяброў, у тым ліку і мяне, можа, больш чым каго.
А мне тут хочацца дадаць пра шчодрасць у
іншым.

Для апавядання «Званочки» з рыбацкага
цыкла «Пад гоман вогнішча» ён мне ў пісьме
расказаў пра цыганоў, як яны, ратуючыся ад
гітлерайцаў, задыбалі табарам у партызанскі
атрад, дзе іх накармілі, за што яны «падзякавалі»,
пакраўшы тол, які палічылі за мыла, і паўцякалі,
калі атрад пайшоў на заданне, пакінуўшы ў
лагеры аднаго вартавога. Валодзя не толькі
расказаў мне гэты свой успамін, а прапанаваў
яго, як устаўку. Што ж, гісторыя літаратуры
ведае прыклады такога сяброўскага супрацоў-
ніцтва. Прыгадаўся «Пан Тадэвуш», у які адзін з
сяброў Міцкевіча, наэт Вітвіцкі, напісаў нека-
торыя фрагменты — нават такому аўтару! Аднак
праз некалькі гадоў, калі Валодзя даў мне
прачытаць пачатак сваіх партызанскіх успа-
мінаў, мне стала няёмка, прыгадаўшы тую
устаўку ў «Званочки» і падараваныя ім для ўсяго
цыкла яшчэ два невялікія эпізоды. Успаміны яго
спадабаліся мне,— густая, вобразная проза,— я
неаднойчы пасля падштурхоўваў яго працягваць
гэту працу, замест залішняй газетнай публіцыс-
тыкі, якая адбірала ў яго нямала часу і нерваў.

Няёмкасць мая паўтарылася, калі чытаў «Бла-
каду», працяг успамінаў. Застаецца задаваль-
ніцца тым, што яго «цыганскі» падарунак не
бачыцца ў «Званочках» лішній латкай з чужога
палатна,— бо і апавяданне гэтае ён любіў, пра
што пісаў у адным з лістоў, і нагадвала яно яму,
як і мне, наш пудоўны выпад з Бабруйска на
Беразіну ў чэрвені 1954 года, бо і Андрэй у цыклে
— гэта ён, Валодзя, бо ёсць і яшчэ адна
акалічнасць,— асабліва прыемна бывае падара-
ваць іменна тое, чаго пасля шкада. Ці шкадаваў
ён — не ведаю, хутчэй за ўсё не. А няёмкасць мая
яшчэ раз паўтарылася, калі я перачытваў для
гэтага слова яго пісьмо ад 26 лістапада 1961 года,
у якім ён піша:

«...Можа, варта, пішучы пра цыганоў, даць
адзін халодны мазок — паказаць не толькі
хараство, бязмежную паўнату дзікай свабоды,
але і яе беднасць, «нищету». Скажам, мог бы
Андрэй расказаць з іроніяй выпадах, як цыганоў
ганялі немцы, жадаючы вынішчыць,— нібыта
яны памагаюць партызанам. А яны не дараслі,
каб памагаць каму-небудзь. Я Табе, здаеща,
расказваў, як у блакаду...»

А далей — амаль даслоўна тое, што ў
«Званочках».

Зрэшты, цяперашнюю маю няёмкасць ён —
бачу гэта з журботнай удзячнасцю — назваў бы
«миндалничаннем», а то і прасцей, мацней,— «я
даў, ты ўзяў — і на здароўе!..».

Цяпер вакол яго манаграфії пра мяне.

«Народная асвета» заказала яе яму ў пачатку 1981 года. У адпаведную серыю, дзе такія кнігі строга па дзесяць аўтарскіх аркушаў. А ён з творчай свабодай, што з ім здаралася неаднойчы, зрабіў ім амаль удвая больш. І тут пачаліся складанасці. Пра гэта ў далейшых фрагментах з яго пісьмаў. А ў першым — ягоны адказ на маю прапанову даць яму для прачытання некалькі цікавейшых чытацкіх пісьмаў, у тым ліку і замежных.

«...Пісъмы мне будзе цікава і карысна прачытаць хоць бы для того, каб не меў адразу вялікай механічнай перавагі той біёграф, што будзе пісаць пасля маёй смерці.

Між іншым, пішуны кніжку пра Танка, я ўвесь час адчуваў гэтую сваю недайнфармаванасць, і гэта мяне разбройвала. Мажліва, таму, што Максім прачытаў мне некалькі дзесяткаў пісьмаў, падшытых у гросбуху, цікавых, але не запрапанаваў перачытаць і зрабіць патрэбныя выпіскі. Біёграфія пасляваеннага часу ў кніжцы пра яго зусім перасохла, гэта заўважылі і чытачы, і рэцэнзенты. Але там была кнішка вучэбная, так што неабавязкова было яе абсталёўваць усімі ветразямі і вёсламі, а кніжку пра Цябе я хачу зрабіць больш раскавана і не паўтараць таго, што ўжо надрукавана, хіба ў парадку палемікі ці спасылкі».

Напісана гэта было ў снежні 1982-га, калі Валодзя яшчэ ўсё здалёк прымяркоўваўся да працы над кнігай. Наступнае пісъмо — праз тры гады, калі работа ўжо ішла.

«...Пасылаю Табе незакончаны варыянт першага раздзела. Прабач, што ён яшчэ ў такім сырым стане, але я баюся, што Ты паедзеш на ўзмор'е і я не змагу давесці гэтага матэрыялу да нейкага ладу, бо ён насычаны біяграфічнымі фактамі і патрабуе гаспадарскага вока. Ведаю сваю слабасць —abyходзіцца з фактамі вольна, г. зн. эмацыянальна. Напэўна тут знайдуцца недакладнасці,— папраў, «поправи мя, Господи!».

Праз адзінаццать дзён пісъмо наступнае:

«...Прачытаў Твае заўвагі, часам саромеючыся за сырасць матэрыялу, які Табе паслаў, але часцей расчароўваючыся і ў памяці жывой, і ў пісанай, і ў мажлівасцях фантазіі пры апісанні біёграфіі мастака. Збіраў я, як Ты мог заўважыць, крупіны фактаў з розных сваіх нататаک, зробленых на хаду, калі Табе ў размове прыгадваўся нейкі біяграфічны эпізод. Наша дзелавая гутарка летам у Крынічным запісана досьць дакладна. Твае расказы дапамаглі збольшага выстраіць біяграфічны ланцуг, але аказалася ў ім багата недакладнасцей, часам, пэўна, я не ўлоўліваў кантэксту, часам Ты гаварыў не зусім выразна... Не ўсё, напэўна, з напісанага варта даваць у друк, і я ўстаўляў спречныя ці неабавязковыя моманты, каб пачуць

Тваю думку... Дык перастань вагаща,— усё гэта давядзецца-дацягненца да ладу.

Але не могу пагадзіцца з Табою, што трэба пісаць нейкі утылітарны варыянт манаграфіі, прымальны для настаўнікаў-дыветыкаў, чые страйнікі не змогуць пераварыць матэрыялу, напісанага на ўзору іншых сучаснага літаратуразнаўства. Я не хачу і нізвошта не стану пісаць шпаргалак для настаўнікаў. На гэта хапае спецаў, якія ведаюць, што трэба, а чаго не трэба, што можна, а чаго не можна. Няхай яны і пішуць, а я пагарджаю ўсёю тою вульгарнай катаواسіяй, якую вядуць знаўцы ідэалагічнай лёгкастрай-насці вакол літаратуры.

У новым практыве праграмы, які меўся адпавядзецца рэформе школы, адведзена ўсяго трэх гадзіны на «непонятную» старажытную беларускую літаратуру, прытым палавіну часу трэба аддаць на старажытнарускі перыяд, а ў беларускім убіваць у галовы вучняў ідышчую думку, што беларусы як нацыя яшчэ ў чэрэве гісторыі жылі адзінай марай і мэтай, каб з'яднацца з вялікім рускім народам. Манія з'яднання была такай вялікай у нашых продкаў, што яны не з'ажалі нават на татара-мангольскае ярмо — хоць у ярме, абы быць запрэжаным разам з братам.

Я пісаў рэцэнзію на туго праграму і выказаў свае адносіны да такога роду утылітарызацыі

гісторыі ў імя «высокіх мэт» навучання і выхавання пакалення бязродных Іванаў...

Не паспей я адаслаць тое рэцэнзіі, як дайшла з гары Сінай звестка, што рускія «вучоныя»-метадысты наогул адмінілі гістарычны прынцып пабудовы школьнага курса літаратуры і «предпісали» ва ўсіх класах вывучаць адначасова і класікаў, і сучасных пісьменнікаў уперамешку. Літаратура, такім чынам, аддзяляецца ад гісторыі і ператвараецца ў набор зямальных сюжэтаў, вумных маналогаў, прыдатных для «возбуждения положітельных чувств». Калі ісці за такою метадычнай навукай і практыкай, якая накшталт Івана-дурня сячэ сук, на якім не паспела яшчэ толкам усесціся пасля кувыркання ў 20-я гады, у эпоху лабараторнага метаду і брыгаднага пражэкцёруства, дык увогуле трэба страціць павагу да сябе.

Тое, якую кнігу захоча выдаваць «Народная асвета», мяне неасабліва цікавіць. Мне хочацца напісаць кнігу сур'ённую, прафесійна напісаць, лічачы настаўніка літаратуры разумным і падрыхтаваным чытачом, які б знайшоў у гэтай кнізе нешта новае, каб яна абудзіла яго думку і павярнула яе ў рэчышча адказнага грамадзянскага, эстэтычнага і філасофічнага мыслення. Упэўнены, што ў такой кнізе ёсьць сапраўдная патрэба. Сам жа я вяду штогод практыку студэнтаў у школах. А выдавецтва?.. Не захоча «Асвета» выдаваць, запрапаную «Вышэйшай

школе» ці іншай фірме. Выдадуць, абы кніга была добрай. Зрэшты, няхай лепш ляжыць, чым мае жыць на правах пабірахі ці ўгодлівага прыслужніка нейкага баламута, які сам не ведае, чаго хоча, і не ўяўляе, колькі каштую фунт творчай працы ды мастацкага густу.

Баюся, што не паспею ў час здаць рукапіс: работа сур'ёзная і цяжкая. Бачыш, нават біяграфічны раздзел зрабіць нялётка. Праўда, ён мае быць па задуме не проста біяграфічным, але і светапоглядным. Не ведаю, ці гэта адчуваецца...

Даруй, што тлумлю Табе галаву праблемамі, якіх магло б і не быць, каб я сядзеў у акадэміі і памален'ку (па паўстаронкі ў дзень) мог сабе пісаць манаграфію пра пісьменніка. Хачу верыць сабе, што далей такіх заувагаёмкіх раздзелаў будзе менш, хоць, як Ты мот зауважыць, па плану кнігі (наклееным на вокладцы той папкі, якую я Табе пасылаў), і ў далейшых раздзелах будуть з'яўляцца кавалкі біяграфіі, харктарыстыкі жыцця, зробленых цераз прызму Твойго і Вашай брылёнскай сям'і. Усё гэта будзе праецыравацца на творы. Бо дасюлешнія манаграфіі ўсё ж будаваліся па прынцыпу: ад твора да твора. Мне хочацца ісці ад этапа да этапа. Будзе нялётка. У тых выпадках, дзе давядзецца мець справу з раманам ці цыклам апавяданняў, кніга сама павінна стаць і этапам, цыкл нарысаў — таксама».

Як пастскрыптум — з майго пісьма яму ад 28 студзеня 1986 года:

«...Што да нашай з Табой «старэчай» забыўлівасці і памятлівасці — не думаю, што яны «злосныя» ці «зласлівыя». І мяне ў сім-тым памяць падводзіць, і трэба правярацца. Да пэўных промахаў Тваёй памяці я не могу быць абыякавым: нашы сяброўскія адносіны ў літаратурным свеце (дый шырэй) вядомы многім, і тое, што Ты пра мяне скажаш,— будзе лічыцца самым дакладным.

Так што, дружка, не злуйся і не «казнись».

Ну, а далейшы лёс манаграфіі быў нялёткі. Аўтару ўсё-такі прыйшлося скрачацца да абавязковага сёрыйнага памеру, а гэта прывяло да балючых страт...

Мне асабіста з таго, што не ўвайшло ў кнігу, было найболыш шкада Валодзевых разваг пра маё любімае — мініяцюры. Праўда, гэта ён выкарыстаў пазней у грунтоўным артыкуле, змешчаным у яго апошній прыжыццёвай кнізе «Усё чалавечаче».

Усё пра мяне ды пра мяне... А ён жа пісаў мне і пра іншых.

«...З прыемнасцю прачытаў Тваё слова пра Адамовіча, кранае яно гуманістычнай азоранаццю, пераканальна-шчымлівым выяўленнем каштоўнасці жыцця і балючай дыялектыкі, што існуе паміж дружбай, найбольшай блізкасцю і адзінотай, непазбежнасцю адзіноты. Да гэтага далу-

чаецца высокое адчuvанне маштабнасці справы, якой мы служым. Апошняе адчuvанне дазволіла Табе ўзняцца над юбілейным этикетам (цяпер розныя віды таварыскіх і службовых этикетаў знаходзяць масу служак) і гаварыць пра юбіляра, як пра слугу справы і праціўніка ўсякіх этикетаў, свядомага і прынцыповага працаўніка. Гэта ў Сашы ёсьць, і гэта бадай што галоўнае сярод многіх рыс яго харектару. Трапна і не назойліва прачытаў Ты раман яго цераз жывы светлы вобраз (прататып) Ганны Мітрафанаўны³⁵, добра, старанна ацэнены і яго літаратурна-крытычны набытак, удала вырашыў сітуацыю досыць клопатную,— што Твая творчасць знаходзіла ў ім прапагандыста і прыхільніка — не абмінуў і не звёў гаворкі ізноў да этикетнай удзячнасці.

Змог я заўважыць толькі пару драбнічак і азначыў іх на палях рукапісу. Ты іх разбярэш і, калі захочаш, вырашыш, дакладней — улічыш (26 лютага 1977 года).

Ён любіў моладзь, умеў знаходзіць сярод сваіх студэнтаў дзяячатаў і юнакоў з божаю іскрай, шчыра апекаваўся абласным літаратурным аб'яднаннем, па прэсе цікавіўся маладымі талентамі ва ўсіх кутках Беларусі, радуючыся поспехам і смуткуючы ад непажаданага.

У наступным фрагменце з пісьма пра аднаго маладога паэта я, нібыта і ўзгодніўшы гэта з Валодзем, прозвішча маладзена апускаю з педагогічна-прыязных меркаванняў.

«...Хлопец вельмі здольны, начытаны, памятлівы і ахоплены прагай паэтычнай славы, усё гэта было б цалкам добра, калі б захоўвалася нейкая мера судносін творчасці з жыццём, а ён, як мне думаецца, так напорыстая выціскае з сябе ўсю душу, што не застаецца часу, патрэбы, сіл, каб проста жыць, зносіцца з людзьмі. Пару вечароў толькі прагаварылі з ім над лёгкім віном, дык і размовы, і інтарэсы ў яго ўсе ў літаратуры. Я ўжо не ведаю, што думаць. Спрабаваў яму заўважыць, але ён і слухаць не збіраецца. Сам усё ведае ад «а» да «я». А дакладней — гэтае Я з'яўляецца пачаткам і канцом ведаў. Прачытаў яго вершы — ёсьць цікавыя, хоць і кніжнасці хапае, між іншым, перайманне ў Караткевіча. Пакуль не магу разабрацца з гэтым хлопцам — і здольны, і па-свойму апантаны пазіцій, і супярэчлівы, не самакрытычны. Можа, гэта сучасная сталічная норма харектару і паводзін творчай адзінкі? Я ўжо толькі назіраю збоку і маўчу» (студзень 1977 года).

Траплялася і радасць, толькі радасць:

«...Двойчы быў у Брэсце Карпюк, адзін раз заехаў пагутарыць з нашымі абкомаўскімі спецыялістамі па сектантах, другі раз Алёша быў з Вольгай Штавай, выступал і тыдзенъ па лініі

³⁵ Ганна Мітрафанаўна (1904-1979) — маці Аляксія Адамовіча.

бюро пропаганды. Волечка зрабіла на мяне ўражанне таленавітага, прагна-дапытлівага дзіцяці, прытым за гэтай дзіцячай свежасцю душы прыхавана разумная дасведчанасць сапраўднага інтэлекту. З'явілася радаснае адчуванне, што яна далека пойдзе ў літаратуры і асабліва, відаць, у прозе. Дарэчы, гаварыла, што закончыла і здала ў друк аповесць пра Ефрасінню Полацкую. Слаўнае дзяячо!» (18.X.71 года).

І ўдзячнасць бывала ў радасці:

«...Атрымаў два лісты ад Веры Сямёнаўны і яшчэ раз шчасліва адчуў, якое гэта шчасце для нас, крытыкаў, што над усходамі нашай крытычнай руні стаіць такая звеннявая — добры дух ураджаю. Клапоціца, дабіваецца і, відаць, даб'еца, што мой Жылачка выйдзе без купюраў і без асаблівых страт» (студзень 1977 года).

Вера Палтаран узначальвала тады рэдакцыю крытым выдавецтва «Мастацкая літаратура». «Жылачка» — манаграфія Калесніка пра жыццё і творчасць Уладзіміра Жылкі, «Ветразі Адысей». Выданне гэтае, згодна з цэнзурні^іімі нормамі часу, як ні змагалася светлая, мужная Вера Сямёнаўна, на жаль, выйшла з бязлітасна-недарэчнымі купюрамі. Валодзя вельмі перажываў гэта. А манаграфію ён рупліва дапрацоўваў да сваіх апошніх дзён.

Ён быў заўсёды вельмі перагружены працай, абавязкамі, у нервовым напружанні, часта

хварэў. У вайну — два раненні, з вайны вынес туберкулёз, лячэнне на цэлы дзесятак гадоў, потым язва і, нарэшце, цэлы букет...

А ўсё роўна з Мінска ён, амаль да апошніх дзён, вяртаўся з новымі заказамі, як нейкі навукова-літаратурны трактар (так я тады жартаваў), абчэплены кожны раз новым множствам розных агрэгатаў. Варта паглядзець у шасцітомным Слоўніку беларускіх пісьменнікаў ягоную бібліографію, каб пераканацца, колькі паспей зрабіць гэты да канца нястомны руплівец. А колькі хацелася зрабіць, давесці да ладу тое, што цяпер, на жаль, засталося ў накідах або толькі ў задумах...

Для ілюстрацыі — два фрагменты з розных пісъмаў:

«...Атрымаў ліст ад Чалмаева з «Дружбы народов», прашануе некалькі тэм. Перспектыва прывабная. І хochaцца, і колецца... Не ведаю, ці спраўлюся напісаць, бо планы і так пераўзыходзяць мае мажлівасці. Ніяк не давяду да ладу Салагуба, а за акадэмічны артыкул, можна сказаць, не браўся. Незакончаны ляжыць палемічны артыкул аб перыядызацыі старажытнай літаратуры і дапаможнік па выразнаму чытанню. Уклініўся ў мае планы даклад аб эстэтычным выхаванні, якія прачытаў на абласным семінары настаўнікаў мовы і літаратуры. Асноўная думка: сувязь эстэтычнага выхавання з жыццём, г. зн. з роднай прыродай, грамадскім і бытавым укла-

дам нашага нацыянальнага раёна і нацыянальным (рэгіянальным) мастацтвам,— так быў захапліўся працай, што хацеў давесці даклад да кандыцыі журнальнага артыкула, але зараз гляджу на здабыткі гэтага даклада скептычна, мажліва, пазней, сабраўшы больш матэрыялу, давяду гэту справу да нейкага канца».

Гэта — са снежня 1960-га. Тады, калі ласка, з лістапада 1973-га:

«...Вісіць на шыі яшчэ раздзел для акадэмічнай гісторыі літаратуры на рускай мове і рукапіс Серафіма Андраюка (на рэцэнзіі) — дай бог закончыць да канца наступнага месяца... Каб як збавіцца ад пачуцця затумканасці — нічога не хацеў бы. А то налятае адно на другое, і бегаеш у вечных даўжніках, уцякаеш ад крэдытораў...»

Такія фрагменты з пісьмаў можна было б трывожна, прыкро множыць...

Забанальненым словам «хобі» мне не хочацца называць ягонае захапленне жывапісам, разъбой па дрэву, мастацкай фатаграфіяй — усё гэта было ў яго не толькі адпачынкам ад навукі і літаратуры, усюды ён дамагаўся прафесійнасці.

У падрыхтоўцы да выдання кнігі «Я з вогненнай вёскі...» у нас былі два выдатныя памочнікі — рэдактар Васіль Сёмуха і мастак Арлен Кацкүрэвіч. Процыма работы, якая несправядліва называецца «чарнавой». Гэта тая работа, якой пасля не відно, відаць толькі промахі, недапрацоўкі, памылкі. А каб іх не было

— патрэбна нямала цярплівасці, як з пчоламі, цягавітасці, як у аратага, дадамо яшчэ светлую думку, відушчасць і творчае азарэнне, якое не адразу ўспыхвае на жары ці прыську. Калі з Васілем Сяргеевічам працавалі мы ўдвох з Адамовічам, дык з Арленам Міхайлавічам Калеснік адзін. Пакуль ішла яго работа з мастаком, якога адрознівае і надежны густ, і пленная практыка афарміцеля, а таксама і мяккая, але паслядоўная настойлівасць, Валодзя, і сам мастак, пісаў мне зредку і пра цяжкасці, і пра ўдачы ў пошуках належнага вырашэння той ці іншай формы падачы матэрыялу. Прычым трэба памятаць, што яму трэба было і ў Мінск прыязджаць неаднойчы і што ўся тая процыма за чатыры літвы назапашанага матэрыялу ў падачы для кнігі рыхтавалася ім не ў больш-менш прыстойнай фоталабараторыі, а проста ў цесным ванным пакоі, і не ў поўнай свабодзе для гэтай работы, а дзённымі ды вячэрнімі прыхваткамі, нібы між іншым, пасля лекцыяў, паседжанняў, дакладаў, літаратуразнаўчых работ, якія ў сваю чаргу, а часцей без чаргі патрабавалі надежна й увагі.

І ён усюды паспіваў.

Кніга ў таленавітым афармленні выйшла ў арыгінале, потым яна ў перакладах на рускую, англійскую, балгарскую мовы падтрымлівалася далкам па Калесніку ды Кацкүрэвічу, а ў іншых выданнях — украінскім, чэшскім, венгерскім,

польскім, калі так ці інакші мяняўся фармат і вокладка, фотаілюстрацыі заставаліся яго, Валодзевы. І кожная з іх для нас, трох яе аўтараў, мела, а цяпер ужо для мяне аднаго мае сваю інтыхмную гісторыю, наводзіць на ўспаміны і нязбытны, хоць і светлы, і ўплы часамі, а ўсё ж самотны сяброўскі сум...

Дваццаць гадоў таму назад, у Маскве, знаёмчы Валодзю з майм рускім сябрам, добрым пісьменнікам і чалавекам Васілем Субоціным, я назваў яго, Калесніка, а мой Васіль Яфімавіч, па-свойму сціпла ўсміхнуўшыся, сказаў:

— Как же не знать! «Володя сказал», «Володя пишет», «Если бы Володя это видел». Очень приятно, Владимир Андреевич!..

І мне было прыемна ўдвая,— і што знаёмлю сяброў, і што Вася, якога цікавяць мае лірычныя запісы, аб чым ён і ў друку гаварыў, ведае пра нашу дружбу.

Гэта праўда,— у запісах маіх, і ужо надрукаваных, і яшчэ не, пра Валодзю гаворыцца часта. А штосьці большае пра яго як чалавека, пісьменніка, сябра мне пакуль што — спакусліва-зманлівае «пакуль што»! — напісаць не прыйшлося. Калі не лічыць скупаватага нарыва «Першы прыпынак», слова да яго пяцідзесяцігоддзя.

Нямала дадала б і, можа, калі-небудзь дадасць наша перапіска.

А пакуль што — аптымістычна паўторымся — няхай штосьці скажа і гэтая публікацыя.

Слова з нагоды

АД ПЕРАКОСУ і ДА ПЕРАКОСУ³⁶

Здаецца, яшчэ зусім нядаўна наша крытыка вельмі прыкметна і настойліва галерную ролю ў літаратуры ваенай-антываеннай адводзіла прозе дакументальнай. Цяпер, яшчэ больш прыкметна, з дружным націкам гаворыцца пра «палітычны раман» як галоўную зброю ў справе літаратурнай барацьбы за мір. Да таго ж — пра раман, толькі пра яго, пра «палітычную аповесць», тым больш пра «палітычнае апавяданне» не гаворыцца.

І вось раманы гэтая паспешліва пішуцца, легка і шчодра выдаюцца, пахвальна рэцэнзуюцца ледзь не па карэктурных гранках. Некаторыя спрытныя аўтары такіх раманаў і радаслоўную гэтага, так сказаць, панацэйнага жанру самі, з зайдроснай раскаванасцю выводзяць ад самога Гамера, па дарозе падключаюць у той рад Талстога, Стэндаля, яшчэ каго-небудзь з вечнасці, а затым, таксама па асабістым выбары, пераходзяць да некаторых сучаснікаў...

Чытаеш, слухаеш такое, і ўспамінаеща высокое: «служенье муз не терпит суэты». А як жа з

гэтым быць? Няўжо гэта абавязкова не для ўсіх, не ў любым часе?..

Мне думалася, што я першы за нашым «круглым столом» назаву слáунае імя Міхаіла Прышвіна. Уладзімір Піскуноў і Віктар Каваленка апярэдзілі мяне, кожны па-свойму назваўшы і Прышвіна своеасаблівым змагаром за мір. А мы, хто старэйшы, памятаем жа тое пасляваеннае, што ішло ад самага верху, пытанне: «А вы, товарищ Пришвин, все о собачках?..»

Пра сабачак, яшчэ менш — пра сабачку і ў нашы дні напісана кніга, што не так сабе прысвечана светлай памяці Аляксандра Твардоўскага. Я гавару пра аповесць Гаўрыла Траяпольскага «Белы Бім Чорнае Вуха». Толькі зредку, між іншым, прамільгне ў друку скуча нататка пра тое, колікі выданняў гэтая невялікая па лістажы аповесць вытрымала за мяжою, якою прэміяй зноў жа адзначаны яе аўтар. А гэта ж, калі па-сапраўднаму, вялікая кніга пра чалавечнасць, яна настолькі сучасная, сугучная трывозе і надзеям усіх людзей Зямлі, настолькі агульналюдская ў самым высокім значэнні гэтага слова, што невыпадкова яна, можна сказаць, троумфальна ідзе па ўсім свеце без лішняга шоламу, робячы сваю вялікую справу яднання людзей добрай волі, цудоўна дапамагаючы найважнейшаму з важнага — нашай барацьбе за мір.

³⁶ На «круглом столе» часопіса «Літературное обозрение».

Слухаочы выступленні, я ўспамінаў Талстога — вялікі прыклад ягонай творчасці, у якім — калі ўзяць толькі апошняя гады Льва Мікалаеўчы, — выдатна сужываліся на адным рабочым стале і палымяны памфлет «Не магу маўчаць», і непераўзыдзены сплаў дакументальнага і мастацкага — аповесць «ХаджыМурат», і абаяльнае сваёй празрыстасцю, сонечнай прастатай апавяданне пра ўрачыста-пераможную красу прыроды, пра вечную мудрасць маленства — «Ягады»...

Хто там будзе адмаўляць значэнне дакументальнай прозы, публіцыстыкі! Вось ужо шмат гадоў я жыва памятаю высокі душэўны настрой, з якім быў і мной успрыняты ромаўскі «Звычайны фашызм»; і я з радасным адчуваннем жыццёвай праўды зачытваўся лепшымі старонкамі дакументальнай прозы пра вайну; як беларус і я ганаруся нашым укладам у гэтую вялікую тэму, шчаслівы сваім пасільным уздзелам у працы маіх сяброў. Мне толькі прыкра бачыць шараханне ад моды да моды, ад перакосу да перакосу, непатрэбнае шкоднае захвалльванне адных, замоўчванне другіх, услякую закулісную тузаніну, у той час — вялікі і трывожны час! — калі ўсе нашы намаганні павінны быць накіраванымі на галоўнае, на адно. І гэта галоўнае ўсе мы абавязкова павінны рабіць таленавіта, сумленна і, па магчымасці, сціплей.

1985

ЗАЛЕЖЫЦЬ І АД НАС³⁷

Пачну з того, што і я, дарагія сябры, усёй душою з тымі, хто не траціць надзеі на перамогу ленінскіх нормаў у справе нацыянальнай палітыкі, хто верыць, што гэта вельмі патрэбна і неадменна. Як ні прыкра бывае часам і з прыступамі духоўнай стомленасці, нават нейкага песімізму, пасля чаго зноў верыцца, хочацца працаваць, адчуваеш сябе дома, у родным народзе, самім сабой у нашай вялікай савецкай сям'і. Тады ў адказ на беспадстаўны давер, няслушныя падазрэнні, здзекліва-пошлыя кепікі і халоднае мудрагельства палітыканай хochaцца сказаць: Не, не трэба лішне баяцца, што наша любоў да рускага слова, рускай літаратуры, рускага народа можа паменшаць або пахіснуцца ад таго, што мы любім і сваё, роднае — слова, літаратуру, песню, мінулае і сучаснасць. Шуканне ў сённяшній Беларусі, у тым ліку і ў нашым літаратурным асяроддзі, нейкага нацыяналізму — гэта мне асабіста бачыцца, адчуваецца мною то горка-смешным, то крыўдна-нестправядлівым. Мы не гэтага заслужылі.

Так, нам патрэбна родная школа, патрэбен патрыятычна свядомы чытак, нам патрэбна законнае месца ў гісторыі братніх народаў, патрэбна здаровая, інтэрнацыяналісцкая гор-

³⁷ На пленуме Саюза беларускіх пісьменнікаў.

дасць сваім народам, не горшым за іншыя ў працы, у барацьбе за светлыя ідэалы, за мір і дружбу, за чалавечнасць.

Усё гэта вельмі сугучна нашаму часу, вялікай, надоўга разлічанай мудрасці.

Вельмі істотна і тое, што ў нашы дні паўтараеща часта, што патрабуе ажыццяўлення ў справах,— маю на ўвазе неабходнасць перабудову пачынаць перш за ўсё з самога сябе, са свайш найбліжэйшага калектыву.

Пра гэта хочаща сёе-тое сказаць.

Гадоў з чатыры таму назад я чую такое акрэсленне тагачасных грамадскіх настроў: суцэльная млявасць і абыякавасць. Гэта, на жаль, не надта. хоча адъходзіць у нябыт, у нечым яно стасуецца і да нас.

Згадваюцца тры вечары ў нашым пісьменніцкім клубе — зусім нядайнія і сумна харектэрныя. Вечар Уладзіміра Караткевіча, з пагоды выхаду яш кнігі «Быў. Ёсць. Буду». Дзеяно-стапяцігодзіце Рыгора Раманавіча Шырмы. І вечар памяці Аркадзя Чарнышэвіча. Тры вельмі значныя імёны, тры светлыя вобразы: Караткевіч — арыгінальны, яркі паэт, празаік, драматург, публіцыст, слайны таварыш, што так балюча без пары пакінуў нас; Шырма — чалавек подзвігу, жыццёвага і творчага, асоба з высокім маральнym аўтарытэтам; Чарнышэвіч — таленавіты апавядальнік і раманіст, які зрабіў бы

намнога больш, каб не бязлітасны цяжар несправядлівага лёсу — бяспраёў далёкай ссылкі.

А ў зале на тых вечарах, даволі людных, дзякуючы прыхільнікам роднага слова, нашага брата пісьменніка было тры-чатыры, ну пяць чалавек, амаль заўсёды тых самых. Такое паўтараеща і часта, і даўно. Ні старэйшых не ўбачыш, ні маладых. Цяжка ўявіць, што гэта іменна тады, у тыя вячэрнія паўтарыдзве гадзіны, недзє за мнóstvam пісьмовых сталоў ствараюцца суцэльныя шэдэўры, і працэс той ніяк немагчыма спыніць,— больш падстаў згадваць славутую млявасць і абыякавасць, сумна думаць пра нашу незразумелую, ганебную непавагу да зробленага іншымі, непавагу да нашых папярэднікаў.

Калі ж мы збіраемся гуртам, на сходы, колькі панылай дробязнасці, бяздарных прэтэнзій, узаемных прыдзірак, недастойнай помслівасці, халастой балбатні то пра нядайнью «духоўнасць», то пра новае «мысленне» даводзіцца сяды-тады пачуць!.. І гэта ў той час, калі мы як быццам сабраліся дзеля таго, каб займацца галоўнай, адзінай справай свайго жыцця, калі ў краіне рэвалюцыйны ўздым перабудовы, паварот да доўга і нялёгка чаканай галоснасці, калі ва ўсім свеце трывога не проста за мір, а ўжо за выжыванне чалавецтва!.. А ў нас часамі так нудна, нізка, так няёмка на душы... Рэдка бывае

інакш, па-сур'ёзnamу, калі і дадому са сходу ідзеш чалавекам, і назаўтра працуецца ахватней.

Мы вельмі мала чытаем адзін аднаго, мала раздаемся поспеху таварыша па прызванні, зачаста не заўважаем, што побач з намі жывуць, працуюць добрыя пісьменнікі, што некрыкліва, сумленна робяць сваю справу.

Мы вельмі недастаткова паважаем роднае слова. У працы сваёй. Моўная шэрасць, прыблізнасць, неахайнасць, спешка — нібы на злом галавы. Такое асабліва непрыемна і трывожна назіраецца ў нашай змены. Чу́ў нядайна, у адказным выступленні адной паэтэссы: «Маладыя навучыліся пісаць». Яны, бач, навучыліся, а бедны Талстой да самай смерці вучыўся. Семнаццаць пачаткаў рамана «Воскресение», сто дзесяць варыянтаў філасофскай кнігі «Путь жыцьні». А некаторы наш скараспелы, лёгка-крыўдлівы ўмелец ледзь паспявае вычытатць свой рукапіс пасля машынкі, першы экземпляр, на другі ўжо цярплівасці не стае, трэба бегчы ў рэдакцыю, у выдавецтва.. З плеч ды ў печ, як пра сырый дровы гаворыцца. Хай сабе — скідка на маладую гарачку. А колькі ж пажылых ды сталых сяк-так трухціць або паўзе на свой прысадзібны Парнас з папушчанымі лейцамі, з поўнай свабодай у правілах руху або хутчэй зусім без павагі да іх. Правінцыяльная гігантаманія ў спалучэнні з вялым драбнатэм'ем і, разам з тым, спрактыкованая рухавасць у

прасоўванні ў друк сваёй, гак часта ацеслівай, прадукцыі. Прачытаўшы нешта цікавейшае ў часопісе, парой захочацца сказаць таварышу шчырае слова, якое магло быт, чаго добра, і прыдацца яму, але дзе там, позна — канвеер панёс ужо гэты новы самашэдэўр у цвёрды пераплёт — і дома, і ў Маскве...

Даўно мне помніцца тупое, сытае: «А што там мова, мову паправяць у рэдакцыі». А ўжо ж і ў рэдакцыях, часопісных і выдавецкіх, правіць, працаваць з аўтарам у добрым сэнсе гэтага слова, не надта ўмеюць і хочуць. Збольшага толькі, у асноўным стыліст ды карэктар. Нават і так гаворыцца, што «друкаваць трэба — як аўтар напісаў». Толькі цэнзуруваць стараюцца, многіх штатных апераджаючы ў сваёй палахлівай звышпільнасці.

У гэтым сэнсе ўспамінаецца горкі лес трэцяй кнігі трывогіі Міколы Лобана «Шэметы». Добрая проза, грунтоўная ў сваёй праўдзівасці і майстэрстве, яна была так пільна зарэдагавана ў «Полымі», што толькі рэбры адны засталіся, ды то не ўсе цалкам. Выдавецтва, у сваю чаргу, палічыла за лепшае, спакайнейшае пайсці ў асноўным за часопісам. Блізкія да Міколы Паўлавіча людзі ведаюць, колькі ўсё гэта каштавала таварышу ў гадах, хваравітаму, двойчы цяжка параненаму франтавіку, абаяльнаму ў сваёй змястоўнай сціпласці чалавеку, які гэта быў фінал сумленнага пісьменніцкага шляху... Міко-

лы няма, ён не можа пакарыстацца свежым паветрам галоснасці, сам не верне страчанае, і я лічу, што тут фармальна падыходзіць нельга,— маўляў, апошняе прыжыщёвае выданне, тэкст, так сказаць, кананічны,— можа, варта стварыць аўтарытэтную камісію на творчай спадчыне Лобана, каб камісія гэтая мела права дамагчыся памагчы таленавітай трывогіi загукаць на поўныя голас, так, як яна была напісаная.

Ненормальным бачыцца мне і тое, што паэт і празаік Алеся Наўроцкі, які гадоў дзесяць таму назад напісаў раман, быў загонены звышпільнікамі ў такі тупік, што не выйшаў з яго і дагэтуль. Працуе недзе лекарам, у Саюзе не бывае, яго і сёння, відаць, няма. А помніцца, як ён занлакаў ад крыйуды над гэтай самай трывунай, якая ўжо нямала чула абстрактна-высакародных слоў. Трэба было б зірнуць свежым вокам на той раман,— можа, ён не такі ўжо залішне смелы, як у свой час сяму-тamu здавалася. Днямі я перачытваў даўні ўжо зборнік апавяданняў Наўроцкага «Балун» і яшчэ раз пераканаўся, што таварыш мог бы добра працеваць, што такімі кавалкамі божага дару кідацца грэх, як гаварыл нашы бацькі-хлебаробы.

Толькі два прыклады. І агаворка, што справа не ў тым, каб з прыстрасным ментарствам вінаваціць кагосьці персанальна, ад іншых патрабаваць перабудовы. Як член рэдкалегіі «Полымя» і рэдсавета «Мастацкай літаратуры» і я

нясу сваю частку віны перад светлай памяцю Лобана. Той недарэзаны трэці том я чытаў у рукапісе, па просьбe аўтарa і рэдакцыі, абараніць прыйшлося тое ўжо, што засталося, каб хоць яно прайшло, а на добры лад мне трэба было прыдаць гэтай справе розгалас, паваяваць за ўвесь аўтарскі тэкст, за права пісьменніка на шчырасць. Тым больш што і сам я, у сваёй працы, на сваіх нервах даволі-такі адчувальна знаёмы з усялякай звышпільнасцю. І ў крыўдзе Алеся Наўроцкага зноў жа нельга было абмержавацца маўклівым спачуваннем.

Гэта ўсё праўда, і не толькі ў гэтых двух выпадках ды ў адным толькі чаоспісе. Аднак праўда і тое, што нашы рэдкалегіі і рэдсаветы далека не заўсёды запрашаліся для вырашэння складаных пытанняў. Калі ж такія пытанні і выносіліся на калектыўнае абмеркаванне, як было, напрыклад, з дзённікамі запісамі Івана Мележа, то за купюры ў іх галасоў аказалася вырашальна больш, чым супраць. І за купюры ў большасці былі якраз тыя ахойнікі законнасці, якія рукапісу не чыталі, затое добра і даўно ўжо ведалі і ведаюць, што купюры заўсёды і ўсюды вельмі патрэбны. Класічнае, жывучае «тримаць і не пушчаць!.. Дарэчы, так адбылося раней з дзённікам Кузьмы Чорнага — у апошній кнізе яго васьмітомніка дзённік, выдатны творчы і грамадзянскі дакумент свайго часу, пайшоў у злачынна абскубленым выглядзе. Запісы Мележа

— таксама. У сакавіцкім нумары «Немана» надрукаваны фрагмент з дзённіка ссыльнага Барыса Мікуліча. Цікавая, патрэбная публікацыя. Мала хто ведае, аднак, што дзённік гэтых, падоўжаны пісьменнікам на адноснай волі, ужо ў Беларусі, меўся быць надрукаваным у тым самым «Немане» гадоў пятнаццаць таму назад, але стараннямі заштрафленых ён свету тады не пабачыў. Мікуліч рэабілітаваны, ён друкуецца, і дзённік яго, яшчэ адна споведзь чыстага сэрца, трэба аддаць чытачу. Памятаем мы і тое, як наш «ЛіМ» прымушаны быў перадрукаваць са «Звязды» вялізны, злосны, блізарука-дылетанскі артыкул супраць адной з аповесцей Васіля Быкава, і тое, як на выдавецкай вазе, таксама ў шасцідзесятых гадах, калі вырашаўся лес гістарычнай прозы Караткевіча, голас прыдворнага рэбэ ад крытыкі Яакава Герцовіча мог або намагаўся беспакарана пераважыць любы «вокс популі»... Нямала можна было б прыгадаць.

Што было — тое было. І не ва ўсім яно залежала ад аўтараў, рэдактараў і рэдкалегій. Толькі б такое не паўтаралася!..

А тое, што можна выправіць, — трэба рабіць неадкладна. Беларускаму і ўсесаюзнаму чытачу трэба вярнуць Алеся Гаруна, Усевалада Ігнатоўскага, гісторыя якога вартая навуковага перавыдання. Дарэчы, як і гісторыя беларускай літаратуры Максіма Гарэцкага. Па добраму прыкладу нашых рускіх братоў, якія з мудрым гас-

падарскім клопатам вяртаюць чытачам нашай вялікай краіны беспадстаўна забытых ці неразумна адкінутых скарбы народнай культуры.

А што да новага, дык тут вельмі надзённа і важна даць выйсце і дапамогу рэвалюцыйнай шчырасці ў слове.

Наконт найбольыш модных апошнім часам ацэнак. У нас не ў пашане простыя, натуральна змястоўныя, разумна стрыманыя слова «таленавіты», «здольны», «сур'ёзны», «удалы», «нядрэнны». Даёш «вялікі», «цудоўны», «надзвычай таленавіты! Нельга даўмецца, што па сутнасці азначае тое «надзвычай» — геній гэта ці яшчэ больш? А ўжывавацца легка і шчодра. Ёсць у творы больш-менш прыкметная думка — ён ужо «філософскі» або хоць «інтэлектуальны». Выдаемся — хто больш, хто менш — за мяжой — ужо і «міжнародныя», «сусветныя». Сціплей як быццам і нельга. А трэба. Як у саліднай, сталай літаратуры.

Залішне легка праходзіць у нас часамі і прэміраванне, не заўсёды з належнай прынцыпавасцю, без умяшання збоку ці зверху, без патаемнай думачкі пра кандыдата як пра чалавека «свайго», «патрэбнага», «пры пасадзе». Так бывае з дзяржаўнымі прэміямі, з прэміямі Саюза пісьменнікаў і рэдакцыйнымі. Калі так пойдзе далей, дык неладніцца ў нас неўзабаве будзе нікчэмная меншасць. Што ні напісаны — на прэмю!..

Справу з прыёмам у Саюз таксама трэба папраўляць. Не паўводна прымаць, як зда-

ралася апошнім часам, а па два-тры прэтэндэнты на адзін раз, з большай грунтоўнасцю калектывнага абмеркавання. А то ж у нас амаль кожны другі акандыдачаны фіолаг і кожны больш-менш прыстойны журналіст лічыць не лішнім займець яшчэ і пісьменніцкае званне. І прымаем. Бывае, што нават проста з літасці, за кампанію з папярэднім нялепшымі або каб адчапіцца ад чарговага прабіўнога назолы. Некаторыя з маладых таксама, на жаль, любяць моднае паняцце «выбіць», могуць і выенчыць. Зборнічак яшчэ цёплы ад друкарскай машыны, а ўжо нясецца подбегам у камісю па прыёму. Тут зноў жа скідка на гады. Але ж успомнім і святлоўскае: «Маладосць — гэта не заслуга, а ўсяго толькі ўзрост». І ў маладых таленавітасць вельмі прыемна бачыцца ў спалучэнні са сціласцю.

Незразумела доўга мы не заўважаем, здраеца, вартых прыёму таварышаў з немаладых. Такіх, скажам, здольных, актыўных работнікаў, як Мікола Ермаловіч, як Янка Саламевіч, а пашукаўшы,— і яшчэ хтосьці з людзей надзеиных, правераных часам і працай, знайдзеца.

Трэба штосьці кардынальна рабіць і з нашым бюро прапаганды мастацкай літаратуры. Колькі яно існуе — столькі і клопату з мастацкім і этычным узроўнем гэтай прапаганды. Залішне часта, трапіўшы ў тым ці іншым раёне рэспублікі на мокрыя сляды паасобных прапагандыстаў,

паслухаўшы людскія водгукі, і сораму можна паспытаць, і падумаць, што карысці і гонару нашай літаратуры такая, з дазволу сказаць, прапаганды не прыносіць,— наадварот!

А ў нас жа, сябры мае, добрая літаратура. І людзі кажуць, і самім гэта радасна бачыць. Нам ёсць како паважаць, ёсць чым і кім ганарыцца, ёсць на како спадзявацца. Толькі б усім нам — старэйшым, сталым, маладым і пачынаючым — памятаць як след, што многае і вельмі многае залежыць і ад нас саміх. І гэтага — галоўнага — ніхто за нас не зробіць.

1987

ПУНКТ АПОРЫ І ЗАПАС СПАКОЮ³⁸

На нашу сустрэчу, дарагія прыхільнікі міру і дружбы, я прыехаў з прылясной маляўнічай глухамані Верхняга Наднёмання, дзе ўжо нямала гадоў жыву з раннім вясны да позняй восені.

Усім і ўсюды з прыгачы пра матчына імя вядома дзіцячая мудрасць, заключаная ў простию, неабвержныя слова хлопчыка, які заблудзіўся ў натоўпе і ў адказ на пытанні, хто яго мама, ад якой ён адбіўся, паўтараў адно: «Мая мама лепшая за ўсіх!..»

³⁸ На кангрэсе беларускага ПЭН-цэнтра.

Пра сваё месца на планете Зямля кожны з нас, у тым ліку і я, мае права сказаць таксама — лепшае за ўсе другія.

Я, да таго ж яшчэ, ганаруся высокім зямляцтвам з двума Міцкевічамі, польскім і сваім. Роўна сто шэсцьдзесят гадоў таму назад вымушаны эмігрант Адам Міцкевіч у сваім «Пане Тадэвушы» маліўся красе нашай роднай Наваградчыны, так званай «Беларускай Швейцарыі», з парыжскай бядотнай далечы: «Сёння бачу красу тваю і апісаю, бо тужу па табе». А ў пачатку нашага стагоддзя апальны вясковы настаўнік, палітычны вязень царской турмы ў Мінску Кастусь Міцкевіч, ён жа, па псеўданіму, Якуб Колас, адзін з высокаталенавітых пачынальнікаў сучаснай беларускай літаратуры, эпапею «Новая зямля» пачынаў з сыноўнай туті праз краты: «Мой родны кут, як ты мне мілы! Забыць цябе не маю сілі!»

Я пакуль што не эмігрант і не вязень, па родных мясцінах тужу толькі зімой, у гарадскім выраі, і тута мая светлая, яшчэ ўсё, дзякую Богу, поўная творчых спадзянняў. Я не люблю называцца дачнікам, я там жыву сярод сваіх працалюбівых землякоў-сялян, і сам працую, удзячна ўспамінаючы і нашага вялікага сярэднявечнага асветніка Скарыну, з яго гаючамудрай ласкай да родных мясцін, і яшчэ больш даўняга, усечалавечнага эліна Архімеда — з яго славутым пунктам апоры, які і мне дапамагае калі не

Зямлю, крый Бог, перавярнуць, дык проста лепей бачыць сваё месца на ёй, як стартавую пляцоўку — ад свайго роднага — у агульна-людскае.

Калі ўжо цытаваць яшчэ, і не шчыруючы ў вучонасці, як юны дысерант, але адпаведна ўзросту чалавека і літаратара на восьмым дзесятку гадоў, удзячна звяртаючыся да вопыту папярэднікаў, згадаю Райніса і Твардоўскага.

У сваёй «Кастаньёле» светлы латыш Ян Райніс гаворыць: «За гэтыя нялёгкія гады,— ён мае на ўвазе гады сваёй эміграцыі,— мы паглынулі столькі сонца, прынялі ў сябе столькі красы і сілы,— тут мне трэба падкрэсліць ягоныя слова,— краса таксама сіла, і, магчыма, найбольшая з найбольшых».

Гэтую шчодра-вечную сілу шчасліва чэрпаў, чэрпаю і я — ад мноства сустрэтых у полі, у лесе, над ціхай ракой усходаў сонца, ад мудрай чароунасці зорных або паўнамесячных начэй, ад неаглядна-хвалюючай прасторы хлебнага поля і расквеченага лугу, ад пяшчотна блакітнага, белавоблачнага неба над імі... Краса мацавала, мацуе і мяне, яна натхняе на сціпла глыбіннае, шчырае слова, на жыццядайныя мары пра мірную будучыню чалавецтва, — яна дапамагае жыць як мага больш разумна.

Ну, а вялікі рускі паэт, і мне асабіста знаёмы сучаснік Аляксандр Твардоўскі часта згадваецца сваім выказваннем пра абавязковы літаратару

запас спакою,— спакою не для бяспечнай дачнай ляноты і абыякавасці, а для штодзённай пісьменніцкай працы, пажыщцёй вучобы.

Я вельмі люблю падарожжы, я адносна нямала паходзіў, паездзіў, палятаў па белым свеце. Што за карысць ад гэтага каму іншаму — пра гэта мне трохі гаварылі і пісалі чытачы маіх дарожных эсэ пра Польшчу, Германію, Канаду, Індыю, Крым, Арменію, Волгу, Амур... А што мне самому яны, падарожжы, як чалавеку і пісьменніку, карысныя — гэта і перш за ўсё, і бяспрэчна. А колькі ж трэба яго, такога шчасця? Тут мне ўспамінаецца тайшчэзны том пад назвай «Было», у якім адзін з модных у свой час паэтаў, вандроўнік з пераважна афіцыйнымі заданнямі, пералічвае шматлікія краіны і сустэрэны так, што, прачытаўши нейкую — па цярплівасці беручы — частку гэтай сухой справа здачнасці, узнікае пытанне: ну і што? А ў пытанні прысутнічае і адказ: а нічога! Проста было, і не больш. Спажывецкая мітусня, што не ратуе ад самога сябе, павярхойна самаздаволенага пустадомка, не дае магчымасці паглыбленню ў жыццё таго ці іншага народа, у спакой неабходнага раздуму, непасрэднасці адчуванняў.

Тое, што мне апошнім часам — нашым няпростым, нялёгкім часам — удалося зрабіць, гэта дзве кнігі дзённікавага харектару. Адна з іх нядайна з цяжкасцю выйшла, другая знаходзіцца ў нямогла-запаволенным вытворчым пра-

цэсе. Мала гэта ці многа — не мне гаварыць. Я могу сказаць толькі адно: у гарадской ды палітычна гаманкой, а то часцей крыклівай мітусні я не зрабіў бы і гэтага. Не асуджаю нікога з тых, хто можа, умее добрасумленна і плённа спалучаць у сабе мастака слова і відушчага палітыка,— я проста ведаю, што сам на гэта не здольны, і не лічу, што лес мяне такім чынам пакрыўдзіў. Згадаем англійскую прыказку, што кожная бочка павінна стаяць на сваім уласным дне, дбайна падумаем пра сапраўдны прафесіяналізм, якога цяпер не стае асабліва нам, беларусам. Нас абавязывае вялікая, нялёгкая праца адрадж?:?ння нацыянальнай свядомасці, пабудовы дэмакратычнага грамадства. Нашу мову, сярод славянскіх моў адну з найстарэйшых і найчысцейшых, скажам гэта ўслед за Адамам Міцкевічам, выкладчыкам у Калеж Дэ Франс, ведаюць у свеце — спадзяемся: пакуль што — вельмі нямногія, літаратура наша перакладаецца на іншыя мовы надта ж няшчодра. Многа працы, многа цярплівасці ў паглыбленым творчым спакоі патрэбна нам, беларускім рупліўцам роднага слова, шчырым удзельнікам чалавечага паяднання.

Нават самае чулае, спагадлівае сэрца не здолее ахапіць ўсё гора людскага, дома і на свеце, пра якое так бязлітасна шчодра рассказваюць сёння штодня, штоночы прэса, радыё, тэлебачанне... А каб ахапіла тое сэрца, Цыш, відаць, і не вынесла б такое процьмы болю. Значыцца,

дарагія сябры, трэба крыху пашкадаваць ягё, сэрца пісьменніка, паашчаджаць яго, асланіць адзінотай, не такою ўжо і грэшнай, падмацаваць контактамі з людзьмі нялёгкай палявой працы, даць сэрцу магчымасць засяродзіцца на найважнейшым. Нагрузак хопіць сэрцу і ў адзіноце, у магчымым спакоі, найважней тут узяць, перажыць, паказаць найболыш сваё...

У адказ на маю шчырасць мне, магчыма, можна і сказаць, што крэда мае — мае, і я магу ім на здароўе карыстацца, так пацяшаючы сваю творчую сталасць ды старасць, а для іншых, маўляў, тым болыш для маладых, яно не абавязковае. Ды мне чамусыці здаецца, так адчуваецца, што і для тых, хто таксама шчыра, кожны ў родным кутку на такой неспакойнай сёння планете, пад адным для ўсіх нас сонцам, служыць для нас усіх і ўсюды найважнейшай справе міру, дружбы людзей і літаратур, мае таварыскія слова і мой сціплы пісьменніцкі вопыт — не зусім лішні, можа, каму і спатрэбіцца, пачуецца блізкім у пераклічцы. Бо я сумую па дружбе даўно і чым далей, то ўсё больш. І ад душы жадаю ўсім вам дабра!

1994

«З БОГАМ У СЭРЦЫ»³⁹

Прыгадалася даўно прачытаная ў Льва Талстога пра тое, што чытанне — гэта жывая сувязь з душамі людзей, якія жылі раней за нас.

Падобнае можна сказаць і пра літаратурныя музеі, асабліва пра дамы-музеі, у якіх жыве машнейшае адчуванне прысутнасці любімага пісьменніка, да якога вы прыйшлі, адчуванне працягу яго жыцця, несмяротнасці створанага ім свету вобразаў, пачуццяў, думак.

У Яснай Паляне я быў улетку пяцьдзесят другога года з жонкай і напрадвесні шасцідзесятага з братам. І абодва разы мы сустракаліся там з апошнім сакратаром Талстога Валянцінам Булгакавым, які нам усё паказваў і многа чаго расказаў. Прыемна сказаць, што з Валянцінам Фёдаравічам я перапісваўся яшчэ ў перадваенны час, калі ён жыў у Чэхаславакіі, працуячы ў збраслаўскім рускім музеі, а я ў сваёй заходнебеларускай вёсцы. Перапіска наша ўзнавілася пасля першай яснапалянскай сустэречы і працягвалася да смерці гэтага высакароднага чалавека і таленавітага літаратара. А яднала нас адна вялікая любоў, уласцівая многім і ва ўсім свеце. Пра свае ўражанні ад наведанняў Яснай Паляны, як і ад маскоўскага домамузея ў Хамоўніках, я пісаў неаднойчы, аднак і дагэтуль

³⁹ У Музее гісторыі беларускай літаратуры.

здаецца, што ўсёй глыбіннай паўнаты і жыцьцядайнай свежасці перажытага ад сувязі з душой Льва Мікалаеўчыча як след не перадаў.

У Міхайлаўскім я быў у жніўні шэсцьдзесят другога, праездам з Эстоніі, з жонкай і дочкамі, школьніцамі старэйшых класаў. Даехалі мы туды пад вечар, з цяжкасцю ўладаваліся на начлег у турысцкай палатцы ў недалёкім Трыгорскім. Міхайлаўскае з яго своеасабліва, па-пушкінску блізкімі ды маляўнічымі аколіцамі аглядалі мы раннім ранкам, а ў дом Аляксандра Сяргеевіча ўдалося без пары пранікнуць трохі злачынным спосабам. Нам конча трэба было вярнуцца ў Мінск у той дзень, ды гіа магчымасці як найраней, мы не маглі чакаць да адкрыцця музея. Пажылая прыбіральщица, уласкаўленая сціплымі рублёўкамі, упусціла нас у пакой, якія якраз асвяжала, і мы асцярожнен'ка, ціхенька пахадзілі ў тым ясным, раннесонечным храме, кожны са сваім Пушкінским у душы.

Калі б у мяне было цяпер крыху больш часу, я ахвотна завёўся бы на любое хваляванне, расказаў бы і пра адчутае ў чэхайскіх дамах-музеях у Москве, у Таганрогу, у Ялце, у лермантаўскім казачым доміку ў Пяцігорску, у палтаўскім даме-музеі Уладзіміра Карапенкі, ніжагородскім Максіма Горкага, старакрымскім Аляксандра Грына, уладзівастоцкім Уладзіміра Арсеньева...

Мне шанцевала ў жыцці на сяброўства з выдатнымі людзьмі, у тым ліку з пісьменнікамі,

значна старэйшымі за мяне. Пачаўшы з Валянціна Булгакава, я мог бы называць і другіх, ды не толькі рускіх.

Тут прыгадаю завалены чысцюткамі снегам Галасіеўскі лес пад Кіевам, пустыня пакоі закрытага на рамонт дома-музея Максіма Тадэевіча Рыльскага, з якім я рады быў сустракацца і на Украіне, і ў Беларусі, і ў Москве і зредку перапісвацца ды абменьвацца новымі кнігамі. У дом ягоны, дзе я бываў і ў дамузейны час, той сакавіцкай раніцай восемдзесят чацвёртага года мы завіталі ўдвух з маім чэшскім сябрам Вацлавам Жыдліцкім, выдатным навукоўцам і слáўным таварышам, што так нямала зрабіў для творчых сувязей Чэхаславаччыны з Украінай і з Беларуссю як перакладчык і папулярызатар нашых літаратур. З сынам Рыльскага, Багданам Максімавічам, руплівым і талковым ахойнікам бацькавай багатай літаратурнай і навуковай спадчыны, мы правялі там у гутарцы нямала шчаслівых хвілін.

А колькі высокіх пачуццяў перажыты ў музеях Тараса Шаўчэнкі,— у Кіеве, на гары Чарнечай у Каневе, у канадскім Палерма над морападобным возерам Антарыё,— у львоўскім музеі Івана Франко, у днепрапятоўскім Дэмітра Яварніцкага!..

Наша канферэнцыя названа «першай міжнароднай», і гэта хораша. Прыемна бачыць тут нашых рускіх і ўкраінскіх гасцей, з цікавасцю слухаць іх выступленні.

Аднак жа толькі такой міжнароднасці ў нас яўна малавата.

Гаворачы гэта, я думаю пра дамы-музеі і Яна Райніса ў Юрмале, і Антанаса Венуоліса ў Анікшчай, і Уладзіслава Бранеўскага ў Варшаве, жывіа і ўдзячна ўспамінаючы іх, пра літаратурныя музеі Абавяна ў Арменіі, Хаяма ў Таджыкістане, пра Веймар Гётэ, Абленгорак Сянкевіча, Цэцінье Негаша, Калофер Боцева, пра святыні Слова ў тых іншых краінах, дзе мне пащасціла пабываць.

Думаю я, вядома ж, і пра сваё роднае.

Пра вязынскі дом, дзе нарадзіўся Янка Купала, пра яго мінскі музей, да арганізацыі якога я меў гонар пэўным чынам далучыцца, працующы там улетку сорак пятага года пад кірауніцтвам энергічнай ды чалавечнай цёткі Уладзі, а пасля, на працягу ўжо і многіх гадоў, ахвотна бываць у ім, сустракацца з яго наведвальнікамі розных узростаў.

Дом-музей Коласа. Дзядзьку Якуба я светла памятаю жывым-здаровым, паважаным ды аба-
ильным у сваёй народнай прастаце гаспадаром таго гасціннага дома каля Акадэміі навук, які таксама даўно ўжо стаў домам-музеем. З Данілам Канстанцінавічам, старэйшым сынам народнага песняра, арганізатарам і першым дырэктарам дома-музея, добрым другам беларускіх пісьменнікаў, і майм у іх ліку, неаднойчы прыемна было наведваць Акінчышы, Албуть, Смольню, Міка-

лаеўшчыну, у якіх вы, дарагія нашы госці, будзеце мець прыемнасць пабываць, парадавацца залатою восенню коласаўскага Наднямоння, адкуль пайшла ў свет яго паэзія.

Пабываеце вы і ў Цімкавічах, роднай вёсцы нашага выдатнага празаіка Кузьмы Чорнага, на адкрыцці яго музея.

Шкада, што планам вашай работы на гэты раз не прадугледжана наведанне дамоў-музеяў нашых славутых землякоў у іхніх родных мясцінах — Адама Міцкевіча ў Наваградку і Элізы Ажэшкі ў Гродне.

А ёсць жа ў нас яшчэ і вёска Даствоева на Берасцейшчыне, а ў ёй пакуль што сціплы літаратурнікрайзнаўчы музей, дзе па-зямляцку шчыра шануецца памяць Даствеўскага.

Кожны з нас мае права на нейкія асабістыя няшкодныя дзівацтвы. Я, напрыклад, не вельмі люблю хадзіць на адкрыцці музеяў. Няхай сабе там тады і ўрачыста, але ж і тлумна ды шумна, цяжка і даступніца да цікавага, і засяродзіцца над ім.

Здарылася так, што на адкрыцці музея Максіма Багдановіча, у якога і я закаханы яшчэ са школьнага маленства, мне з-за хваробы не давялося папрысуніцца. Затое крыху пазней я меў вялікае задавальненне аглядзець гэты цудоўны храм паэзіі толькі ўдвух з яго маладым паважаным дырэктарам, энтузіястам і знаўцам свае справы Алесем Бяляцкім, якому хочацца

яшчэ раз ды прылюдна падзякаваць за тое свята. Калі, між іншым, у высокім суме прыгадваліся неаднаразовыя наведванні Максімавай магілы ў Ялце і таго белага дома ля сініяй бухты, дзе так заўчасна і трагічна абарвалася вялікае жыццё.

Добрае слова хочацца сказаць і пра нашых гасцінных гаспадароў, супрацоўнікаў Музея гісторыі беларускай літаратуры, стараннем якіх гэты нядайна створаны музей і так ужо багата, прыгожа наладжаны, а будзе яшчэ багацейшы, чаго яму хочацца ад душы пажадаць. І сказаць таксама дзякую за добрую ініцыятыву арганізацыі нашай канфэрэнцыі.

Наогул, дарагія сябры, як гэта высакародна ды сімвалічна, што ў наш такі нялёгкі час, у бязладдзі, пры катастрофічным збліженні, якому не відно прасвету і канца, у злачыннай пагоні за доўгім доларам, ёсьць у нашых краінах людзі, якіх народзе здаўна гаворыцца — «з Богам у сэрцы», якія не забываюцца пра разумнае, добрае, вечнае, пра актыўную, самаахвярную службу яму, у чым я жадаю ўсім нам як найбольшых поспехаў.

ЗНАК НА РОДНАЙ ЗЯМЛІ⁴⁰

Так яно было і будзе, заўсёды і ўсюды, што самае першае слова ў кожнага чалавека, на якой

мове яно ні гучала б, па сутнасці аднолькава змястоўнае і сардэчнае — мама. З ім мы, людзі, уваходзім у жыццё. А многія з гэтым словамі і адъходзяць, — хто ў пакутах хатняй ці бальнічнай немачы, а хто на полі бітвы, калі паспее падумаць яго ці сказаць.

І гэта не проста слабасць, гэта малітва — на дапамогу.

Волат сусветнай літаратуры Леў Талстой у глыбокай старасці, як сведчаць яго запісы, маліўся сваёй маці, нібы дзіця, называючы милой маменькой ту, якое зусім не памятаў, да якое не звяртаўся з першым словам, асірацеўшы ў немаўлячым узросце, ведаючы яе толькі па рассказах старэйшых ды па адзінай сямейнай рэліквіі, мініяцюрным слуэце.

Алесю Адамовічу, нашаму незабыўнаму Сашу, у жыцці пашчасціла перш за ўсё тым, што ў яго была цудоўная маці. Праўда, і ён быў добрым сынам, — і я гэта бачыў, і я гэта ведаю. І ён, Алесь, не толькі як чалавек у жыццё, але і як пісьменнік у літаратуру ўваходзіў з гэтым непараўнальным словам. Ён і гаварыў сябрам, у тым ліку і мне, і пісаў, што пісьменнікам зрабіла яго маці, што першыя яго творы, раманы «Вайна пад стрэхамі» і «Сыны ідуць у бой», раней чым былі напісаны ім, былі перажыты, створаны ёю, яе жыццёвым подзвігам, а яму ўжо трэба было гэта запісаць.

⁴⁰ На адкрыцці надмагільнага помніка Алесю Адамовічу.

Многія з прысутных тут памятаюць апошні шлях Ганны Мітрафанаўны. І я таксама бачыў, як урачыста-жалобнае шэсце спынілася каля глушанскай аптэкі, гаспадынай якое Яна была ў гады падпольнай барацьбы, як каля гэтага сціплага будынчака, аднаго з пунктаў апоры ўсенароднага супраціўлення фашизму, быўшы партызаны, што неслі дамавіну, паднялі яе на ўзнятых руках і так трымалі некалькі малітоўна ціхіх мінут. Хвалюючы момант нашай гісторыі.

За гады сяброўства з Алесям я даволі часта бачыўся, гаварыў з яго мамай, быў сведкам яе апошніх пакутаў. І вось ужо семнадцати год у маёй памяці жыве светлы вобраз гэтай жанчыны — разумнай і мужнай, па-народнаму няпроста простай, шчыра, спагадіва ўсмешлівай, спрэвядлівой і добрай.

У сваім апошнім з апублікованых пры жыцці твораў — у аповесці «Vixi» («Пражыта») — да вобраза маці Алесь вярнуўся яшчэ раз. І гэта ў яго не спад жыццёвой траекторыі, не праяўленне расчулена-патольнай слабасці, зрэшты, так зразумелай у старасці кожнага чалавека, не паўтор пройдзенага ў творчасці,— гэта далейшы ўздым яго быстрага разуму, светлай душы, самабытнага таленту. Гэта, нарэшце, і яго своеасаблівае вяртанне да жыццядайных родных каранёў. Вобраз маці з партызанскай дылогіі, і там пасвойму модны і абаяльны, у спавядальнай аповесці «Vixi» загаварыў з хвалююча большым

пранікненнем у матчыну душу, з яе агульна-людской і, разам з тым, арыгінальна беларускай глыбінёй чалавечнасці, якою яна, яго мама, жыла і ў вайну, і пасля, і будзе жыць у сынавым новым, дасканалейшым паказе, у апошнім, сакраментальным слове яго, якое — спадзянемся — паўторыща на іншых мовах свету.

Здаецца, нядаўна гэта было, калі і я, па праву дружбы з сынам і глыбокай пашаны да маці, прымаў удзел у развітанні з гэтай выдатнай жанчынай, прамаўляйшы каля яе магілы, у той дзень побач толькі з мужавай.

А сёння хочацца сказаць:

Мілай Ганне Мітрафанаўна, як жа зарана вы прынялі сюды вашых любых сыноў, і медыка, і літаратара!.. Нам, паплечнікам па жыццёвой справе вашага меншага, не хапае яго і будзе далей не хапаць у нашым трывожна-шалённым часе, у нялёгкай пісьменніцкай службе народу,— Алесявага дужага пляча, яго энергіі і яснасці думкі...

Пацяшае, радуе тое, што ён не толькі жыве і будзе жыць у памяці многіх як чалавек, але і тое, што засталіся, ёсць і будуць яго творы. Учора, калі ўручаліся прэміі ягонага імя, было прыемна пачуць, як адзін з наймаладзейшых лаўрэатаў, журналіст, шчыра і ўдзячна гаварыў пра тое, як ён чытае Адамовіча, якім сучасным, латрэбным бачыцца яму гэты сапраўдны пісьменнік. Будзе

чытацца ён і далей, і многімі. Гэта і ёсць яго найлепшы помнік.

А гэты, які мы з вамі, дарагія Алесевы родзічы, сябры, землякі, святочна адкрываем, магутны валун з беларускага поля, хай будзе вечным знакам на матчынай, на бацькавай зямлі, да я кое ён, пашыбаваўшы па вялікім свеце, па-сыноўняму пажадаў вярнуцца.

1995

У СВЕТЛАЙ ВЕРЫ⁴¹

І мне, дарагія сябры, прыемна быць сярод вас, беларусаў або прыхільнікаў беларушчыны з розных краін далёкага ці блізкага замежжа, зноў сустракацца з вамі, бачыць і чуць вашу шчырасць, заклапочанасць далейшым лесам нашай мілай, шматпакутнай Радзімы, нашай мовы, нашай будучыні.

І ад учараашніх выступленняў, і ад сённяшняга «круглага стала» ёсць у мяне і такое ўражанне,— амаль усе мы, па-свойму, значна лепш ведаем, што і як павінны рабіць другія, а менш пра тое, што павінны рабіць мы самі, прытым рабіць як найлепшым чынам. Была, вядома, крытыка і справядлівая, якое нельга не ўлічваць, аднак было і тое, што можна назваць то

наўным, то дробязным патузваннем, у тым — і кіраўніцтва нашага згуртавання...

І я з належнай пашанай адношуся,— пачнем з жанчыны,— і да энергічнай ды талковай, аба-яльнай у сваёй шчырасці Ганны Сурмач, і да дастойнага прадстаўніка славутага роду Гарэцкіх, змагароў і пакутнікаў, выдатнага беларускага вучонага Радзіма Гаўрылавіча Гарэцкага. Абое яны, як гаворыцца, на сваім месцы, і добра прыйшлося б падумаць, кім іх сёння можна адпаведна замяніць, калі наогул варта апускацца да такое недарэчнай думкі. Ім проста трэба добра памагаць, а крытыкаваць — канструктыўна, у імя нашай агульной справы.

Два дні мы працуем пад гасцінным дахам Дома літаратара, што таксама ж пэўным чынам сведчыць пра ўдзел пісьменніцкай супольнасці ў барацьбе і працы нашага адраджэння. Чатыры сотні членоў Саюза беларускіх пісьменнікаў не складаюцца, вядома, з адных геніяў ці класікаў,— такога не бывае ў ніводнай літаратуры на свеце. Ёсць і ў нас нейкая колькасць людзей выпадковых, інертных ды кан'юнктурных. Аднак жа большасць у нас, што прыемна падкрэсліць, гэта людзі, якія, як той коласаўскі Сымон-музыка, пачыналі з прызвання, а потым ужо набывалі прафесійнасць, хто з большым, хто з меншым поспехам, колькі ўжо каму з нас дадзена.

⁴¹ На сустрэчы кіраўнікоў беларускіх суполак у блізкім і далёкім замежжы.

Страшная яна — гісторыя нашай пісьменніцкай супольнасці, пачынаючы з канца дваццатых гадоў, калі і стаў па-д'ябальску разгойдавацца гулагайскі генацыд, які давёў калісці шматлюдную арганізацыю да сарака членаў, якім быў наш Саюз пісьменнікаў адразу пасля вайны, калі ўжо і я меў гонар быць прынятym у яго.

Праўда, у мяне, як у «заходніка», была і свая нацыянальная перадгісторыя. Вясной трыццаць восьмага года, калі я ўжо не толькі актыўна пісаў, але і пачаў друкавацца ў віленскім «Шляху моладзі», на вайсковай камісіі ў славутым сёння Міры польскі ўжэнднічак спытаўся ў мяне: «Народовосць?» Адказваю: «Бялоруска». Ён глядзіць на мяне, потым запісвае і зноў пытаеца: «Мова мацежыста?» Адказваю: «Бялоруска». Зноў глядзіць, зноў запісвае... А менш чым праз год мяне, радавога марской пяхоты ў Гдыні, як аднаго з больш пісьменных у роце, узялі на часовую дапамогу ротнаму пісару. Са зразумелай цікавасцю я перш за ўсё заглянуў у свой «зэшыт эвідэнцыйны», садзацкую кніжку. І там стаяла — замест «бялорусін» — «тутэйшы», а замест «бялоруска» — «па-прастэму». Вось так далікатна рабілася.

Працягам асіміляцыі і для мяне былі пасляваенныя дзесяцігоддзі служэння роднай літаратуры, генацыд зацяжны, больш прадуманы, партыйна, дзяржаўна планамерны, разлічаны на поўную і канчатковую ліквідацыю і роднай мовы,

і свайго вобліку. І сумна, балюча бывае ад легкадумных ці злосных незаслужаных папрокай у адрес нашай літаратурнай супольнасці, у той час, калі, гаворачы пра творчую інтэлігенцыю Беларусі, якраз амаль на адных пісьменніках і ляжала нялёгкая адказнасць за родную справу, і мы з гэтай адказнасцю як мага стараліся спраўляцца. Скажам гэта не без гонару.

Цяпер усе мы апынуліся ў новай атмасфэры антыбеларускасці, смярдзючай і па-старому, і па-новаму. І я хачу, з вашага дазволу, звярнуцца да народнай мудрасці, народнага аптымізму, дзе ўсё называецца сваім імем і ў перапрошванні за грубасць не мае патрэбы. Даўно я чую гэта ў сваёй вясковасці і ўсё часцей успамінаю гэту прымаўку цяпер, у новайняновай атмасфэры: «Перажылі лета гарачае — перажывем і гаўно сабачае». Беларусь — з яе слайнай гісторыяй, з яе прыгожай і надзейнай у жывучасці мовай, з яе працавітым, мужнім, сумленным і мудрым народам — жыве і будзе жыць!

У фальклоры, на гэты раз рускім, ёсць і такая мудрасць: «Нет худа без добра». Трагікамедыя рэфэрэндуму вучыць нас не раздрабняцца на па-сектанцку слабасільныя групоўкі, не фанабэртызм, а разумна аб'яднацца дзеля святое справы адраджэння і працаўца, працаўца. Вучыцца гэтamu нястомна і самааддана.

Яшчэ крыху асабістага. У маіх бацькоў я дзесятае дзіця, змалку прывык быць меншым. А вось гляджу, што і тут, сярод вас, я ўжо найстарэйшы. А ўсё ж і мне хочацца жыць, працаваць, хочацца верыць! І я ад душы жадаю ўсім вам, мае дарагія, светлай веры ў нашу будучыню і плённай працы ў добрым здароўі.

1995

МУЖНАСЦЬ І МУДРАСЦЬ⁴²

Днямі, калі мне быў прапанаваны высокі гонар выступіць перад вамі, дарагія сябры, калі я ўваходзіў у клопат, што і як сказаць, у памяці ўспылі радкі незабыўнага Пімена Панчанкі, напісаныя ў франтавым сорак другім, далека ад паняволенай Беларусі:

І адна у мяне — пра Радзіму —
Сягоння трывога.

І адна у мяне — на Радзіму —
Сягоння дарога.

Які балочы парадокс, якая сумная рэальнасць, — у мірны час, у сталіцы сувэрэнай дзяржавы, у цэнтры Еўропы трэба збірацца ў вялікай патрыятычнай трывозе за сваю сапраўдную незалежнасць, за сваё права на родную мову, школу, культуру, за права на дзмакратию,

за найбольш адпаведную ёй Канстытуцыю, за найвярнейшую дарогу ў светлу будучыню роднага народа.

Не бачаны раней нахрап злачыннасці, афіцынай ілжы, дзікае падзвенне спрадвечнай чалавечай маралі, катастрофічна няспынная хада ўподбежку дарагавізны і ўсеагульной галечы. А над усім — жахлівы прывід дыктатуры!..

Як быццам наш народ мала яшчэ нацярпеўся, напакутаваўся за вякі. Агонь і меч разнамасных «вызваліцеляў», крывавы бізун прыгону, Курапаты і Трасцянец, і «божы палец», як называлі ў даваеннай Польшчы паліцэйскі гумавы кій, што ў нашы дні зноў уварваўся ў моду...

І самі дзівімся, і людзі дзівяцца, высакародна дзівіўся і наш вялікі зямляк — Фёдар Міхайлавіч Даастаеўскі: як ён выжыў, як захаваў сябе — беларускі народ?!

Дзівіцца трэба яшчэ і з таго, колькі было іх, ахвотнікаў намі пакіраваць, пакрасавацца неабмежаванай уладай на фоне нашай славутай рагманасці, па-невуцку панаставяўляць нас, як трэба жыць дома, у межах краіны, дзе сабралася столькі моў і веравызнанняў, як трэба сябраваць з вялікімі і меншымі суседзямі.

Мы ведаем і самі, каго нам і як ды завошта трэба паважаць і любіць на поўначы і поўдні, на захадзе і ўсходзе, перад нікім не стоячы ў агіднай позе беднага, прыгорбленага сваячка, з ліслівым

⁴² Уступнае слова на Кангрэсе ў абарону Канстытуцыі, супраць дыктатуры.

выскалам манкурта, гатовага за нішчымнае сачавічнае пойла на любое ахвярнае слугаванне.

Нам трэба вольная, міrnая, нейтральная, дэмакратычная Беларусь. Права на гэта яна заслужила сваімі пакутамі, сваёй герайчнай барацьбой з нацызмам, сваёю верай у чалавечную справядлівасць. Нам трэба раўнапраўная дружба з усімі народамі, мы любім і ўмеем дружыць. Мы хочам быць не лішнімі, не смешнымі, не жалю, а то і пагарды вартымі ў прагрэсіўнай сям'і чалавецтва, мы хочам, каб нас паважалі, каб з намі лічыліся.

Грубай, нахабнай сіле сваёй і чужой рэакцыі, шавіністычнай ды прафашисцкай дэмагогіі, як бы яе шматвопытныя ці дылетанцка-шустрыя вяршыцелі пад любое святкаванне ні перабельвалі свае хатыпалаты, як бы слінява ні абдымаліся ў патайных нячыстых задумах ды намаганнях, трэба і неабходна бескампрамісна суправацьпаставіць нашу цярплівую беларускую мужнасць, абавязкова спалучаную з абачлівай мудрасцю — на сёння, на здзені і назаўсёды. Трэба не проста пагаманіць, паахкаць, пакрычаць, сабраўшыся, а сур'ёзна, дзелавіта парайца, актыўна і разумна вырашыць, што і як трэба рабіць.

А прыгадаўшы, як гэта нашы бацькі, дзяды і прадзеды шанавалі шчырую, справядлівую, святую працу, давайце самі сабе і ўсім добрым людзям і ў гэтай, на жаль, не надта прасторнай,

зале, і за сценамі яе, бліжэй і найдалей, па-людску, па-мазольнаму паўторым народнае:

Памагай Бог!

1996

ВОБРАЗ І СІМВАЛ⁴³

Верасень пяцідзесятага года. Залатая свіцязянская восень...

Дзіўнае робіцца з памяцю,— праз сорак шэсць гадоў не могу прыпомніць, чаму я тады так паехаў: спачатку ў Баранавічы цягніком, затым аўтобусам у Наваградак, чаму не адзін, а з Раманам Сабаленкам, яшчэ не празаікам, толькі паэтам і работнікам абласное газеты?..

Затое ярка і ўдзячна памятаю ту ю восеньскую красу, а яшчэ і легенду, у той дзень пачутую, а пасля і запісаную ў эсэ «Родны кут». Пра тое, як землякінаваградчане нібыта чулі ад свайго дэпутата — Якуба Коласа, што ён перад смерцю хацеў бы прыйсці пехатой па абочыне гасцінца Баранавічы — Наваградак, каб яшчэ раз палюбавацца хараством тых лясоў, палёў і вёсак.

Легенду гэтую мне прыемна згадаць іменна тут, у даме-музеі Якуба Коласа, дзе мы сёння святкуем юбілей аднаго з ягоных быльых актыўных ды таленавітых супрацоўнікаў.

⁴³ На 75-годдзі С. Аляксандровіча.

Не памятаю, як мы з Раманам Карпавічам выступалі ў наваградскай сярэдняй школе № 1, што размясцілася ў камяніцы былой беларускай прыватнай гімназіі, пабудаванай на складкі небагатага мясцовага насельніцтва, закрытай пілсудчыкамі ў 1934 годзе, як нас там прымалі, як вёў сустрэчу настаўнік роднай мовы і літаратуры, знаёмы нам па выступленнях у перыёдыцы Сцяпан Александровіч.

Добра помніца затое, што зусім пад вечар мы са Сцяпанам Хусейнавічам засталіся толькі ўдвох і пайшлі да яго на кватэру. Спачатку, праўда, пахадзілі ды пастаялі на замчышчы, каля гістарычных руінаў, любуючыся зверху малаяўнічым наваколлем, потым спусціліся з гары па-маладому, ледзь не потырч па крутым зялёным збоччы.

І гаварылі ўсё, гаварылі...

Мне, вядома ж, не ўзнавіць у памяці той нашай гутаркі, памятаеца толькі яе галоўная накіраванасць, дзве асноўныя тэмы — вайна і літаратура. Адну мы нядаўна перажылі, а без другое не ўяўлялі свайго жыцця. Вайна ў нас была падобная тым, што абодвум — і польскаму марскому пехацінцу, і чырвонаармейскому горнаму стралку — давялося пабываць у нямецкім палоне, я з-пад Гдыні ў 1939-м, ён з Крыма ў 1942-м, абодва ўцякалі, удзельнічалі ў антыфашистысцкім падполі, партызанілі, абодва ў сувязі з палонам ды ўцёкамі былі на адпаведным

падазрэнні... У літаратуры я, на. тры гады старэйшы, крыху апярэдзіў Сцяпана, у мяне ўжо выйшлі да таго часу ажно чатыры кнігі, і толькі што, у верасні, «Полымя» надрукавала аповесць «У Забалоці днее», а ён са сваёй настаўніцкай аддаленасцю ад Мінска то пасылаў туды свае артыкулы, то зредку наядзічаў у сталіцу з рукапісамі асабіста.

Да гэтай наваградскай сустрэчы мы былі збольшага знаёмымі, а з таго вечара ўва мне жыве пачатак нашага сяброўства.

Па ходніку доўгай забрукаванай вуліцы, таксама ж у бясконцай гутарцы, дайшлі мы да доміка, дзе Сцяпан кватараўваў. А там аказаўлася, што малады гаспадар — сябар па нямецкім палоне майго старэйшага брата Міхася. Пра што Сцяпан мне загадзя, яшчэ ў дарозе, расказаў. Увесень трывалаць дзевяятага хлопцы пабылі ва ўсходнепрускім лагеры каля двух месяцаў, а потым іх, згодна з нямецка-савецкім пагадненнем, якое сёння кваліфікуеца як злачынная змова Сталіна з Гітлерам, адправілі «за Буг», адпусцілі дахаты. Шчасце, якога сам я чакаў два гады і дарма, да небяспечнай рызыкі ўцёкаў... Цёпла помніца той вечар, шчырае застолье трох бывальных мужчын.

І яшчэ адно помніца добра,— як мой Сцяпан зусім ужо даверліва паказаў мне сам-насам фота чарнявай беларускай красуні ў белым берэцку касячком, па модзе, «на левае вуха». Дзяйчына

вясковая, з-пад Ляхавічаў, працуе ў Наваградку акушэркай. Ну, і з усмешкай, празрысты намёк на блізкі канец халасцяцкага бытавання.

Як вы здагадваецца, дарагія сябры, гэта была тая Сцяпанава абранніца, якую мы ведаем, і даўно, хто як Марыю Лукінічну, а хто як проста Марыю, якую мы і вітаем сардэчна на нашай юбілейнай сустрэчы.

Яшчэ адзін успамін.

У польскай Зялёной Гуры на штогадовым фестывалі савецкай песні і паэзіі мне давялося пабываць вясною 1979-га. Там у мяне, сярод іншых сустрэчаў ды новых знаёмстваў, пераважна з палякамі, адбылося і знаёмства, якое спачатку дзіўным здалося, крыху насяцярожыла... Старэйшы з вас памятаюць, як гэта, нават і ў паслясталінскія гады, няпроста было паехаць за мяжу, колькі гэтamu папярэднічала цягучай марокі, як у Варшаву і з Мінска — за нейкіх семсот кіламетраў, і з Брэста — зусім за няпоўных дзвесце, ехалася толькі цераз Москву, колькі пачулася ўступных інструкцыяў наконт паводзін з пільнай асцярожнасцю, колькі нябачных праведнікаў сачыла за табою... І вось там, у далёкім заходнім кутку польскіх «вернутых земляў», да мяне раптам падышоў стрымана ўсмешіўы мужчына сярэдніх гадоў, называўся супрацоўнікам савецкага пасольства. І гэта — заўважце — на добрай беларускай мове... Дні праз два, ужо ў Варшаве, пасля польска-савецкай літаратурнай сустрэчы,

мой новы знаёмы запрасіў мяне дахаты. Зноў прыйшлося здзівіцца,— у прасторным кабінцы пустой кватэры, бо сям'я гаспадара ў Москве, паліцы беларускіх кніг!.. У гутарцы, што спаквала рабілася ўсё шчырэйшай, было, між іншым, названа імя, якое прагучала пэўным сімвалам большага ўзаемаразумення, далейшага яднання землякоў у замежжы. Таварыш дыпламат, аказваецца, пакуль у яго дайшло да адпаведных інстытутаў, навучаўся ў Мінскім бібліятэчным тэхнікуме, і ў яго быў любімы выкладчык роднай літаратуры Сцяпан Хусейнавіч Александровіч.

Мне зноў прыемна сказаць, што той шаноўны работнік пасольства — наш паважаны маскоўскі госьць, адзін з найбольш асвечаных ды актыўных работнікаў нашага адраджэння, вядомы навукоўцу Алэксею Канстанцінавічу Каўка, сустрэчай з якім мы зноў жа шчыра задаволены.

У пачатку пяцьдзесят восьмага года я выступаў у названым бібліятэчным тэхнікуме, спецыяльна прыехаўшы туды з Дома творчасці «Каралішчавічы». А пасля выступлення і гасцівала ў Сцяпанавай сям'і. Хораша помніцца той зімовы вечар з поўным наборам сямейнай утульнасці, простата ды законнага чалавечага шчасця. З маладою беларускай гаспадыніяй — тою, вядома, з того наваградскага фотаздымка,— з малымі дачушкамі, са старэнкай бабуляй-татаркай, капыльскай мамай вучонага сына, з добраю гутаркай нетаропкага застолля.

Былі ў нас сустрэчы і іншыя, і нямала, то ў Саюзе пісьменнікаў, то ў якой-небудзь з рэдакцый, то ў сумеснай паездцы на выступленне ці на які юбілей, то ў актавай зале філалогіі БДУ, дзе Сцяпан працаваў, куды і я даволі часта запрашаўся.

Былі шчырыя гутаркі сам-насам і паміж найбліжэйшымі сябрамі, калі гаварылася і пра трагічны лёс «нашых святых пакутнікаў» (гэта Сцяпанавы слова), яшчэ задоўга да рэабілітацыі вельмі нямногіх жывых і жудаснага мноства закатаваных. Гаварылася пра наша надзённае і нашу надзею на прасвяленне, што дапамагала верыць і працаваць. Былі радасці адліжных гадоў пасля ХХ з'езда партыі, а потым зноў прыйшлі трывогі, калі новым наваратаам пайшлося пад адхон, у панура-мляўкія гады застою з планамерным нахабствам русіфікацыі. Помніца ра-дасць, з якою Сцяпан, вярнуўшыся ў красавіку 1968-га з Чэхаславакіі, дзяліўся весткамі з «пражскай вясны». Потым была польская «Салідарнасць». Прыйшла наша «перабудова», павеяла адраджэннем. Помніца іншыя смуткі і радасці...

Я ўжо думаў пра гэта раней і неаднойчы, крыху пісаў пра такое, але дазволю сабе паўтарыцца. Як гэта добра, як хораша ўжыліся ў нашу беларускую літаратуру і яўрэй Рыгор Бярозкін, і рускі Генадзь Кісялёў, і татарын Сцяпан-Мустафа Александровіч.

Першага з названых мы часта згадваєм і ў гутарках, і ў друку я к добра га сябра і выдатнага крытыка, пераважна паэзіі.

Другі — сярод нас і сёння, гш-ранейшаму творча актыўны, гатовы належна выступіць тут, на нашым свяце.

А трэці — наш юбіляр, жывая памяць пра якога сабрала нас тут, светлы вобраз якога прыгожа і сімвалічна гаворыць пра беларускую дружбу яшчэ і з татарамі шчырую, традыцыйную дружбу, з якою радней, утульней на нашай агульнай, такой шматпакутнай, такой цудоўнай зямлі.

1996

© OCR: Камунікат.org, 2011 год

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2011 год

© PDF: Камунікат.org, 2011 год

ЗМЕСТ

Над фотаздымкам
Пра наўясць
З пяўчай памяці
Тэма
Іскрынкі

Дзядок
Пястота
Дамаўнік
Глыбіня
Пехатою
Гімнастыка
Почырк
Здалёк
Пісулька

З людзьмі і сам-насам

Дзеяяноста трэці
Дзеяяноста чацвёрты
Дзеяяноста пяты
З розных гадоў

Жывыя пісьмы

Слова з нагоды

Ад перакосу да перакосу
Залежыць і ад нас
Пункт апоры і запас спакою
«З Богам у сэрцы»
Знак на роднай зямлі
У светлай веры
Мужнасць і мудрасць
Вобраз і сімвал

Брыль Я.

Дзе скарб ваш: Лірычная проза.— Мн.: Маст,
літ., 1997.— 334 с.

ISBN 985-02-0328-5.

У новую кнігу народнага пісьменніка Беларусі Янкі Брыля ўвайшлі апавяданні «пра час і пра сябе», эсэ на вострыя тэмы сучаснасці, лірычныя запісы і мініяцюры, дзе і роздум пра найгалоўнейшае ў жыцці, і шматфарбныя замалёўкі прыроды, сцэнкі з народнага быту, і здаровы, іскрысты гумар.

© OCR: Камунікат.org, 2011 год

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2011 год

© PDF: Камунікат.org, 2011 год